

Степан Макарчук

ДИСЕРМНІ
ДЖЕРЕЛА
З ІСТОРІЇ
України

ЛЬВІВ
Видавництво "Світ"
1999

ББК 63 З(4УКР)
М15

Рецензенти

Чл кор НАН України д-р іст наук проф *В І Науко*
(Інститут української археографії і джерелознавства НАН України
ім М Грушевського м Київ)
д-р іст наук проф *О Я Мацюк*
(Центральний державний історичний архів України м Львів)

Рекомендовано Міністерством освіти України
(Лист № 774 від 01.06.98 р.)

Редактор *Діана Карпін*

Степан Макарчук

М15 Писемні джерела з історії України. Курс лекцій — Львів Світ,
1999 — 352 с., іл
ISBN 966-603 060 8

Ця книга — плід багаторічної праці відомого українського історика, професора Степана Арсентійовича Макарчука. У ній в хронологічній послідовності та за видовими ознаками аналізуються писемні джерела з історії України від найдавніших часів до наших днів: у тому числі твори античних, візантійських і західноєвропейських авторів, літописи, публічні й приватні актові матеріали X—XVII ст., статистично-топографічні описи, мемуарна література вітчизняних і зарубіжних авторів, періодика, літературні й діловодні документи державних установ, нормативні, діловодні документи політичних партій новітнього часу. Подаються відомості про найважливіші археографічні українські, російські та польські видання, державні сховища джерел.

Для наукових працівників, викладачів, істориків, студентів і всіх, хто цікавиться історією України.

М 0503000000-036
225 99

ББК 63 З(4УКР)я721

ISBN 966 603 060 8

© Макарчук С. 1999

ВІД АВТОРА

Пропоновані читачеві лекції про писемні джерела з історії України писалися відповідно до вимог програми курсу джерелознавства історії України для студентів-істориків схваленої Вченою радою історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка. Джерелознавство історії України як окрема нормативна дисципліна впроваджене до навчальних планів історичних спеціальностей тільки після здобуття Україною незалежності. До того обов'язково вивчали джерелознавство історії СРСР, з якого був ґрунтовний, хоч і нерівний за висвітленням окремих тем підручник, підготовлений колективом авторів Московського університету за редакцією академіка І Ковальченка. Джерелознавство ж історії України на історичних факультетах вузів України вивчалось у формі спеціальних курсів на окремих спеціалізаціях або ж як факультативна дисципліна. Для задоволення цих потреб В. Довгопол, М. Литвиненко та Р. Лях 1986 р. видали посібник спецкурсу "Джерелознавство історії Української РСР".

Незважаючи на те що нині українське джерелознавство стало нормативною дисципліною, викладачі та студенти не мають з цього предмета нового, сучасного посібника чи підручника. Окрім цього, названий посібник дуже застарів з методологічного погляду та за фактологічним матеріалом. Викладачі, звичайно використовують опубліковані за радянського часу та у 90-х роках навчальні й наукові видання з окремих проблем джерелознавства відомих істориків Я. Дашкевича, В. Замлинського, М. Ковальського, І. Крип'якевича, М. Литвиненко, О. Мацюка, Ю. Мицика та інших, а також власну практику роботи з джерелами. Студенти ж, однак, навіть задовільного узагальнюючого весь навчальний предмет посібника не мають.

Створюючи цей курс лекцій автор сподівається певною мірою заповнити цю прогалину навчальної історичної літератури.

Загальна схема, методологія фактологічний матеріал курсу склалися понад десять років у процесі щорічного читання лекцій з джерелознавства. І все-таки автор усвідомлює, що окремі лекції є недовершеними. Одна людина навряд чи може претендувати на професійний аналіз різновидових писемних джерел з усіх періодів історії України. Але пропонується курс лекцій, навіть не будучи позбавленим недоліків, має перевагу над посібниками чи підручниками, написаними авторськими колективами, завдяки монографічній структурі змісту, єдності літературного стилю, а головне — неподільності ідейно-теоретичного авторського підходу і громадянської позиції до висвітлення всіх питань вітчизняного джерелознавства.

Лекція 1

ПРЕДМЕТ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

1. Визначення джерелознавства

Всі науки вивчають *об'єктивну реальність*, тобто мають об'єкт і предмет вивчення фізика вивчає неживу природу біологія — живу, математика — залежності чисел, геологія — будову Землі географія — поверхню Землі, у тому числі наслідки людської діяльності, під впливом яких поверхня змінюється, мовознавство — мови народів тощо

Для пізнання об'єктивної дійсності вчені використовують безконечну кількість методів і експериментів Їх кількість невичерпна, як невичерпна для пізнання сама об'єктивна дійсність

На відміну від більшості наук, об'єктом і предметом вивчення яких є постійно існуюча дійсність, що її можна досліджувати повторно і проводити над нею безконечні експерименти, *історична наука* має за об'єкт дослідження те, *чого нема* З огляду на це вона особлива Ця особливість впливає зі *специфіки історичної реальності*, всі елементи якої (минулі формації, давні народи і держави, цивілізації та культури, політичні структури і війська, царі й полководці, вчені, пророки, мандрівники і засланці, оратори і поети, віча і суди, переговори і трактати тюрми та інквізиції) належали лише до певного проміжку минулих часів Ми кажемо про історичну реальність саме як реальність, оскільки свого часу вона була *реальністю*, але відійшла в минуле, а тепер існує інша реальність Тарас Шевченко писав у "Гайдамаках"

Все иде все чинає і краю немає
Куди ж воно ділось? відкля взялось!

І дурень, і мудрий нічого не знає
Живе, умирає, одне заувіло,
А друге зав'яло, навки зав'яло.

Чи не означає це все, що історик має справу з тим, чого немає? З привидами, чи може, маревами?

Насправді історик, подібно до дослідників з усіх інших наук, використовує реально існуючу дійсність. Для нього як науковця такою дійсністю слугують *історичні джерела*, реалії, створені в давнішому чи пізнішому минулому в процесі людської діяльності.

Історичні джерела збереглися у різноманітних видах і формах, у тому числі й такими, якими вони були створені. Збереглися джерела неушкоджені й цілісні. Але велика кількість історичних джерел дійшла до нас у фрагментах, руїнах, уламках, що, однак, при масовості таких уламків неодноразово дає змогу правильно реконструювати пам'ятку, як це простежуємо при археологічних дослідженнях.

Отже, до історичних джерел належать руїни давніх міст і будов, археологічні городища, знаряддя праці від кам'яної сокири з палеоліту до рала часів Київської Русі, зброя з минулих епох від бронзових наконечників дерев'яних списів до "Катюш" періоду Другої світової війни, посуд трипільців і прикраси скіфських царівен, закони Гаммурапі та Литовські статuti, "Повчання" Володимира Мономаха і IV Універсал Центральної Ради, Житіє святої Єлени і документи Львівського церковного собору 1946 р., лист Лесі Українки до Івана Франка і біографії українських юнаків та дівчат, котрі були на примусових роботах у Німеччині, тощо. Все назване — історичні джерела. Вони реально існують. Вони є. Вони ніби знаходяться між тими, хто вивчає історичне минуле, та самим історичним минулим. Тільки через ці реліквії минулого, і тільки через них, мов крізь призму, історик може вивчати минуле, тобто історичний процес. На жаль, кожне джерело окремо відображає лише певний фрагмент історичної дійсності й обмежене за обсягом історичної інформації. Але іншого засобу, окрім заглянути в минуле, реконструювати його обриси при посередництві історичних джерел, в історика нема. "Навіщо джерела? Для того, щоб вивчати історію? — можуть запитати студенти. — Адже достатньо прочитати підручник з історії". При цьому, однак, забувають, що всі підручники, якщо й самі не написані безпосередньо на основі джерел, то з використанням наукових праць — монографій, статей, створених на основі історичних джерел.

Отже, до історичних джерел належить все створене в минулому в процесі людської діяльності і збережене.

Речові, писемні, фольклорні, народно-звичаєві, лінгвістичні та

інші реліквії з минулого ще прийнято називати *історичними пам'ятками*.

Історичні джерела характеризуються *спільними і відмінними властивостями*. До *спільних* варто віднести:

всі пам'ятки — свідки своєї епохи, свого періоду і відображають певну грань буття минулого часу;

оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди зі суб'єктивним баченням і сприйняттям реальності свого часу, остільки кожна пам'ятка, взята окремо, *є обмеженою в об'єктивності відображення історичної дійсності* (це, зокрема, стосується писемного виду джерел);

кожне джерело (пам'ятка) *є невичерпним за змістом історичної інформації*;

інформація джерел може мати відкритий і прихований характер, яка виявляється дослідником шляхом зіставлення багатьох джерел. Прихований характер інформації, що мають джерела, створює ґрунт для безконечності творчого пошуку історика навіть при вивченні тих проблем, до яких вже неможливо залучити нові джерела (історія Риму, історія Київської Русі тощо).

Властивостями джерел, закономірностями їх формування та особливостями відображення ними історичної дійсності і займається джерелознавство. Тобто джерелознавство — це *наука про історичні джерела*.

Іншим напрямом джерелознавства як науки є теорія і практика роботи дослідника над джерелами, пошуку, систематизації й аналізу джерел, послідовності у вивченні загальної та спеціальної літератури, видів джерел і т.д.

У системі історичних наук джерелознавство аж до початку ХХ ст. належало до спеціальних історичних наук, таких, як архівознавство, археографія, геральдика, дипломатика, нумізматика, палеографія, сфрагістика, генеалогія, хронологія тощо. Але вже в першій чверті ХХ ст. джерелознавство перетворилося у фундаментальну історичну науку. Розробка проблем цієї науки стала необхідною умовою вивчення будь-якої історичної проблеми. Сьогодні достатньо взяти будь-який автореферат докторської чи кандидатської дисертації, щоб переконатися, яку увагу приділяють дослідники джерелам. Фактично без вивчення джерел та їх джерелознавчого аналізу не обходиться жодне дослідження.

Серед сучасних наукових спеціальностей джерелознавство та історіографія виділяються окремою спеціальністю поряд з такими, як історія України, всесвітня історія, археологія, етнологія. Спеціальні історичні науки є складовими джерелознавства. Серед навчальних вузівських дисциплін історичного циклу джерелознавства як окремої спеціаль-

ності нема а є історія України всесвітня історія, археологія, етнологія, архівознавство музеєзнавство і краєзнавство

2. Класифікація історичних джерел

Особливі та відмінні ознаки історичних джерел розглядаються за класифікацією історичних джерел У науці джерелознавства використовують кілька підходів до класифікації джерел

Класифікація за формаційною ознакою була майже домінуючою в радянському джерелознавстві Це означає, що джерела згрупували за часом їх походження і відображення дійсності певного історичного періоду епохи

первісного суспільства (джерела археологічного, етнографічного, лінгвістичного походження),

рабовласництва,

феодалізму,

капіталізму тощо

Це був марксистський погляд на послідовність історичного розвитку людського суспільства Як відомо, він не є загальноприйнятим Його основу становили характеристичні особливості суспільних відносин хто володіє засобами виробництва, якими є панівні й експлуатовані класи, в чий руках влада тощо

Наука ХІХ–ХХ ст висунула немало нових підходів до аналізу суспільства різної якісної та часової віднесеності Згадаймо, наприклад, *цивілізаційний* підхід англійського історика і соціолога Арнольда Тойнбі, в основі якого рівень і якість розвитку суспільств залежить від комплексу цивілізаційних цінностей, властивих для суспільства

На всеосяжне трактування аналізу людських суспільств на різних ступенях їх розвитку претендували теорії *функціоналізму*, започатковані Редкліфом Бравном і Броніславом Малиновським, *структуралізму* — Леві Страусом та ін

Зауважимо, що класифікація джерел за формаційною ознакою мала формальний характер бо практично всі джерела з однієї форми неможливо звести до одного знаменника чи видати друком одним виданням, навіть серійним Через те всередині кожної формаційної групи джерел завжди була ще своя *тематична класифікація*, або класифікація за певними історичними періодами чи великими подіями Такими групами джерел періоду феодалізму в Україні можуть бути джерела

з історії Київської Русі,

з періоду залежності українських князівств від татарської Орди

з історії запорізького козацтва,

з історії Національно визвольної війни середини XVII ст

Видано, наприклад два томи "Селянського руху на Україні" які охоплюють джерела з цієї теми з 1569 р до XIX ст, том "Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст", Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст) тощо

Тематична класифікація джерел практикується і в наш час За нею здійснюється багато видань документів, що є зручним для дослідників

У теоретичному джерелознавстві, зокрема у західних країнах, джерела прийнято класифікувати на *дві великі групи* залежно від того, чи вони несуть безпосередньо історичну інформацію, чи опосередковано До першої групи джерел за цією класифікацією належать *релікти історичної дійсності* знаряддя праці, зброя, посуд, прикраси, руїни міст і фортець, піраміди, храми, розкопані дороги, берестяні грамоти і пергаментні списки як такі, законодавчі акти, що для свого часу мали юридичну силу, історичні пісні, думи та ін Усі релікти були витвором свого часу, мали цільове призначення, відігравали певну функціональну роль Отже, вони — безпосередні свідки епохи

Джерела, які подають історичну інформацію *опосередковано* — це оповіді, розповіді про події минулого В них між подією, явищем, фактом і сучасним дослідником стоїть автор джерела, хтось, хто описував свій час Такі джерела прийнято називати *нарративними* (від латинського *narrare* — розповідаю, оповідаю) До них у вітчизняному джерелознавстві слід відносити літописи, життя святих, описи іноземних авторів, які перебували в Україні, описи мандрівників, мемуарну літературу, в тому числі спогади, щоденники, біографи, некрологи, листування тощо

Загальноприйнята класифікація історичних джерел за *типами і видами* Перша стосується всіх джерел Класифікація за видами має відношення тільки до писемних пам'яток

Тип об'єднує джерела, які однаковим способом кодують і зберігають історичну інформацію З цього погляду всі джерела поділяються на

письмові,

речові,

етнографічні (можуть бути речові, письмові, усні),

усні (дума, пісня, переказ, прислів'я, народні знання),

лінгвістичні,

фонодокументи,

фотодокументи

Поділ джерел за типами засвідчує відмінності в їх походженні, формах і ознаках Очевидна відмінність і за способом творення і за формою, скажімо джерел речових і письмових плуга середини XVII ст і

універсал Б. Хмельницького, Кам'янець-Подільського замку і "Опису України" Левассера-де-Боплана та ін. Різні типи джерел формувалися не завжди. Найраніше виникли речові, лінгвістичні й етнографічні типи. З дуже давніх часів подають нам певну історичну інформацію такі лінгвістичні джерела, як гідроніми (назви рік і озер), топоніми (назви країв і місцевостей), етноніми (назви племен і народів), ононіми (прізвища й імена). Ця інформація майже прихована і виявити її можна лише методом зіставлення і порівняння.

Знову ж таки, тип писемних джерел з'являється відносно пізно, на етапі формування держав і поширення писемності. Так, писемні джерела вітчизняного походження формуються в Україні, на жаль, тільки з XI ст. Про IX–X ст. дізнаємося лише з джерел вітчизняного походження XI–XII ст. та з іноземних джерел (візантійських і європейських).

Щодо формування таких типів джерел, як фонодокументи і фото(кіно)документи, то вони з'являються лише від другої половини XIX ст. (фонограф винайшов Едісон у 1877 р., фотографію — Дагер та інші у 1839 р., хоч її ширше застосування припадає вже на другу половину XIX ст.). Безсумнівно, ці типи документів відображають уже і відповідні пізніші етапи історії світу й окремих країн.

Проте предметом нашого навчального курсу є писемні джерела. З цього погляду для нас найважливіша класифікація писемних джерел *за видами*.

Під видом писемних джерел прийнято об'єднувати сукупність джерел, що характеризуються однаковістю своєї форми (структури). Це впливає з однакової мети, якою керувалися творці джерела при його створенні.

Види джерел — явища певних історичних періодів. Одні з них існували триваліший, інші — коротший час. Деякі відбивали весь період вітчизняної писемної історії (наприклад, законодавчі акти). Трапляються й такі, створення яких припинилось у XVIII ст. (наприклад, літописи). Інші є продуктом пізніших часів (періодика, статистика тощо).

Отже, у всьому корпусі писемних джерел з вітчизняної історії виділяють такі види:

літописи;

законодавчі акти;

діловодна документація;

приватні акти;

статистичні джерела;

періодична преса;

документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники,

листи, автобіографії;

літературні пам'ятки;

публіцистика і політичні твори;

наукові праці з певних історичних періодів.

Виділяють ще джерела, яким властиві ознаки кількох видів одночасно. До них можна віднести економіко-статистичні, економіко-географічні чи військово-топографічні описи, що є одночасно і видами статистичних джерел, і науковими працями або й джерелом особистого походження.

Видова ознака не надає джерелу пріоритетності чи другорядності. Важлива історична інформація може міститись у різних видах джерел. Через це у дослідницькій праці історик, вивчаючи епоху, подію, хід подій, повинен прагнути до використання всіх доступних видів.

Нарешті, з-поміж писемних (та й інших джерел) виділяють ще *масові й унікальні*. Масовими джерелами називаються такі, які відображають однотипні, однотипні явища, що часто повторювалися свого часу (наприклад, соціальні структури середньовічних міст і сіл, форми оподаткування при капіталізмі, форми сім'ї, міграційні й еміграційні процеси, спосіб сільськогосподарського виробництва, матеріальний рівень життя). Як правило, кількість джерел, що відбиває такі масові явища минулого часу, є масовою. З XV–XVIII ст. такими джерелами стали писцеві книги, люстрації, інвентарі, матеріали ревізій і кампутів*, статистичні джерела. Часто повторювані явища минулого знайшли відображення в масово повторюваних документах діловодного характеру, в періодичній пресі, а з доби XIV–XVII ст. — у приватних актах.

До *унікальних* історичних джерел належать пам'ятки, що містять інформацію про важливі історичні явища, події та процеси минулого і відкриті в одній або кількох редакціях. Наступне тиражування унікальної пам'ятки не впливає на її властивість як такої ("Повчання" В. Мономаха, "Повість минулих літ", "Слово о полку Ігоревім", Густинський літопис тощо).

Отже, класифікація джерел здійснюється під багатьма оглядами.

3. Деякі принципи роботи дослідника над джерелами

Абстрагуючись від конкретних імен дослідників, авторів наукових трактатів, книг, статей, можемо констатувати, що більшість з них при дослідженні й висвітленні певних історичних подій, явищ і процесів ко-

* Кампути — описи козацьких дворів і маєтностей, що проводилися з 1654 р. до середини XVIII ст.

ристується, в принципі, тими ж самими джерелами. Незважаючи на це, інтерпретація тих самих явищ, оцінки і висновки часто бувають діаметрально протилежними. Норманісти й антинорманісти у висвітленні проблеми походження держави Київська Русь і походження самого терміну Русь; М. Погодин і М. Грушевський у трактуванні проблеми "общерусскости" чи самотності українського народу; українські та польські історики ХІХ – першої половини ХХ ст. при трактуванні національного характеру Східної Галичини; Брестська унія в оцінці ідеологів православ'я і греко-католицизму. Діаметрально протилежно подаються історичні стереотипи таких персоналій, як Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, з новішого часу — Симон Петлюра, Степан Бандера та ін.

У чому ж справа? Два історики дивляться на минуле через призму одних і тих самих джерел, а бачать його по-різному. Великою мірою це залежить від того, якими принципами керується дослідник при вивченні історичних джерел.

Перш ніж цитувати джерело, посилатися на нього і брати якесь твердження з джерела за чисту монету, дослідник повинен:

1) Встановити *ступінь об'єктивності* самого джерела. Будь-яке писемне джерело у час створення мало творця. В свою чергу, творець мав суб'єктивний погляд на процеси, які зображував. Не зваживши того, як велів із суб'єктивних причин висвітлювати події творець джерела, не можна на його основі будувати якісь наукові категорії. В нашому Найдавнішому літописі йдеться про запрошення варягів-русів слов'янами десь приблизно 862 р. Прийшли посланці слов'ян до варягів-русів пошукати "собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву", бо "земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами". Чому варто ставити під сумнів цю версію? Передусім тому, що Найдавніший літопис писався через 250 років після зазначеної події.

І літописець — чи то Нестор, чи Сильвестер — міг знати про неї такою мірою достеменно, як і про амазонок, які "мужа не мають, яко скот безсловесний, а один раз на рік під весняні дні, ідуть вони із землі своєї і злягаються з навколишніми мужами, вважаючи цей час за якесь для них торжество і велике празникування". Жоден джерелознавець не сумнівається в необ'єктивності цього свідчення. Чому ж тоді легенду про запрошення варягів слід вважати за таку, що відображає історичну реальність?

Наративне джерело з пізнішого часу Підкоморій Б.Мясковський, який в січні-лютому 1649 р. був у складі делегації А.Киселя до Б.Хмельниць-

кого, записав у своєму описі переговорів слова гетьмана: "Виб'ю з ляцької неволі весь руський народ. І якщо раніше воював за свою шкоду і кривду, то тепер буду воювати за нашу православну віру... Досить нам на Україні, і Поділлі, і Волині, тепер досить достатку в землі і князівстві своєму по Львів, Холм і Галич". На підставі цього (стосовно до лютого 1649 р.) лише одного запису польського шляхтича більшість істориків стверджує, що вже тоді в козацького гетьмана виробилася чітка програма національного визволення українського народу. Може, й так. Але нема підстав бути до кінця переконаним, що Б.Мясковський не спотворив слів Хмельницького, чи навіть не придумав їх. Тобто повної довіри до джерела як об'єктивного в цьому питанні у нас нема. Отже, нема і підстав стверджувати про згадані переконання гетьмана. Можна їх тільки допускати.

Наведемо приклад з ще пізнішого часу. Дмитро Паліїв, підхорунжий УСС, у спогадах написав, що він відіграв провідну роль у діяльності Центрального Військового Комітету в жовтні 1918 р. з підготовки збройного захоплення українцями влади у Львові. На підставі мемуару Д. Паліїва Михайло Гуцуляк у підготовленій ним книжці "Перший листопад 1918" написав: "Віддаючи справедливість і правду історії, мушу тут ствердити, як наочний свідок... що фактичним конструктором-архітектором Листопадового Чину був ніхто інший, а таки Дмитро Паліїв. І смію твердити, що якби не він, то хто знає, чи Листопадовий Чин був би відбувся, а якщо так, то чи був би вдався".

У кандидатській дисертації М. В. Лазаревича про УСС, написаній 1996 р., це повторюється, хоча стверджувати так лише на підставі свідчень Паліїва і Гуцуляка не можна. Про це не пишуть інші автори — М.Лозинський, О.Кузьма, С.Шухевич, М.Чубатий. Д.Паліїв був лише підхорунжим, а в Листопадовому Чині брали участь близько 60 українських старшин вищих від підхорунжого звань. Окрім цього, витоком такого джерела є спогад самого Д. Паліїва. Подібних прикладів, коли факт із джерела викликає сумнів у тому, чи він об'єктивно відображає історичну дійсність — чимало. Отже, дослідник, працюючи над джерелами, повинен прагнути до встановлення об'єктивності джерела чи міри, ступеня об'єктивності. Тобто важливим принципом дослідження джерела є *дотримання принципу об'єктивності*.

2) Фундаментом для наукового відображення історичного процесу не може бути цитата з одного джерела. Як уже зазначалося, кожне окреме джерело обмежено відображає історичну дійсність. Дослідник повинен вивчити й проаналізувати весь комплекс доступних джерел за видовими ознаками, місцем збереження, походженням. Наприклад, для вивчення становища Галичини в роки Першої світової війни потрібно вивчити

різні види джерел: законодавчі й нормативні акти, австро-німецьку, польську, українську, російську пресу, мемуарні твори, наприклад, віце-президента Львова Шляйхера, російських генералів Брусілова і Рузького, українських діячів Свенціцького і Шептицького, військові зведення, документи політичних партій; аналогічні види джерел, що зберігаються не лише в архівах і бібліотеках Львова, а й в архівах Києва, Кракова, Варшави, Москви, Тернополя, Івано-Франківська тощо.

Отже, другим вагомим принципом наукового підходу до вивчення і аналізу джерел є *принцип комплексності*.

3) Дуже важливим при дослідженні джерела є загальноісторичний принцип *історизму*. На джерело кожного разу необхідно дивитись, як на продукт своєї епохи, свого часу. Коли, наприклад, читаємо "Рускоє весіле" Й. Лозинського, видруковане 1837 р. польською абеткою (спочатку воно було написано в Азбуці руській), то мусимо пам'ятати, що це був час пошуку в українській національній думці найправильнішої графічної форми відображення фонетичних та інших властивостей української (руської) мови. Майбутній розвиток української мови не пішов шляхом Й. Лозинського, але на цій підставі відносити автора до національно несвідомого елемента не можна.

Читаємо матеріали, наприклад архівні, про діяльність зборових копних судів чи в'їтівських громадських судів русько-волоського права в Карпатах. Присуди неодноразово були дуже жорстокими. Але знову ж таки визначати на цій підставі те чи інше джерело як свідчення відсталості так званого волоського права не можемо, бо присуди судів за магдебурзьким правом були для того часу ще жорстокішими. Ось кілька типових покарань (присудів) тих в'їтівських чи зборових судів: грошові кари від 1 до кількох сот злотих (чи гривень); ув'язнення від 12 годин до кількох тижнів; ув'язнення під колодками, фізичні покарання в амплітуді від покладання обов'язку фізичного покарання "на чоловіка жінки" до 300 кнїв, посторонків. У випадках, коли очевидно, що особа не винесе одноразового покарання, наприклад, 150 посторонків, воно мало відбуватись ратами — по 50 після служби Божої через тиждень чи два. Часто покарання були швидше морального, ніж фізичного характеру: лежати хрестом під час служби Божої в церкві, лежати хрестом кілька разів. Застосовувалися комбіновані грошово-фізичні, грошово-моральні покарання. За особливо тяжкі злочини присуджували до нанесення знаків на обличчі й тілі (відрізування вуха, носа, пальців тощо). Найтяжчим покаранням вважалося вигнання з громади.

Жорстокішими були покарання за магдебурзьким правом, яке знало навіть різні форми страт: кара "на горло" (відрубання голови), кара "смер-

тю між небом і землею” (повішання), страта через колесування, спалення.

Поширеним було домагання доказів під тортурами (інквізицією), під присягою. Дотримуючись принципу історизму, дослідник, перш ніж дати характеристику документові, повинен зіставити його з духом і змістом досліджуваної доби в широкому розумінні слова.

Важливе значення мають прийоми встановлення *достовірності джерела*. Це стосується насамперед масових джерел з XIV–XVIII ст.: всіляких грамот: ділових (про поділ майна, землі, угідь), духовних заповітів (про спадщину), купчих грамот та інших, які найчастіше зберігаються в архівних блоках судових документів.

Для встановлення достовірності сумнівних джерел (чи вони не є підробленими) використовують дані хронології, метрології, мови, стилю, історичної географії, генеалогії, згадки про персоналії, організації й установи. Велике значення надається палеографії, дипломатиці, водяним знакам — філігранології.

Так, папір на Русі з’явився в XIV ст. Документи почали писатися так званою гражданкою лише з початку XVIII ст. І якби хтось натрапив на документи, писані “гражданкою” у XVII ст., їх потрібно було б звірити під багатьма оглядами.

Дуже важливо встановити час виникнення джерела. Чимало недатованих листів у архівах зберігаються вже з XIX і XX ст., ще більше недатованих фотодокументів. Тут використовують різноманітні прийоми: для давніших джерел — дані метрології, філігранології, змісту документа та ін. Для визначення місця створення джерела використовують дані топоніміки, гідроніміки тощо. У згаданого вже Й. Лозинського в одній весільній пісні є рядки:

Поїхали на ню ловці
Панове гусаковці.

І ще:

Через село Радохоньское
ідуть купці чужоземці.

Є в Мостиському районі с. Радохонське, а Гусаків — недалеко від нього. Отже, весілля записувалось у Мостиському повіті. При встановленні хронології документа звертають увагу на те, яким пером він писався — металевим чи гусячим, яким чорнилом.

Багато клопотів дослідникам завдають *псевдоніми*. Для їх розшифрування аналізують лексику, стиль документа, деякі уподобання чи походження можливих авторів (статей, листів, заяв тощо). До речі, й досі нема беззастережного встановлення авторства “Повісті минулих літ” (Нестор чи Сильвестер?), “Літопису Самовидця” (очевидно, Роман Ра-

кушка-Романовський), Густинського літопису (можливо, З. Копистенський), "Історії Русів" (ймовірно, Григорій Полетика), "Синописа" (можливо, Інокентій Гізель).

Кожен дослідник повинен добре засвоїти методичку підготовчої роботи при дослідженні джерел. Вона полягає в тому, що перш ніж розпочати працю над першоджерелами, потрібно засвоїти історіографію проблеми. Послідовності слід дотримуватися і при вивченні видів джерел: починати з опублікованих мемуарів, потім досліджувати періодику й опубліковані документи, аж тоді — архівні фонди.

4. Основні сховища історичних джерел

Місцем зберігання рукописних джерел є архіви та рукописні фонди наукових бібліотек. Систему архівів України становлять центральні державні архіви областей.

У м. Києві та інших містах є такі центральні архіви України:

Центральний державний архів вищих органів влади й управління України. В ньому зберігаються документи, що відклалися за радянського часу і в роки незалежності України. Поряд з матеріалами, які висвітлюють діяльність центральних органів влади, знаходяться багато документів з різних місць — звіти, інформації, листи, скарги, пропозиції, матеріали комісій та ін. Адреса архіву: Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

Центральний державний архів громадських об'єднань України сформований головню на основі джерел, що за радянського часу відклалися в Партійному архіві при ЦК Компартії України. В наш час до архіву надходять документи від політичних партій і громадських організацій. Адреса архіву: Київ-11, вул. Кутузова, 8.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Це фондосховище історичних джерел, які формувалися з найдавніших часів до ХХ ст. Зберігаються документи від литовського часу, з доби Козацької держави, з наступних періодів аж до 1917 р. Адреса архіву: Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Найдавніші оригінальні пам'ятки з ХІІІ ст. Документи з усіх регіонів України, але найбільше — з Галичини, Поділля, Волині. Адреса архіву: Львів-8, пл. Соборна, 3а.

Є також спеціалізовані центральні архіви:

Центральний державний кінофотоархів за адресою: Київ-110, вул. Солом'янська, 24, корпус 2.

Центральний державний науково-технічний архів України, що знаходиться в Харкові за адресою: м. Харків-3, вул. Університетська, 4.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України за адресою: м. Київ-25, вул. Володимирська, 22а. Він має філіал у с. Плюти Обухівського району Київської області.

У Києві діє Центральна лабораторія мікрофотокопювання і реставрації документів центральних державних архівів України (вул. Солом'янська, 24).

Державні архіви в областях мають назви: Державний архів Львівської області, Державний архів Волинської області, Державний архів Черкаської області та ін. В Криму — Державний архів автономної республіки Крим. У Києві — Державний архів м. Києва, в Севастополі — Державний архів м. Севастополя.

В деяких областях поряд з державними архівами, що знаходяться в обласних центрах, є ще філіали в певних містах, зокрема, філіали держархіву Житомирської області в Бердичеві; держархіву Закарпатської області в Береговому і Мукачевому; держархіву Одеської області в Ізмаїлі; держархіву Хмельницької області в Кам'яниці-Подільському; держархіву Чернігівської області у Ніжині та Прилуках.

Після проголошення незалежності України у підпорядкування державних архівів області передані колишні партійні архіви при обкомах партії. Адреса Державного архіву Львівської області: Львів-6, вул. Підвальна, 13. Філіал, що утворився на основі колишнього партійного архіву Львівської області, знаходиться по вул. професора Буйка, бічній вул. Панаса Мирного.

Великі блоки джерел з історії України містяться в архівах Росії та Польщі, а також інших країнах.

ВИКОРИСТАНІ ПРАЦІ

Бондаренко Г Вступ // Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни Луцьк, 1977. С 4-8.

Гаченко О І Документальні публікації з історії Української РСР: Теорія та джерелознавчий аналіз К., 1991

Гарнай І А, Єсенков Ф П., Фоланій Г П. Деякі питання комплектування архівів документальними матеріалами // Історичні джерела та їх використання. К., 1964. С. 21-36.

Джерелознавство історії України. Довідник. К., 1998.

Довгопол В М, Литвиненко М. А., Лях Р Д Джерелознавство історії Української РСР К., 1986. С 3-9

Ефременков Н В Современный этап исторической науки и источниковедческая культура студента // Источниковедческая культура студента Сб научн.-метод тр Тверь, 1990 С 7-17

Источниковедение истории СССР М., 1981 С. 4–23.

Источниковедение историческое //Специальные исторические дисциплины. К., 1992. С. 134–141.

Калакура Ярослав. Джерелознавство в дослідницькій діяльності Українського історичного товариства //Укр. історик (Нью-Йорк, Торонто; Київ; Львів, Мюнхен). 1995. № 1–4 С. 53–56.

Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. //Укр. археограф. щорічник. Нова серія 1992 Вип. 1. Т. 4. С. 261–273.

Мацюк О.Я. Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів //Істор. джерела та їх використання. 1966 Вип. 2. С. 256–268.

Пилькевич С.Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні //Істор. джерела та їх використання. 1968. Вип. 3. С. 5–30.

Пронштейн А.П., Данилевский И.Н. Вопросы теории и методики исторического исследования. М., 1986. С. 24–51.

Санцевич А.В. Источниковедение в кругу исторических дисциплин //Источниковедческая культура студента. С. 7–17

Лекція 2

ЕПІГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ЗАРУБІЖНОГО ПОХОДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЙДАВНІШОГО ЧАСУ

1. Епіграфічні пам'ятки

Епіграфічні пам'ятки (від. гр.сл. *epigraphē* — *напис*, власне *напис на пам'ятнику*). Такі написи виконувалися головню на камені, граніті, мarmorі. В античній Греції та Римі на такому матеріалі карбувалися надмогильні написи, написи на пам'ятниках, а також на спеціально виготовлених гранітних чи інших таблицях про видатні події в житті полісів, подвиги громадян, про закони і правила, що мали регулювати державне і суспільне життя. Епіграфи на честь окремих осіб чи видатних подій, як правило, мали поширений зміст і називалися *декретами*.

В широкому розумінні слова до епіграфічних пам'яток належать також написи, нанесені шляхом глибокого чи слабшого дряпання на стінах будов, на поверхні виробів ремісників, зокрема посуду тощо. Такі написи мають назву *графіті*.

Класичні епіграфи — написи на камені поширених форм — посідають чільне місце серед історичних джерел з історії причорноморських держав-полісів. Найбільше таких текстів збереглося з історії Херсонеса, нинішньої південної околиці Севастополя, де проведено розкопки колишнього грецького міста-колонії і на їх основі створено музей-заповідник під відкритим небом. Тут чимало фундаментів будинків, акрополя, ринку, порту, цитаделі, господарських кам'яних ям, дорожніх настилів, що в комплексі дають чітку уяву про контури давнього міста та заняття його мешканців. Найголовніші джерела малих форм, у тому числі написи на

плитах концентруються в будинку та перед будинком музею, створеному в цьому мертвому місті. За характером реконструкції історичної дієвості музей у Херсонесі дуже нагадує музеї на території давньої болгарської столиці Пліски.

Зміст херсонеських написів стосується відносин грецької метрополії з містами емпіріями, відносин цих міст зі Скіфією, характеру торгівлі між ними. Але особливо цікавим документом серед епіграфів Херсонеса є текст присяги, викарбуваний на мармуровій прямокутній плиті, яку приймали юнаки Херсонеса після досягнення повноліття. Практично це була громадянська присяга всього чоловічого населення міста в період, коли воно переступало віковий рубіж повноліття. Юнак клявся іменем Бога, що буде оберігати демократичний лад Херсонеса, не зрадить ні міста, ні його володінь, служитиме народу, не матиме жодного помислу проти Херсонеса чи його громадян, не розголосить державної таємниці, а якщо дізнається про змову проти міста, то доведе до відома про неї владу. Присяга, очевидно, була екстраординарним заходом щодо можливих змов проти влади, системи і була запроваджена наприкінці IV ст. до н. е. після спроби здійснення державного перевороту.

В іншому епіграфі з II ст. до н. е. — «Декреті про Дюфанта» полководця понтійського царя Мітрідата VI, розповідається про походи і перемоги полководця проти скіфів, таврів та інших ворогів. Тут знаходимо повідомлення про повстання рабів під проводом Савмака у 107 р. до н. е.

В Афінах зберігся епіграф, висічений на мармуровій плиті й поставлений 346 р. до н. е. в афінській гавані Пірей, в якому розповідається про Боспорське царство. За формою — це Декрет про правителів Боспору, синів царя Левкона I, котрі вступили на престол співправителів Спартока II і Перисада I. Декрет хвалить співправителів за добре ставлення до Афін, яке полягало в тому, що місто і саме, і як посередник дуже сприяло закупівлі грецькими купцями в Боспорі хліба та інших товарів, боспорська влада надавала грецьким купцям пріоритетне право першими завантажувати свої кораблі, звільняла їх від сплати мита. Декрет сповіщав, що Афіни увінчують Спартока II, Перисада I золотими вінками в час найбільшого афінського свята — Великих Панафіней.

Надзвичайно містка історична соціально-політична інформація з історії Ольвії від кінця III ст. до н. е. відображена в почесному епіграфічному написові з цього часу на честь ольвінського громадянина Протогена. В Декреті про Протогена розповідається, що під стіни Ольвії неодноразово підходили варвари. Вони загрожували місту зруйнуванням.

З огляду на економічні та інші труднощі місто не мало збройної сили, здатної розгромити варварів, які вимагали викупу. На виручку приходив

Протоген, котрий жертвував на відкуп міста великі суми грошей. Але у міста були й інші біди — час від часу повторювався голод, робилися непридатними оборонні стіни і вежі, старіли міські кораблі. Кожного разу місто виручав Протоген. Як зазначалося в Декреті, Протоген був найпершим серед благодійників, хоч імена інших не називалися. Однак з цього можна допускати, що в місті, яке загалом занепадало й перебувало в умовах внутрішньої та зовнішньої кризи, все-таки витворилася й існувала багата міська плутократія.

Епіграфічні пам'ятки з інших територій України здебільшого носять за текстом малі форми: надмогильні написи, написи на пам'ятниках, а з історії періоду Київської Русі — графіті.

В Києві та інших містах такі написи висікалися чи видряпувалися на цеглі, ливарних формах, господарському посуді, корчагах, прядках та інших речах побутового вжитку, а також на стінах будов. На прядках найчастіше наносили імена власників: “Княжо есть”, “Молодило”, “Янка вдала пряслень Жириць” та ін. На корчагах писали про їх вміст або ім'я власника: “Мстиславова корчага”, іноді також поміщали побажання майстра: “Благодатнейша полна корчага сия” тощо.

Цікаві відомості відкриті внаслідок вивчення графіті XI–XVI ст. на стінах Софійського собору, церкви св. Михаїла Видубецького, Кирилівської церкви та ін. В одному з написів на стіні Софійського собору повідомляється про смерть Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р. Напис уточнює літописну хронологію.

Ще один напис розповідає про мир, укладений біля Києва на Желяні між київським князем Святославом Ізяславичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославичем. В “Повісті минулих літ” чи в інших писемних пам'ятках про цей мир згадки нема.

Один напис Софійського собору містить 14 рядків і розповідає про купівлю княгинією Всеволожою “Боянної землі” за величезну суму — 700 гривень. Десята частина цих грошей внесена у Софійський собор як церковна десятина. Очевидно, через це і зроблено напис. Купівля відбувалася в присутності “послухів” Софійського собору. Від 3 березня 1052 р. зроблено запис про блискавку, що вдарила в цей собор.

З 1068 р. зберігся напис на Тмутараканському камені про те, як князь Гліб взимку “по льоду міряв море від Тмутаракані” (сучасна Тамань) до Корчева (сучасна Керч).

Великий двометровий напис з XI ст. зберігся на північній стіні церкви св. Михаїла Видубецького монастиря в Києві. За розшифруванням Б. Рибакова, тут розповідається про киево-печерського ігумена Стефана.

Авторами згаданих та інших графіті були боярин Ставр Городяти.

нич, мечник Василій, монахи, священники, купці, а також учні, які вчилися грамоти у дяків собору. Один учень увіковічнив на стіні собору таку пам'ять про себе: "Пишан писал в дьяки ходи выучеником".

З дещо пізніших часів описано багато надмогильних написів у комплексі Києво-Печерської лаври. Деякі з них не збереглися до наших днів, але велика їх кількість описана Афанасієм Каленофомським, монахом Печерської лаври в книзі *Тератургіла*, що вийшла польською мовою і готичними буквами в Печерській друкарні 1638 р. Основний зміст цієї книги передав Михайло Максимович у статті "О надгробиях в Печерском монастыре".

Насамперед тривалий час зберігалися надмогильні плити діячам, які ревниво шанували і захищали православ'я. Наведені були написи на похованнях дружини мінського князя Гліба Всеславича Анастасії Ярополківни, котра померла 1158 р., дочки князя Всеволода Ярославовича інокіні Євпраксії, яка померла 1109 р., сказано про захоронення в Печерському монастирі дружини князя Ольгерда Юліани Олександрівни, княжни Тверської (померла 1392 р.), гетьмана Костянтина князя, Острозького, з предками Василем і Федором. Надмогильний напис над Константином оповідав про його заслуги, був своєрідним некрологом. "Константин Іоанович князь Острозский, гетман Великого князства Литовского, защищением восточного благочестия и храбростью во бранях пресловутый: многие царкви Божьи, ради отроков училища, страноприемницы немощных ради, в княжении своем Острозском и в стольном граде литовском Вилне создавши вторую Гитсиманию, Пресвятые Богородицы Печерские дом ущедрил пребогато, в нем же яко ктитор именитый, по преставлении своем сподобися положен быть, 1533 году".

Розповідалось про поховання в Печерському монастирі удільного київського князя Володимира Ольгердовича, а також князя Лева Скиргайла Ольгердовича, що князував після Володимира і помер 1394 р.

Наводяться написи над похованнями Олельковичів — Олександра Володимировича, Симеона Олександровича Олельковича (помер 1495 р.), Георгія Юрійовича Олельковича (помер 1579 р.) та інших, представників роду князів Корецьких, Вишневських, вельмож Єльців, Копеців, Госиків. Ось кілька з них: "Выроком смертельных врагов, отыде света сего Иван Елец, року от Р.Х. 1603, ноября 11, часа 13. Поживе лет 24"; "До вечной отчизны отыде света сего Гаврило Менович Богдан Госикий, року 7035 (1527). Индикта 14, Марта 20"; "Бурмистр великого града Могилева Василий Якимович, телом отдал долг природе, року 1620, zde опочивает". "1621 року, Симеон Лыко, муж твердый в вере, испытанный в храбрости, по многих делах достойных героя, в бозе почи и zde возлежит" тощо.

Нарешті, необхідно згадати ще про один вид нетрадиційних писемних джерел — берестяні грамоти. Донедавна вважалося, що писемність на бересті властива для північно-західних руських міст — Новгород і Пскова. Проте дослідження останніх десятиріч переконливо довели, що письмо на бересті, а не тільки на пергаменті, було поширене і в південно-руських князівствах, у тому числі в наших краях. Значний внесок у дослідження берестяного письма зробив І. Свешніков, який упродовж 20 років проводив розкопки стародавньої князівської столиці — Звенигорода, розташованого приблизно за 12 км на південний схід від сучасного Львова. За результатами розкопок експедицій професора Свешнікова у Звенигороді побудовано цінний історико-красознавчий музей.

2. Відомості про населення на території України у творах давньогрецьких авторів

Серед давньогрецьких авторів, які залишили відомості про українські землі та про народи, котрі їх заселяли, виділяється *Геродот*, автор “Історії греко-перських воєн”, або, як ще називають цю працю, просто “Історія”. Це єдиний автор, який стосовно свого часу подав комплексну картину природи, населення, господарства, побуту і культури Північного Причорномор’я від Істри (Дунаю) на заході і Танаїса (Дону) на сході. В інших античних авторів (Гіппократ, Діодор Сіцилійський, Страбон, Пліній Старший, Птоломей) знаходимо або ж описи подій, або ж окремих аспектів життя племен, розселених на території сучасної України і суміжних земель. Отже, відомості античних авторів, зрозуміло, не відтворюють неперервності історичного процесу на наших землях і можуть служити лише певним орієнтиром того процесу. Тільки в комплексі з археологічними джерелами, речовими пам’ятками, відкритими внаслідок археологічних досліджень, у комплексі з епіграфічними, лінгвістичними, етнографічними та іншими джерелами сучасний історик має змогу реконструювати давнє минуле.

Однак для історичної науки стало традицією уважно вивчати писемні пам’ятки. Завдяки праці попередніх поколінь дослідників сучасний історик користується майже всіма творами античних авторів, які описували чи згадували наші землі. Ці твори вже у ХІХ, а також у ХХ ст. перекладені російською мовою. Переклади українською почали активно проводитись лише тепер, в умовах незалежної України. Тут, зокрема, наголошено на виході у світ українською мовою “Історії” Геродота. Видання здійснили Інститут археології та Інститут археографії НАН України.

Щодо інших авторів, то ми маємо змогу користуватися їхніми тво-

рами в російському чи польському перекладах або ж оглядовими працями українських авторів на зразок книжки "Чужинці про Україну" Володимира Січинського. Щоправда, ця книга містить лише описи періоду після IX ст. н.е.

Російською ж мовою є такі видання античних авторів:

Гиппократ. Избранные книги. М., 1936.

Гиппократ. Сочинения. М.; Л., 1941, 1944.

Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. СПб., 1874-1875. Кн. 1-16.

Страбон. География: В 17 кн. /Перевод Ф.Г.Мищенко. М., 1879.

Корнелий Тацит. Сочинения. М.; Л., 1969. Т. 1-2.

Страбон. География /Перевод Стратиновского. Л., 1964.

Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве. М., 1957.

Амиан Марцеллин. История. К., 1906-1908. Вып. 1-2.

Йордан. О происхождении и деяниях готв. М., 1960.

Українською мовою свідчення авторів наведених книг та інших в деяких місцях "Історії України-Руси" широко цитує Михайло Грушевський (наприклад, Птолемей про племена карпів у Карпатах).

Але повернімося до Геродота. Він народився у Галікарнасі (Мала Азія) між 490–480 р. до н.е., помер між 430–424 р. н.е. Син багатого рабовласника. Брав участь у боротьбі проти тиранії, але змушений був залишити батьківщину. Жив на Самосі, в Афінах, Фурії (південна Італія). Подорожував по містах Малої Азії, був у Єгипті, Вавилонії, Фінікії, Сирії, Західному Причорномор'ї, Ольвії. Його праця "Історія" — перша широка історична оповідь про держави і народи. В центрі уваги — докладний опис греко-перських воєн від Іонійського повстання 500–493 рр. до н.е. і до здобуття афінянами Сеста, тобто до 478 р. до н.е. Особливість методу Геродота — критичне ставлення до різних оповідей і переказів. Можливо, через це вже у давнину його називали "батьком історії".

В елліністичний час александрійські вчені поділили "Історію" Геродота на дев'ять книг, давши кожній книзі ім'я однієї з грецьких муз:

першій — ім'я музи історії *Кліо*;

другій — ім'я музи ліричної поезії *Евтерпа*;

третьій — ім'я музи комедії *Талія*;

четвертій — музи трагедії *Мельпомена*;

п'ятій — музи танців *Терпсіхора*.

шостій — музи любовної поезії *Ерато*;

сьомій — музи гімнів *Полігимнія*;

восьмій — музи астрономії *Уранія*;

дев'ятій — музи способу *Калліона*.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

ГЕРОДОТ

ГЕРОДОТА
ТУРІЙЦЯ
З ГАЛІКАРНАССА
«ІСТОРІЙ»
КНИГ ДЕВ'ЯТЬ
ЩО ЇХ НАЗИВАЮТЬ
МУЗАМИ

ПЕРЕЛАД ПЕРЕДМОВА ТА ПРИМІТКИ
А. О. БІЛЕЦЬКОГО

КИЇВ 1941

Джерелом до історії історичної географії та етнографії Північного Причорномор'я є саме книга *четверта* — *Мельпомена*. Зрозуміло, що і в цій книзі у центрі уваги Геродота — опис ходу воєнних дій між перськими військами царя Дарія I і скіфами та їх союзниками Геллоном, Будином і Савроматом. Скіфи відступали на схід вздовж Маєтідського озера за Танаїс, аж до пустелі, а Дарій шов за ними. На лівому березі Танаїсу він спалив обезлюднене дерев'яне місто в країні будинів. Від пустелі на сході Дарій повертався на захід. Скіфи переслідували його, але без бою. Дарій послав вершника до скіфського царя Ідантірса з листом: "Дивний чоловіче! Чому ти все тікаєш, хоча міг би зробити вибір між двома можливостями? Якщо ти вважаєш себе спроможним учинити опір моїм силам, то зупинися і вступи у бій. Чому ти тільки бігаєш туди й сюди? Якщо ти визнаєш себе неспроможним, то перестань тікати, принеси дари своєму владареві — землю і воду — і тоді ми почнемо переговори".

Цар Ідантірс відповів, що скіфи не мають ні міст, ні оброблених полів, отже, їм нема за що воювати. Чому ж їм вступати в бій? На завершення сказав: "У нас є могили наших предків. Нумо, знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди".

Після цього скіфи далі воювали, вживаючи пізнішу термінологію, партизанськими методами. Підстерігали воїнів Дарія, коли ті сідали їсти, влаштовували нічні наскоки, засідки тощо.

Аж коли військо Дарія опинилося у великій скруті, скіфські царі послали йому дари: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл. Один з наближених Дарія Гобрій так розшифрував дари: "Якщо, перси, ви не станете птахами і не полетите високо в небо, ні мишами і не сховаєтеся в землю, ні жабами і не пострибаєте в болота, ви не повернетесь додому, все погублять оці стріли".

Далі описано ганебний відступ Дарія до Істра, переговори скіфів з іонійцями та іншими союзниками Дарія, котрі охороняли міст на Істрі, про те, як іонійці лавірували між скіфами і Дарієм, щоб і скіфам догодити, і Дарію залишитись вірними.

І все-таки, на нашу думку, найбільша цінність Геродотового опису Скіфи полягає не в розповіді про воєнні дії, а в зображенні географії, природи і населення краю, культури та звичаїв різних народів. І хоч у тексті історика багато явищ описано на основі приблизних розповідей, іноді чуток і легенд чи забобонів, він є, тим не менше, зрізом знань епохи, унікальним у своєму роді.

Важко утриматись від поширеного цитування твору. Наприклад, *про природу* краю: "Їхня країна рівнинна і рясніє травою і зрошується водою багатьох річок, яких стільки скільки каналів у Єгипті. Я назову ті з

них які найбільш відомі і судноплавні від самих своїх джерел. Це Істр що має п'ять гирл, а потім Тірас, Гіпаній, Борисфен, Пантікап, Гіпокірії Герр і Танаїс. Вказується яка то Істр 'найбільша ріка' називаються його притоки. А про Дніпро історик написав, що Борисфен найбільша після Істри вона найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфи, але і взагалі серед всіх інших, крім єгипетського Нілу, бо з ним не можна зрівняти жодну іншу ріку'. Навколо Борисфена 'наикращі і найбільш поживні пасовища для худоби, і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно з іншими — з каламутною водою, і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями' (очевидно, білуги — СМ) "Там, де Борисфен наближається до моря, з ним з'єднується Гіпанія, що вливається в те саме мілководдя".

Про народи, які були сусідами Скіфи, Геродот подає такі відомості. Від гавані борисфенітів (бо вона розташована якраз посередині при морській частині всієї Скіфи) від неї і далі перший, котрий можна зустріти — це *калліпід*, які є напівелліни і напівскіфи, над ними є інший народ що називається *алізонани*. Вони і калліпіді мають такий спосіб життя, як і скіфи, але спють та споживають пшеницю, цибулю, часник сочевицю і просо. Над алізонани живуть *скіфи оратаї*, які спють пшеницю не для їжі а на продаж. Ще далі живуть *неври* а на північ від невірів, наскільки я знаю є *незатюднена країна*. Оці народи живуть уздовж ріки Гіпанія на заході від Борисфена'. Про інших сусідів скіфів розповідається також в тому місці, де йдеться про війну з Дарієм. Скіфи направляли посланців до царів *таврів* і *агатирсів*, і *невірів*, і *андрофагів*, і *матанхтанів*, і *будинів*, і *савроматів*. Хтось розповідав Геродоту, що всі неври — вовкулаки. "Мене вони цим оповіданням не переконали, але вони на цьому наполягають і ще підтверджують клятвою".

Дуже цікава розповідь Геродота про походження мови савроматів (сарматів). Йдеться про те що савроматські амазонки взяли для себе за чоловіків молодих скіфів ішли з ними на схід Танаїда, навчилися від них скіфської мови, але недосконало. Через це 'савромати розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано бо амазонки не вивчили її як слід.

У цій розповіді, звичайно не можна приймати за чисту монету легенду про амазонок і про те, як вони вчилися скіфської мови. Але цінним є твердження Геродота про близькість мови скіфів і сарматів що засвідчує спорідненість цих народів і сьогодні дає підставу вживати термін *скіфо сармати* які жили у Причорномор'ї з VI ст до н.е. до IV ст н.е. — 1000 років.

Найцікавіших, хоч не раз і малоімовірних, дивовижних розповідей залишив Геродот про культуру і звичаї скіфів: про їх богів, головно грецького походження, — Гестію, Зевса, Гею, Аполлона, Афродіту, Уранію та інших зі зміненими скіфськими іменами, про особливе пошанування бога *Арея*, на честь якого будують священні споруди “в центрі області кожного народу”, про мечі, що є символом Арея і встромлюються в культові купи хмизу, над якими приносять в жертву коней, овець, одного із сотні взятих у полон ворогів. Дуже детально оповідається, як приносили в жертву людей, про звичаї на війні. Скіф пив кров із першого ворога, котрого вбивав, а голови вбитих ворогів приносив своєму цареві. Із шкір забитих людей робили вжиткові речі, а з черепів — чаші. Поширеним сюжетом зображено спосіб похорону царів, справляння поминок через рік після їх смерті.

З інтересом читаються оповіді про скіфські лазні, гігієну скіфських жінок, які маззю з кипарисової та кедрової деревини та ладану змащують тіло й обличчя. “І від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а по-друге, коли вони потім знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає чистою і блискучою”.

Геродот наголошує на ворожому ставленні скіфів до чужих свят, обрядів і звичаїв. Коли хтось намагався переймати або наслідувати ці звичаї, його вбивали, навіть якщо такі наслідувачі були царями. Так цар Савлій убив брата Анахарсія, так з царя був скинутий, а потім убитий цар Скіл та ін.

Незважаючи на численні очевидні вигадки, “Історія” Геродота, безумовно, є надзвичайно багатим джерелом вивчення епохи. І професійний історик порівняно легко може відбирати в ній зерна істини з вигадок, легенд і забобонів, зумовлених рівнем загальних знань V ст. до н.е.

Пізніші часи з історії Скіфії частково відображені у праці Гіппократа (460–377 р. до н.е.) “Про повітря, воду і місцевості”. Гіппократ також був у Скіфії, щоправда, інші народи йому маловідомі. За Гіппократом, скіфи не мали будинків, а жили у повстяних будках, поставлених на чотириколісних чи шестиколісних возах і облаштованих як хати, з двома-трьома відділами. Такий віз тягнуло дві або три пари волів, а в будках сиділи при переїздах жінки з дітьми. Чоловіки ж їхали верхи. Вслід за ними йшли отари овець, корови і коні. На одному місці скіфи перебували, поки їхній худобі вистачало паші, потім переходили на інше місце.

Цінні відомості з історії Боспорського царства містяться у “Історичній Бібліотеці” Діадора Сіцилійського (I ст. до н.е.). Твір складається з 40 книг, збереглися 1–5, 11–20.

Чимало цікавого матеріалу про Північне Причорномор'я навів Стра-

бон (64 р. до н.е. — 23(24) р. н.е.) — давньогрецький географ та історик, автор “Географії” в 17 книгах, де описано всю відому тоді ойкумену. Перші дві книги методологічні, історіографічні. Про Чорномор’я писав у 4-й главі книги VII. Найбільше відомостей про Босфор і Херсонес Серед народів, які проживали на схід від Дніпра, називалися *роксоляни*, а також язиги, царські урги. За Доном — сармати, аорси і сіраки (пізніше Страбон усіх об’єднував назвою *алани*), за Каспійським морем — “східні скифи”.

Про слов’ян згадував римський автор *Пліній Старший* (1 ст. н.е.). Він називав їх *венедями*, повідомляючи, що вони розселені на схід від Вісли і на північ від Дунаю. Про слов’ян у II ст. н.е. писав у своїй “Географії” (ксерівництво з географії) давньогрецький автор *Клавдій Птолемей*. Він називав народи і племена, які населяли Сарматію (Північне Причорномор’я). Птолемей був видатним астрономом, “обґрунтував” геоцентричну систему Всесвіту, що проіснувала як панівна аж до Коперніка, а також географом. Впровадив систему координат та інші положення.

Питання про орди гуннів відображено в “Історії” *Аміана Марцелліна* (330–400 рр.) у кн. XVI.

Вагоме місце в історіографії історії Східної Європи III–IV ст. посідає праця *Йордана* “Про походження і діяння готів”. Йордан був секретарем при дворі готських королів у Італії. Ставився до них з повагою і возвеличував, зокрема, короля Германаріха. Західний кордон слов’ян обмежував Дунаєм, а їх розселення на території – від міста Новістунського й озера Мурсіанського до Дніпра та по Віслі.

Мабуть, Йордана слід вважати останнім із античних авторів, які писали чи згадували про землі сучасної України і про народи, котрі їх населяли.

3. Писемні пам’ятки візантійських та західно-європейських авторів про Русь VI–XI ст.

Системнішими і чіткіше хронологічно прив’язаними до окремих подій та історичних діячів є праці *візантійських та західноєвропейських авторів* від VI до XI ст. У них знаходимо відомості про спосіб життя і побут слов’ян, їх воєнну силу, зв’язки з Руською державою, окремих руських князів — Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира та ін.

Найвідомішими авторами є *Прокопій із Кессарії*, секретар візантійського полководця *Велзарія* (написав “Історію війни з готами”, дове-

дену до 554 р), візантійський імператор Маврикій (582–602 рр) — автор а, може псевдоавтор книги Стратегікон , патріарх Фотій, який залишив бесіди і послання з другої половини IX ст , імператор Костянтин Порфирородний (905–959 рр) автор праць “Про управління імперією та Про церемонії візантійського двору , візантійський хроніст Лев Діакон, автор Історії в десяти книгах про період 959–976 рр

У розпорядженні українського читача є такі російські переклади згаданих авторів та праці про них

Прокопий из Кесарии Война с готами М , 1950,

Маврикий Тактика и стратегия СПб, 1903,

Ежегодник музея истории религии и атеизма М , 1958 Т 2 С 107-136 (Стаття Каждана А П про послання і бесіди Фотія),

Константин Багрянородный Сочинения М , 1899,

Византийский временник М , 1961 Т 20 (Стаття Каждана А П про Льва Діакона)

Прокопій Кессарійський подає відомості про розселення слов'янських відгалужень склавинів і антів даючи їм дуже виважені характеристики “Численні племена антів розмовляють тією ж мовою, що і склавини Народами склавинами і антами не править один муж але з давніх часів вони живуть так що порядкує громада, і тому всі справи, чи щасливі чи лихі, ідуть до громади Єдиного бога, що насилає блискавку — визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому кров і всяку худобу Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми але як хто має перед собою смерть видиму чи в хворобі, чи на війні, обцяють вони за життя своє, якщо не згинуть жертви богу, і, врятувавшись, жертвують що обцяли, і думають, що тільки жертвою врятували собі життя Шанують вони річки, німф і деякі інші божества жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі Живуть вони в лихих хатках селячись далеко один від одного і змінюючи часто свої житла Вступаючи в битву ідуть здебільшого на ворогів піші маючи в руках невеликі щити і піки а нагрудників не одягають Деякі не мають ані сокири ані плаща але тільки в коротких штанах стають битися з ворогами В обох народів мова одна проста і варварська Виглядом вони також не різняться поміж собою, всі вони високі і надзвичайно міцні, тілом і волоссям не дуже білі і не русяві, і не впадають зовсім у чорне, а рудуваті всі Життя проводять суворе і нецивілізоване вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують гунські звичаї Ї їм я у склавинів і антів колись було одне за давніх часів і цих і тих називали спорами, для того думаю, що заселяють краї розкиданими і відокремленими оселями

Прокопій писав також про готів які проживали над Азовським мо

рем болгарів котрих вважав за гуннів про укріплення Херсонеса імператором Юстіаном

У 'Стратегіконі' Маврикія (чи псевдо Маврикія) йшлося про методи боротьби з варварами зокрема зі слов'янами Давались поради у боротьбі зі слов'янами вдаватися до залучення їх "на сви бик промова ми і подарунками", щоб вони не могли об'єднатись і "не стали під владу одного вождя" Отже, вже у VI ст імперська ідеологія виробила такі методи які й досі використовуються імперськими силами в боротьбі проти національно-визвольних рухів

Із промов і повчань Фотія дізнаємося про етнічні риси русів, про деякі конкретні події, що мали місце у відносинах між Візантією і Руссю Є опис маловідомого походу русів на Візантію 860 р, опис спроби хрещення русів у 867 р та інших подій В одному з повчань Фотій так характеризував русів "Нарід дикий і суворий, без страху все руйнує, все нищить Нарід неславний, нарід, якого й не рахували, нарід, що ставили його нарівні з рабами, невідомий — та здобув ім'я, незначний — та став славним зневажений і бідний — та дійшов високого становища й незчисленного багатства, нарід, що так сильно і нагло ринув на наш край "

У творі невідомого автора з IX ст "Житіє Георгія Амстрідського" розповідається про напад русів на південне узбережжя Чорного моря близько 840–842 рр і хрещення вождя русів

Конкретно історичні події знайшли відображення у працях Костянтина Порфирородного (Багрянородного), зокрема описано приїзд до Константинополя в 957 р княгині Ольги Розділ IX у книзі К Порфирородного називається "Про русів, як ідуть вони човнами з Руси до Константинополя (Царграду)"

Лев Діакон залишив унікальний опис князя Святослава Ігоревича, зокрема, його зовнішній вигляд "Середнього зросту, не занадто високий але і не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід, шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре був збудований, здавався якимсь понурим і диким, в однім усі висла золота сережка, оздоблена двома перлинами, з карбункулом посередині, одіж на ньому була біла, нічим не різнилася від інших, окрім чистоти" Цікаво зазначити, що слова Святослава, які він виголосив перед своєю дружиною, переказані Левом Діаконом, дуже переформулюються зі словами, які навів автор 'Повісті минулих літ'

Лев Діакон так передав слова Святослава "У нас нема звички спастись втечею у вітчизну але або жити переможцями або, здійснивши знамениті подвиги, померти зі славою У Повісті минулих літ" ця про

мова передана в редакції "Не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду."

Немає багатьох писемних пам'яток, створених західноєвропейськими авторами, які відбивають історію давньої Русі. Хрестоматійними вважаються "Бертинські аннали", що зберегли відомості про народ *рос*, посли від якого 839 р. відвідали Константинополь. Одним із перших європейських мандрівників, що описали свою подорож в Україну, став єпископ Бруно з Кверфурта (народився 976 р.). Він був висвячений на єпископа з місійною метою проповідувати християнство серед печенігів. Десь до 1008 р. їхав до печенігів через Київ, де зустрівся з Володимиром Великим і користувався його широкою прихильністю. Повернувшись на батьківщину, Бруно написав про все цесарю Генріху II. Подаємо фрагмент із листа, в якому характеризується київський князь: "Князь русів (русорум), великий і багатий володар, що проти моєї волі задержав мене місяць у себе, — ніби я хочу себе своїм наміром занепастити, й умовляв, аби я не ходив до такого невірнього народу, де не здобуду їхнім душам жадної користі, а тільки смерть (собі), та ще й найлютішу. Коли ж не зміг він (переконати), та ще якийсь видіння про мене його грішного налякало, — з військом проводжали мене два дні до останнього кордону своєї держави, яку він задля ворожих нападів звідусіль оточив дуже міцною і довгою огорожею (частоколом). Він зіскочив з коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він зі своєю старшиною йшов за нами і так вийшли ми за браму. Він став на одній горбі, я на другій, обнявши руками, ніс я хрест Христовий, співаючи прегарний спів: "Петре, чи любиш мене? паси вівці мої". Коли закінчено антифон, князь прислав свого старшину до нас з такими словами: я довів тебе аж де кінчається моя земля і починається ворожа. Задля Бога прошу, не занепащуй на сором свого молодого життя. Я знаю, що ти завтра до третьої години без користі, без причини мушиш скуштувати гіркої смерті". Я відповів: "Нехай тобі Бог відчинить рай, як ти мені відкрив дорогу до язичників".

Чимало місця відведено опису Києва та України у "Книгах хронік" ("8 книг хронік") бременського крилошанина Тітмара, єпископа Мерзебурзького. Про події в Україні 1017 р. він писав зі слів німецьких добровольців з війська польського короля Болеслава, що допомагав князю Святополку закріпитися в Києві.

Збереглося чимало подробиць про князя Володимира, в тому числі про гріхи його молодості. Але той князь "пляму вчиненого гріха стер пильною щедрістю милостині. Бо писано: давайте милостиню, і все у вас буде чисто".

Розповідається про його поховання в Десятишній церкві Напевно, неточні, але все-таки цікаві факти подані про Київ "Місто Хитаву дуже сильне, вороги педеней (печеніги) знесилюють частими нападами з намови Болеслава, і зруйновано його великою пожежею В помочи згаданому князю (Святополку) було з нашого боку 300, угрів 500, а з печенігів 1000 людей

У великім шім місті, столиці королівства, є більше 400 церков і 8 ринків, люду незчисленна сила, а він, як і весь цей край, боровся з дуже шкідливими для них печенігами та іншими (ворогами), перемагав силою втікачів-рабів, що сюди звідусіль збігаються, а особливо з швидких Данів"

З пізнішого часу є свідчення про Україну Івана де Плано Карпіні, папського легата до Монголії (з 1246 р.), Вільгельма Рубрука (Рубрук-вуса), посла французького короля Людовіка ІХ до татарської орди, котрий вертався півднем України у 1252 р., Конрада Кібурга, начальника шпиталів Тевтонського ордену, що перебував у Литві 1397 р. і описав це у "Деннику посольства до Великого князівства Литовського Вітовта" Зрозуміло, порівняно з блоками історичної інформації, наявними в давньому українському літописанні, відомості іноземців дуже фрагментарні Однак їх теж слід враховувати при вивченні тієї епохи

4. Арабські автори про Русь

Серед арабських авторів ІХ–Х ст., які залишили ті чи інші згадки чи описи про Україну, називають Ібн-Хордадбега, Аль-Джайхані, Ібн-Фадлана, Аль-Масуді, Ібн-Джаста, Ібн-Хаукаля, Ібн-Якубі, Едрісі та ін. Точної історичної інформації, прив'язаної до певної хронології, конкретної території, тим паче, до історичних осіб у арабських авторів дуже мало Чи не єдина хронологічна прив'язка є у Аль-Масуді в праці "Промивальні золота", де йдеться про похід русів після 300 р. гіджри (912–913 р. н. е.) на 500-х кораблях, у кожному "по 100 людей, Каспійським морем до Азербайджану"

Інші відомості дуже загальні про слов'ян і русів При цьому важко зрозуміти, чи арабські автори мають на увазі два народи, чи руси розглядаються як один із слов'янських народів Так, Ібн-Хордадбег пише, що руси "з племені слов'ян", Аль-Масуді повідомляв "руси складають численні народи, які поділяються на розрізнені племена" В іншому місці — "поділяються на багато народів і деякі з них християни" (20–50-ті роки Х ст.) Але руси згадуються як окремий народ Пишучи про поган, які проживають у країні хозарського царя, автор наголошує "деякі племена з них є слов'яни і русини" Деяко з авторів проти

ставляє русів слов'янам Наприклад, у праці Ібн-Даста "Книга добрих скарбів" (перша половина X ст.) читаємо: "Щодо Русі, то вона на острові, оточеному озером Той острів, де живуть вони (руси), має просторинь на три дні дороги, вкритий лісами, болотами, нездоровий і такий вогкий, що як ступиш ногою, то вона трясеться, бо так персеякнутий водою. Вони мають короля, що зветься Ханан-Рус; чинять наїзди на Слов'ян, приїзять кораблями, висаджуються, забирають їх в неволю, везуть в Харван і Булгар і спродують там. Ланів не мають, а живуть з того, що привозять в землі Слов'ян".

В *Аль-Масуді* є неточні, але правдоподібні відомості про розселення слов'ян: "Поміж більшими і відомими ріками, що впадають в море Понтус, є одна, що називається Танаїс (Дон), котра приходить з півночі. Береги її заселені численним народом слов'янським та іншими народами, заглибленими в північних країнах. Друга з цих більших рік є Ялта і Балева, назва, котру має вона також у слов'ян. Вона завширшки більше трьох миль і тече на просторі багатьох днів за Царгородом (Балеву ідентифікують з Дунаєм. — С.М.). На берегах цієї ріки живуть бамджини і марава, народи слов'янські (богемці і морава — ?). Ті самі береги замешкували булгари, коли вони прийняли християнську віру".

В одного з авторів (*Аль-Джайхані*, кінець IX—початок X ст.) знаходимо твердження про те, що русини мають три роди: 1) русинів, які мешкають ближче до Булгара, їх володар — у місті Куяб, воно більше від Булгара; 2) русинів Славії; 3) русинів Тани. Пізніші дослідники ототожнювали Куяб з Києвом, Славю — з Новгородом, а Танію — з Тмутараканню (Іловайський, Грушевський та ін.).

На основі арабських авторів неможливо зробити достовірні висновки про слов'ян і русів, за винятком хіба того, що це — великі народи і "замешкують вони великі простори" на північ і захід від Чорного моря. Достатньо суперечливими є також відомості арабів про заняття слов'ян і русів. Єдине, чого одностайно дотримувалися всі арабські автори, — це те, що вони фіксували широкі торговельні зв'язки "сушею і водою" з хозарами, булгарами, румеями та іншими країнами. Згаданий вже Ібн-Хордадбег (60–70 роки IX ст. — час Аскольда і Діра) писав: "Вони — з племені слов'ян — вивозять футра видри, футра чорних лисиць і мечі з далеких кінців Слов'янщини до Руського моря, і цесар Рума бере з них десятину. А коли бажають, то їздять на кораблях по річці слов'ян, переходять по затоці хозарської столиці, де її володар бере з них десятину. Далі вони ходять до моря Джурджана і виходять на довільний собі беріг, промір же цього моря 500 фарсангів. Іноді вони привозять свій крам на верблюдах у Багдад. Іноді вибирають шлях через Вірменію, в країні

І. С. ЧИТИЧКИ

ЧУЖИНЦІ
ПРО
УКРАЇНУ

слов'ян потім до затоки хозарської столиці потім у море Джурджана потім у Балху і Мавараннахру потім до Сіна

Менше описані заняття слов'ян сільським господарством Правда, в Ібн Даста йдеться про те, що слов'яни не мають ані виноградів, ані рілля, а винасяють свині, вівці, але "найбільше снують просо", розводять бджіл, роблять напій із меду Натомість Аль-Якубі в "Записках" з 60-х років X ст писав зовсім інакше "Взагалі слов'яни — люди сміливі, здатні до походу Вони замешкують краї, найбагатші оселями і життєвими засобами Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток переважають всі народи півночі" Король їхній "має верхових коней і не вживає іншої страви, крім кобилячого молока" Згадуються музичні інструменти кобзи на вісім струн, гусли дудки на два лікті Є в арабських авторів повідомлення про житло, зокрема про землянки "У зв'язку з великим холодом у їх країні кожний викопує собі в землі ніби пивницю, до котрої приробляє з дерева гостроверхий дах, подібно до верху християнської церкви, й на той дах накладає землю В такі пивниці переходять з цілою родиною і, взявши дерева й каміння, запалюють вогонь, розпикають каміння на вогні аж до почервоніння, а як каміння розпечеться до краю — поливають і з того йде пара, що нагріває хату так, аж одягу з себе скидають"

Неоднозначні повідомлення про одяг слов'ян Ібн-Фадлан, який залишив цікавий опис русів (член посольства халіфа Муктадира до приволзьких болгар) з 20-х років X ст, зазначав "Вони руді, не вдягають ані курток, ані свит, але в них мужчини вдягають кису, котрою він закручує один бік, а одну руку випускає з-під неї Кожний з них нерозлучно носить при собі меч, ніж і сокиру" Пише цей автор і про прикраси русів "Наші вони мають золоті і срібні ланцюжки Якщо має 10 000 диргемів, то робить жінці такий ланцюжок, якщо 20 000 — то два ланцюжки" З цього опису дуже неправдоподібною є згадка про кису Такий одяг носили давні греки Араб про це чув і приписав, можливо, це русам Аль-Джайхані, навпаки, наголошував, що в них довгі свити і коротка куртка

Нестримними є фантази арабських авторів Так, Аль-Джайхані пише, що вони не мають зв'язку з чужинцями, коли ж якийсь чужинець "туди поїде, зараз вбивають" Натомість Ібн-Даст повідомляє "руси гостей шанують і добре поводяться з чужинцями"

Дуже різні повідомлення про похоронні обряди В арабських авторів є чимало загадкових повідомлень, що перетворилися в історичні загадки Аль-Масуді (20–50 ті роки X ст) написав про Маджака — короля Валинани як основного серед слов'янських народів у минулому (корінь — зі слов'ян) Історики XIX ст (В Кличевський Б Греков М Державін та ін) вважали що йдеться про Волхвян чи Полян

Лекція 3

ДАВНЬОРУСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ

1. Культурне середовище давньоруського літописання

Михайло Грушевський називав “Повість минулих літ” найдавнішим літописом. Отже, найдавніший літописний твір, що дійшов до нас. Він створений у 10-х роках XII ст. Це, однак, не означало, що раніше на Русі не знали літописання. Історики вже давно дійшли висновку, що до часу появи твору існувала тривала традиція літописання. М. Грушевський допускав, що перший літопис, можливо, створений ще 945 р., зразу ж після вбивства Ігоря древлянами. Якщо так, то до 10-х років XII ст. літописна традиція налічувала понад 160 років. Слов’янська кирилична азбука і писемність з’явилися в Києві з прийняттям християнства. Але є чимало свідчень про існування письма на Русі задовго до офіційного хрещення в 988 р. Встановлено, що князі Аскольд і Дір, які правили в Києві 862–882 рр., були християнами. Безсумнівно, вони мали своїх духівників, церковні книги й, очевидно, знали грамоту.

У тексті договору Ігоря з Візантією, підписаному 944 р., містилася стаття про те, що руський князь повинен посилати послів до Візантії з грамотами. Тих, які б прибували без грамот, візантійська влада могла затримувати аж до княжого приїзду. Можна стверджувати, що вже в IX–X ст. писемність обслуговувала сферу державного і культурного життя Русі. Після офіційного запровадження християнства ще при Володимирі широкого розмаху набула перекладацька діяльність. Разом з появою християнських храмів по Києвом писемність проникала в усі кінці руської периферії.

Ярослав спеціально зібрав писарів для перекладу книг з грецької руською мовою, створив при своєму дворі велику бібліотеку Писемність захопила нові сфери суспільного життя, насамперед освіту, правові відносини між державою і церквою, державою і приватними особами, між самими приватними особами, проповідницьку діяльність. Почала формуватися художня література. З попередньої лекції ми знаємо про існування школи при Софійській церкві, в якій вчителями були дяки, а "виучениками" — діти, напевне, широкого суспільного загалу. Графіті на вжиткових речах, стінах Софійського собору, Видубецького, Печерського монастирів дають підстави думати, що писемність була поширена також серед простого люду.

Багаті ж люди замовляли для себе написання священних книг. З XI ст. до нас дійшло в оригіналі лише чотири таких книги. Це великоформатне, багато оздоблене Остромирове Євангеліє, виготовлене в Києві у 1056–1057 рр. на замовлення новгородського посадника Остромира. Сьогодні зберігається у Державній публічній бібліотеці ім. М.Є.Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. Багато оформлений також "Ізборник Святослава", написаний 1073 р., та дві скромно оформлені рукописні книги "Ізборник 1076 р." і "Євангеліє Архангельське" з 1092 р. Усі пам'ятки переписані в Києві з давньоболгарських оригіналів. Найповніше ці пам'ятки вивчав львівський професор Яким Прохорович Запаско і в 1995 р. видав про них під мистецтвознавчим оглядом велику книгу.

Професор Запаско звернув також увагу на мову згаданих оригіналів. Хоч замовники бажали, аби переписані священні книги точно відображали первинні тексти, київські переписувачі все-таки не змогли бути вільними від свого київського мовного середовища і понавставляли у слов'янські тексти немало української лексики на зразок *бігати, велти, веселитись, гнвом, велми, годі, дивитися, діяти, жито, зимному, клетот, людина, напоследок, нехрещений, ніколи, обидва, образитися, орали, оскоминя, од гори до дому, обос, озирайся, року, чуєш, яр* тощо. Багато української морфологічної форми іменника чоловічого роду в давальному відмінку: *синові, Аврамові, мужеві, Господеві* та ін., наказової форми дієслів: *сядьмо, ходімо, ідіть, беріть*; кличної — *дружино, Бояне, земле* тощо. В оригіналі виявлена одна з грамот Мстислава Володимировича.

Чимало пам'яток писемності з XI–XII ст. дійшло до нас у збірниках, які переписувалися пізніше — в XIV–XVI ст., наприклад, Найдавніший літопис — "Повість минулих літ", "Повчання Володимира Мономаха", "Слово о полку Ігоревім", життя святих, що склалися в Печерському, Видубецькому та інших монастирях, "Слово о законі і благодаті" мит-

рополита Іларіона та ін. Маємо всі підстави допускати, що чимало пам'яток культури з давньоукраїнських часів історичних джерел пропали без повороту.

Дуже нещасливою була доля української столиці Києва. Першого великого руйнування Києву завдав 1096 р. половецький князь Боняк, зокрема Печерському монастиреві, Софійській церкві, спалив монастирські келії, два княжих палаци — на Берестовім і Видубецьку. Велика пожежа в Києві трапилася 1124 р. У 1203 р. в ході міжусобної боротьби нижній і верхній Київ спалив князь Рюрик Ростиславович. Тоді ж він пограбував монастир і церкву св. Софії.

Загальновідомі наслідки руйнувань Києва ордою Батия 1240 р. У пізніші часи Київ двічі грабували, руйнували, палили кримські татари під проводом хана Мінгірея — 1480 р. і 1483 р. На цьому фоні видається щасливою випадковістю, що до нас дійшли окремі пам'ятки з тих давніх часів у тому числі 'Повість минулих літ', твір, який і досі становить фактологічну основу наших знань про Русь до 1116 р.

2. Повість минулих літ (Повѣсть временных лѣтъ). Редакції, списки і протографи

Видатний російський дослідник давнього руського літописання академік Олексій Олександрович Шахматов дав таке визначення цьому твору: "літописний звод який певним чином озаглавлений, складений в Києві, охоплює час до другого десятиріччя XII ст. і міститься в більшій частині літописних зводів XIV—XVIII ст." Визначення, на нашу думку, неповне. Додамо, що Найдawnиший літопис з поміж усіх писаних історичних джерел, створених в давньоруську добу найповніше відображає всі сторони давньоруської історії до часу його написання. Літопис починається словами: "Се повѣсти временных лѣтъ откуда есть пошла руская земля кто в Кіеве нача пѣрвее княжити и откуда руская земля стала есть". Давня історіографічна традиція вважала автором твору монаха Печерського монастиря Нестора. Найбільше цієї думки дотримується і сучасна історична наука. Водночас висловлено й інші думки.

Опис подій за тодішньою традицією світової історичної науки починається від створення світу, потім розповідається про всесвітній потоп та про те, як Ной розподілив між синами землі світу. Все подано майже так, як у Хроніці Георгія Амартола, візантійського хроніста. Яфетові з поміж інших країн, яких налічувалося близько 40, дісталися Мідія, Албанія, Армения, Сарматія, Таврія, Скіфія, Македонія, Фракія, Пелопоннес, Іллірія, Слов'янська Британія, Сицилія, землі на північних сторонах Ду-

наю Дністра Кавкасієських гір себто Угорських по Дніпру Десні Прип'яті Двіні та ін Від себе автор літопису додав В Яфетовні же частини сидить Русь чудь і всякі народи меря мурома весь мордва заволоцька чудь перм, печора ям угра литва земигола корсь летьгола ліб Ляхи ж і прусси і чудь сидять поблизу моря Варязького Отже у цьому місці русь подано в контексті стічних назв народів які населяли державу Думаємо, в цьому місці автор мислив русь як народ корінний а не 'прийшло варязьке плем'я

Потім розповідається про слов'янські народи, легенда про заснування Києва Києм, Щеком і Хоривом та їх сестрою Либідь, полян та інші племена, котрі "жили подібно до звірів жили по-скотськи і вбивали вони один одного, или все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води"

Перша дата в "Повісті минулих літ" — 6360 (852) р, коли в Константинополі почав царювати Михайло "А про це ми довідалися — писав під цією датою літописець — що за цього цесаря приходила русь на Цесароград, як ото писав (Георгій) у літописанні грецькому"

Далі в літописній манері розповідається про Русь і Руську державу Дані не дуже розбіжні зі сучасним історіографічним сюжетом до початку XII ст Різні оцінки процесів Висловлюються сумніви щодо тих чи інших подій Окремі події подані ширше, так само, як і окремі періоди наповнені багатим фактологічним матеріалом, а певні роки просто названі без уточнення, що ж відбувалося в той рік Наприклад

В лѣто 6363,

В лѣто 6362,

В лѣто 6363, 6364, 6365

Так само названі одні "лѣта" від 6378 (870) до 6387 (879), від 6396 (888) до 6405 (897), якщо не брати до уваги трьох коротких розірваних повідомлень під 920, 929 і 934 рр, то випав опис події від "лѣта" 6424 (916) аж до 6448 (940), від 6456 (948) до 6462 (954), від 6464 (956) до 6471 (963) (навіть уже з пізнішого часу від лѣта 6506 (998) до лѣта 6522 (1014))

До найдавніших дат варто ставитися критично Вони не завжди точні Так, зокрема, дуже сумнівне датування стосовно життя княгині Ольги Під 6411 (903) р написано що Ігору ще при житті Олега привели "жону із Пскова, на ім'я Ольгу" Допустимо, тоді "жоні" виповнилося бодай 15-18 років Але під 6453 (945) р до Ольги сватався древлянський князь Мал ("Іди но за нашого князя за Мала") Ользі тоді мусило бути що найменше 57 років А в 6463 (955) р, коли їй виповнилося 67-70 років написано "Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів І побачивши її гарну з лиця і вельми

АКАДЕМИИ НАУК СССР
Ордена Трудового Красного Знамени
Библиотека
Институт истории СССР
Ленинградское отделение

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ

ТОМ ТРИДЦАТЬ ВОСЬМОЙ

РАДЗИВИЛОВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ

ЛЕНИНГРАД
«НАУКА»
ЛЕНИНГРАДСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ
1989

тямушу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: “Достойна ти еси цесарствувати в городі сьому з нами”. Коли ж вона охрестилася, то він сказав: “Я хочу взяти тебе за жону”. Чи справді вибір цесаря зупинився б на 67–70-річній жінці?

За літописом, померла Ольга в “лѣто” 6477 (969), коли їй мало виповнитися 81-84 роки.

Датування XI ст. є вже точнішим, часто подаються не тільки означення “весною”, “у квітні”, “у жовтні”, а й дати тих чи інших подій. Наприклад, у “лѣто 6562 (1054)”: “Отож приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою Богові місяця лютого у двадцятий, в суботу першої неділі посту, в святого Феодора день”.

Не вдаючись до переказу всього, про що йдеться у творі, необхідно, однак, наголосити: фактологічний матеріал твору за інформацією, зокрема прихованою, є невичерпним для дослідника. Він назавжди залишатиметься предметом пильної уваги істориків, невичерпним джерелом знань про давню епоху вітчизняної історії.

До нас дійшли дві основні редакції та кілька списків (варіантів редакцій) “Повісті минулих літ”. Це Іпатіївська і Лаврентіївська редакції. *Іпатіївська* дістала назву від Іпатіївського монастиря в Костромі. В ньому був виявлений пергаментний список, виконаний, за припущенням Леоніда Махновця, у 1425 р. Список мав заголовок “Лѣтописець руский”. Зараз він зберігається в Петербурзі у Бібліотеці Російської Академії Наук під шифром 16.4.4. Перекладач “Повісті минулих літ” Іпатіївської редакції українською мовою Леонід Махновець вважає, що редакція виконана в Іпатіївському монастирі з дуже пошкодженого давнішого списку цього твору. Переписували його четверо осіб. Потім написане було зшитє в книгу під загальним заголовком “Лѣтописець руский”, що містить 307 аркушів — 614 сторінок з текстом у два стовпці. Зразу ж за “Повістю минулих літ” Іпатіївська редакція поміщає Київський літопис, доведений до 1198 р., та Галицько-Волинський літопис, доведений до 1292 р., фактично — до зими 1289–1290 рр. Вже це засвідчує, що список, з якого робилася Іпатіївська редакція (пізніше, принаймні після 1292 р.), потрапив у Кострому з України.

Іпатіївська редакція має за аналог так званий Хлебніковський список з XVI ст., за іменем коломенського купця, в якого зберігався також Погодінський XVII ст., Єрмолаївський кінця XVII–початку XVIII ст. та Краківський латинськими буквами, списаний наприкінці XVIII ст. з рукопису 1621 р., написаного кирилицею, за дорученням князя Четвертинського. Найбільший інтерес у дослідників літописання після Іпатіївської редакції викликає Хлебніковський список. В основній Іпатіївській редакції

про автора твору сказано: “Повѣсть черноризца Феодосиева монастыра Печерского”, а у Хлебниковському — “Повѣсти временныхъ лѣтъ Нестора черноризца монастыря Печерского”.

Згаданий уже Леонід Махновець вважає, що в редакції Нестора твір до нас не дійшов. Під першою датою 6360 (852 р.) написано, що повість буде доведена до смерті Святополка Святославовича, тобто до 1113 р. Але ні Іпатіївська, ні Лаврентіївська редакції цим роком не закінчуються. Очевидно, після Нестора його звод передано в родовий князя Володимира Мономаха Михайлівський монастир на Видобичі — Видобицький. У цьому монастирі роботу над текстом продовжив ігумен Сильвестр. У 1116 р. він її завершив, а, можливо, тільки переписав текст, зазначивши: “Игумень Силвестрь святого Михаила написахъ книги си Лѣтописець, надеяся от бога милости прияти, при князи Володимерь, княжашу ему Кыевь, а мне в то время игуменяшу у святого Михаила въ 6624, индикта 9 лѣта; а иже чтеть книги сия, то буди ми въ молитвахъ”. Лѣто 6624 — це 1116 р. Проте хоч дописка про ігумена Сильвестра засвідчує написання чи переписання тексту 1116 р., сам текст обривається 1110 р. Цей обірваний текст, написаний Нестором і перероблений Сильвестром, на думку Л.Махновця та інших дослідників, зберігається в *Лаврентіївській редакції*, у Суздальському літописі, написаному монахом Лаврентієм 1377 р. для суздальського князя Дмитрія Костянтиновича. Загалом Суздальський літопис доведений до 1305 р. У ньому за “Повістю минулих літ”, тобто вже після 1110 р., описуються події, пов’язані з історією північно-східної Русі, особливо зі Суздальським князівством.

В *Іпатіївській редакції* опис подій доведений до 1118 р. Леонід Махновець вважає, що після Нестора, який довів твір до 1112–1113 р., та після Сильвестра, що переробляв його до 1116 р., “Повість минулих літ” ще раз переписувалася і редагувалася у 1118–1119 рр. Існує гіпотеза, що над цією новою редакцією (власне Іпатіївською) брав участь син Володимира Мономаха *Мстислав*, який до 1117 р. князував у Новгороді. Можна вважати, що до 1119 р. створено три редакції: *Нестерову* (не збереглася), *Сильвестрову* (дійшла до нас у Лаврентіївській редакції) та *Мстиславову* (дійшла в Іпатіївській редакції). Реально ж існуючих редакцій є дві: *Іпатіївська* і *Лаврентіївська*.

Лаврентіївська так само, як і Іпатіївська, має ще кілька аналогів — списків. Найвідомішим і оригінальним є *Кенігсберзький*, або *Радзівіловський* список. Він зберігся з XV ст., а написаний на основі якогось списку з початку XIII ст. У XVII ст. список, виконаний у XV ст., належав литовському князю Богуславу Радзівілу. У XVIII ст. він якимось опи-

ПОВЕДЕНІЕ СВОЕ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ ВЪ СЕРДЦЕ СВОЕ ПОВЕДЕНІЕ СВОЕ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ

ПОВЕДЕНІЕ СВОЕ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ ПОВЕДЕНІЕ СВОЕ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ
 И СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ СЪВЕРШИТИ СЕБѢ

нився в бібліотеці Кенігсберзького університету, де його виявили росіяни, котрі вступили в Кенігсберг у період Семилітньої війни і забрали в Петербург. Опис історичних подій після “Повісті минулих літ” у списку доведений до 1206 р. 3-поміж усіх списків Радзівіловський виділяється тим, що в ньому по ходу тексту вміщено понад 600 мініатюр. Вони самі по собі є історичним джерелом, оскільки ілюструють явища очима художника XV, а, можливо, і XIII ст.

Існував ще *Троцький* список, доведений до 1408 р. Його дуже широко цитував М. Карамзін в “Истории государства Российского”. Список загинув 1812 р. М. Присьолков на основі посилань на той список та засобами порівняльного аналізу з іншими редакціями реконструював список.

Важливо зупинитись на методиці написання “Повісті минулих літ” давніми літописцями. Порівняно з методикою роботи сучасного історика, попередня була дуже простою. Давній літописець брав літописний звод, зроблений до нього попереднім літописцем, додавав до того зводу опис подій, свідком яких він був уже сам, і так робив новий звод, новий літопис. Сучасною мовою це називалось би плагиатом. Але завдяки такій методиці Лаврентія, й переписувачів Іпатівської редакції до нас дійшла “Повість минулих літ”.

Попередні літописні зводи, які використовували літописці пізнішого часу для написання нових літописів, прийнято називати протографами. У згаданих Іпатівському та Лаврентіївському літописах, відповідно доведених до 1292 р. і до 1305 р., “Повість минулих літ” виступає протографом. У свою чергу вона створена на основі попередніх літописних зводів — протографів. Нестор чи Сильвестр докладав до раншого пізніший звод, дещо доповнював відомостями з інших джерел і так писав твір. Літописознавці — серед них М. Костомаров, М. Грушевський, О. Шахматов, І. Срезневський, Д. Ліхачов, Л. Махновець, М. Тихомиров та інші — висували багато припущень про те, коли в Києві появились перші літописні зводи, з яких роки зводи “склали кістяк повісті”. Вже згадувалось про припущення М. Грушевського стосовно існування зводу 945 р. Л. Махновець вважав, що літописний звод був створений у Києві 996–997 рр. Його зробила група осіб духовного і світського походження при князеві Володимирові Святославичу. Зовні досить переконливим аргументом для такого висновку є те, що після 997 р. у “Повісті минулих літ” іде 16 років майже без історичного матеріалу, а просто “в лѣто 6509 (1001) преставився Ізяслав, отець Брячиславів, син Володимирів”; “в лѣто 6510 (1002)” — нічого; “в лѣто 6511 (1003) преставився Всеслав, син Ізяславів, онук Володимирів” тощо.

Знову детальний опис подій розпочинається тільки від 1014 р. з Ярос-

ношу мѣлаетъ славою и кѣмъ христу оутѣшатъ стѣ.
ако доиде кѣмъ въ морави и вѣдоу и маго и маго
пѣтла и оу мѣла и вѣдоу и вѣдоу и кѣмъ маго
моу кѣмъ и шалоу мѣтѣ и вѣдоу и маго и маго
и оу мѣтѣ маго и маго и маго и маго и маго
и маго и маго и маго и маго и маго и маго
и маго и маго и маго и маго и маго и маго
и маго и маго и маго и маго и маго и маго
и маго и маго и маго и маго и маго и маго
и маго и маго и маго и маго и маго и маго

Вѣдѣ ю зѣ вѣдѣ ю и вѣдѣ ю и вѣдѣ ю
Наша цѣрковь магоу и магоу и магоу и магоу
и магоу и магоу и магоу и магоу и магоу
и магоу и магоу и магоу и магоу и магоу
и магоу и магоу и магоу и магоу и магоу
и магоу и магоу и магоу и магоу и магоу

лавом у центрі уваги який князював у Новгороді В 1018–1019 рр Ярослав остаточно укріпився в Києві і від цього часу він теж перебуває в центрі уваги літописця Можна допускати, що новий звод оформлений десь між 1054–1060 рр Літописець 1054 р і наступних, очевидно, добре знав події пов'язані з діяльністю Ярослава, і написане ним про часи правління Ярослава долучив до зводу 997 р, а маловідомі йому події 998–1113 рр передав скоромовкою

Новий звод у 1072–1073 рр зробив ігумен Києво-Печерського монастиря Никон (за припущенням) У 1093–1095 рр ігумен того ж монастиря Іоанн довів літопис до 1093 р Те, що мусив існувати звод 1093 р, засвідчує Новгородський І літопис старшого зводу, доведений до 1352 р В ньому історичні події до 1093 р викладені так само, як і в "Повісті минулих літ", а після 1093 р — не так, як у згаданому творі Це означає, що і автор "Повісті минулих літ", і автор Новгородського І літопису мали звод 1093 р як протограф

Окремі літописознавці подають дещо інші роки складання попередніх від "Повісті минулих літ" літописних зводів у Києві Микола Костомаров, наприклад, допускав існування літописного зводу 1043 р Автори московського підручника з джерелознавства — зводу 1039 р тощо

Стосовно існування зводів київського літописання з 1073 р та 1093 р, то з цього питання розбіжностей між дослідниками літописів майже нема

3. Київський літопис

Київський літопис — це частина рукописного збірника літописів, відомого як Іпатівський літопис Охоплює період з 1118 р до 1198 р У свою чергу Київський літопис складений (зведений) з кількох окремих зводів

1 *Звод Поликарпа*, який закінчується 1171 р Він написаний з літопису самого Поликарпа та із записок його сучасника Петра Бориславича, доведений до 1168 р Окрім цього, Поликарп використав фрагменти з літописання Юрія Долгорукого й Андрія Боголюбського Особливо Поликарп, ігумен Печерського монастиря, прославляє княгиню Ростислава Мстиславовича (1154–1155, 1159–1167) За Рибаківим, Поликарп вів літописання впродовж 1141–1171 рр Спочатку він був при князеві (ще не називаючись Поликарпом) Святославу Ольговичу постійним супутником його походів Коли ж постригся у монахи, то й далі з Києва стежив за життям Святослава Ольговича його дітей і близьких Святослав Ольгович характеризувався дуже позитивно а

ного вороги — негативно Дати в літопису точні детально описується князівське майно різні руйнування та втрати під час воєн

2 *Наступний звод оформлення 1179 р при дворі київського князя Святослава Всеволодовича Тут виділяються записи, зроблені літописцем великого князя, і використані деякі матеріали, присвячені володимиро-суздальським справам*

3 *Звод 1190 р створювався при дворі князя Рюрика Ростиславовича До нього ввійшов звод 1179 р і давніші записки літописця Святослава Всеволодовича, а також особисті записки упорядника зводу 1190 р Петра Бориславича та його помічника Галичанина що додав зведення про події в Галицькому князівстві Літописний звод 1190 р був продовжений хронікою, яку вів Петро Бориславич до 1197 р З цього року хроніку продовжив игумен Мойсей Видубецький, котрий в 1198 р, залучивши ще деякі матеріали про сімейство Ростиславичів, створив Київський звод, який дійшов до нас*

Отже, Київський літопис — твір багатьох авторів, написаний неоднаково з неоднаковими акцентами на події, інтереси та ін Б Рибаків, наприклад, пише, що Полікарп “любить подробиці, точність описів, але надає перевагу опису реальних цінностей, а не ратних подвигів В його похвалах і ганьбленні багато церковної фразеології і нерідко відчувається наївне згущення тону, розраховане на наївного читача Політичної широти в нього нема Полікарп уміє використовувати діалог, пряму мову, яка дуже оживляє його виклад” Петро Бориславич (звод 1190 р) називає князів лише на імена, а літописець Святослава Всеволодовича (1171–1179), як правило, подає ім'я і по батькові

Петро Бориславич називає торків *чорні клобуки*, а літописець Святослава Всеволодовича — *берендеї* Половців Бориславич називає *половці*, а літописець Святослава Всеволодовича — *погани половеці*

Наскільки різні стилі “Київського літопису”, засвідчують хоча б такі ілюстрації з часу Мстислава Володимировича 1130 р, лаконічність у перекладі подій “У сей же рік заслав Мстислав полоцьких князів із жонами і з дітьми в Греки, бо вони переступили хресне цілування У тім же році преставився Ярослав Святославович у Муромі” У 1131 р Мстислав послав своїх синів Всеволода, Ізяслава, Ростислава “на чюдь І взяли вони їх і наклали на них данину” У цьому ж році “прийшов митрополит Михаїл У сей же рік потрусилася земля (місяця) липня У двадцять і четвертий день, о третій годині дня У тім же році була освячена церква св Андрія Янчиного монастиря”

“В лѣто 6640 (1132) ходив Мстислав на Литву із синами своїми (Всеволодом, Ізяславом, Ростиславом), із Ольговичами і з Всеволодовом

(Давидовичем) городенським, і попалили вони їх. Та самі вони (Литва) поховалися, а киян тоді багато побилла Литва, бо не встигли вони були з князем, а пізніше йшли услід за ним, окремо.

У цей же рік була закладена кам'яна церква святої Богородиці, зва-на Пирогощею.

У сей же рік народився у Мстислава син і нарекли його ім'ям Володимир”.

Але читаємо той же літопис про період на 20 років пізніше.

“В лѣто 1151”. Опис подій здійснюється не за роками чи місяцями, а за окремими днями, часто у вільній напівбелетристичній формі. Наприклад, про ніч на 6 квітня 1151 йдеться: “Володимир бо прийшов до Білгорода, до містка (через Ірпінь) уборзі. А Борис (білгородський князь. — С.М.) у той час пив у Білгороді на сінцях з дружиною своєю і з попами білгородськими. Коли б митник не встеріг і моста не підняв, то вони (Бориса) захопили б. А то, приїхавши до містка, війська зчинили крик, у труби затрубили, і Борис, це почувши, втік із Білгорода. Білгородці ж побили назустріч до містка, кланяючись і кажучи: “Княже, поїдь! Борис он побіг! І тоді вони спшино помостили моста, а Володимир в'їхав у Білгород...”

Відмінними є записи, що робилися при дворі київського князя Святослава Всеволодовича у 1171–1179 рр. Тут кожного разу всі події розглядаються крізь призму Божої волі, Божої милості, підступів диявола.

Уривок з “лѣто 1173”: “Через підступ много лукавого диявола, що воює проти християн, отожд, Андрій князь, сей такий розсудливий в усіх ділах, доблесний сей, і погубив розум свій, і, нездержливістю розпалившись, у гніві такі й випустив слова похвальби. Адже Богові стидна і мерзенна похвальба і погорда, бо це все було од диявола проти нас, який всіває в серце наше похвальбу і погорду. Як ото Петро говорить: “Гордим Бог противиться, а смиренним дає благодать”. Отак і збулося слово, яке мовив апостол Петро”.

Зрозуміло, що записи при княжому дворі Святослава Всеволодовича містять більше раціональної інформації. Але весь хід подій час від часу спрямовується то Богом, то дияволом. Особливо з огляду божественного зв'язку зображено князя Андрія Юрійовича Володимирського (Боголюбського). У 1174 р. Київський літопис так само, як і інші, використовував інше літописання: переяславське, суздальське, чернігівське тощо.

Під 1187 р. у Київському літописі вперше вжито слово *Оукраина* в такому контексті: коли помер переяславський князь Володимир Глібович (“місяця квітня у вісімнадцятий день”), то “покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці”, бо “був же він князь

добрий і сильний у бою і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добродіями (був) сповнений. За ним же Україна багато потужила” (“О нем же Оукраина много постона”). Під 1189 р. у тому ж літописі йдеться про “Україну Галицьку”, куди приїхав на княжіння Ростислав Берладничич. Під 1217–1218 рр. у Галицько-Волинському літописі розповідається про те, як князь Данило в поході проти польського князя Лєська “забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Стояп’є, і Комов, і всю Україну”.

Вже пізніше в польській і російській історіографії надали літописній назві *Оукраина* значення *окраїни*. За польською і російською традицією пішло чимало українських учених, у тому числі й М. Грушевський. Проте таке тлумачення нам видається необґрунтованим. Кожного разу зміст літописного тексту стає зрозумілим тільки тоді, коли слову *Оукраина* надамо значення *країни* (польською *kraj*, російською — *страна*).

Останнім часом в українській історіографії висловлено припущення, що вже в часи Київської Русі слово *Оукраина* стосовно Середнього Подніпров’я набуло етнічного значення як власна назва центрального регіону Південної Русі, на зразок Волині, Сівера, Поділля та ін. Назва *Україна* стосовно згаданого регіону виступала як власна аж до кінця XVIII ст., коли після поділів Польщі почала вживатися і до західних українських земель.

Київський літопис — дуже цінне історичне джерело з історії Києва та центральних і східних українських земель. Його припинення 1198 р. дуже звузило джерельну базу до вивчення історії після 1198 р. З цього приводу М. Грушевський зауважував: “Бідність відомостей про Подніпров’є, що дає себе відчувати уже зараз, скоро уривається Київська літопись, доходить до крайности в другій половині XIII ст. Часто минають десятиліття за десятиліттями, не приносячи для цілої землі ніякої, навіть найелементарнійшої відомості; витворюються страшени прогалини, трохи не в цілі століття завбільшки, прогалини, котрих не годні ми часом ніяк заповнити, мов би то в яких початках історичного життя...”

4. Галицько-Волинський літопис

З 1205 до 1292 р. у центрі Іпатського “Руського літописця” перебувають події, що відбувалися в Галичині та на Волині. Очевидно, в ньому були описані й раніші події, але текст про це в протографі — Хлебниковському списку — втрачений. Відомостей про події 1199–1204 рр. нема, а відразу йде згадка про смерть Романа Мстиславовича 19 червня 1205 р.

За Л Махновцем, над Галицько-Волинським літописним зводом працювало щонайменше п'ять авторів-укладачів (чи редакторів) *Перший* довів розповідь до 1234 р включно *другий* писав про 1235–1265 рр (у 1269) У 1286 р працював *третій укладач* Закінчив виклад 1285 р *Четвертий* писав у 1289 і довів літопис до 1289 р, але ґрунтовно переробив також матеріали від 1261 р, *п'ятий* працював над літописом на початку XIV ст, написав сам всього кілька сторінок і 1292 р закінчив остаточну редакцію літопису

Перший і другий укладачі належали до оточення Данила Романовича і діяли в Холмі. Із середовища Володимира Васильковича були третій і четвертий укладачі, можливо, духовні особи з Перемишля і Любомля. П'ятий, допускають, міг бути жителем Пінська.

Більша половина літопису стосується подій у Галицькій землі аж до 1260 р. Через це в науці ця частина ще називається Галицьким літописом. У центрі розповіді — яскрава постать Данила Романовича. Є окремі сюжети з життя інших руських земель. Саме тут змальовано трагічну картину оборони Києва в грудні 1240 р.

З 1261 р йде друга — Волинська частина літопису. В центрі — Волинська земля і волинські князі. На відміну від "Повісті минулих літ", від певних частин Київського літопису у Галицько-Волинському літопису значно менше зв'язку з релігійними повчаннями, притчами тощо. Галицько-Волинський літопис — виразно світський твір.

5. Північноруське літописання та його зв'язок з літописанням південноруським

Найбільшими осередками обласного північноруського літописання були Суздаль, Новгород, Псков, Володимир, від початку XV ст Москва та інші міста. Увага літописців північноруських зосереджена на регіональних інтересах Новгорода, Пскова, Володимира на Клязьмі, Суздаль та інших князівств. Як уже зазначалося, у Новгородському I літописі вміщено текст, аналогічний тексту "Повісті минулих літ" до 1093 р, але з певною своєю редакцією, що дає важливий матеріал для відповідних зіставлень і порівнянь при вивченні хронології подій, а особливо формування літописних зводів ранішого періоду. Зроблені припущення, що для написання Київського зводу 1093 р використовувався Новгородський звод 1050 р.

Новгородський літопис вирізняється діловою мовою.

В московському літописанні початок якого датується XV ст дуже

рано почала обґрунтовуватися ідея так званого третього Риму, суть якої полягала в тому, що після падіння Константинополя 1453 р. місія столиці християнського світу перейшла до Москви

У північносхідному літописанні, хоч увага його зосереджена більше на місцевих подіях, є певна історична інформація з історії України, якої нема в інших джерелах

Отже, зробимо такі висновки

— давньоруські літописи — найбагатше фактологічне джерело з історії України періоду до 1290 р.,

— давньоруське літописання є саме по собі відображенням високого рівня культури давньої Русі. Такого масштабного історичного твору, як "Повість минулих літ", до XII ст. не знала жодна слов'янська країна;

— українське літописознавство розвинуте недостатньо. Це особливо помітно на тлі російського літописознавства (А. Шахматов, М. Сухомлинов, К. Бестужев-Рюмін, М. Присьолков, Д. Ліхачов, М. Тихомиров, А. Насонов і багато інших), що не раз робить антиукраїнські конструкції необ'єктивними, подає спадщину давньоруського літописання як надбання лише російської історії та культури. Давні українські літописи чекають на молодих талановитих українських дослідників

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела

Галицько-Волинський літопис. Львів, 1994. С. 3-168.

Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII-XIII ст. К., 1939. С. 5-113.

Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. М., 1962. Т. 1.

Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К., 1989.

Про закон і благодать // Київ старовина. 1992. № 1. С. 138-144.

Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей. Л., 1989. Т. 38.

Праці

Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання редакції редакції). К., 1958.

Грушевський Михайло. Нандавнища Київська літопись // Історія України Русі. У 12 т. К., 1991. Т. 1. С. 579-601.

Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Львів, 1901. Т. 41. С. 1-72.

Запасюк Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995.

Махновець Леонід. Від перекладача // Літопис Руський за Іпатським списком. К., 1989. С. V-XIV.

Муравьева Л Л **Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII-начало XV в** М , 1983

Приселков М Д **История русского летописания XI XV вв** М., 1940

Тихомиров М Н **Источниковедение истории СССР** М , 1962 Вып 1 С 31 68

Толочко П **Літописи Київської Русі.** К , 1994

Франчук В Ю **Киевская летопись** К , 1986

Шахматов А А **Додаток Хлебниковський, Погодинський і Краківський списки //The old Rus' Kievan and Galician-Volhynian chronicles Староруські київські і галицько-волинські літописи** Harvard, 1990 Volum.VIII L XXXIX LXII.

Лекція 4

АКТОВІ ДЖЕРЕЛА ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ

1. Руська Правда як пам'ятка права. Редакція, списки, композиція і зміст Короткої Руської Правди

До актових джерел належать історичні документи, які на час їх створення (складання, написання) призначалися для встановлення тих чи інших правових, регулюючих суспільні відносини норм. Актові джерела творилися практично від початків писемної історії до наших днів, наприклад, в історії України — від договору Олега з Візантією у 911 р. до Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р., і до закону, що його сьогодні може ухвалити Верховна Рада, до указу, який так само сьогодні може видати Президент.

Щоправда, у давнину такого терміну, як *акт*, актові матеріали на Русі не вживали, хоч слово *actus* (офіційний документ) у латинській мові, зрозуміло, було. Аж до XV ст. усі державні та приватні документи, що мали правову регулюючу силу, називалися грамотами, листами.

До створення писемних правових документів суспільні відносини, відносини між окремими людьми регулювалися звичаєвим правом. З часом норми звичаєвого права записувалися, до них додавалися нові норми, поява яких диктувалася потребами держави. При цьому попередні норми, у тому числі й звичаєві, могли відмінитись або ж видозмінюватись тощо.

Зразком органічного поєднання державної законотворчості з нормами звичаєвого права є давньоруський правовий кодекс Руська Правда, створення якого пов'язують з іменем князя Ярослава Мудрого та його синів Ізяслава, Святослава і Всеволода.

В історіографії висловлювались різні часто протилежні думки про те яке право становить основу Руської Правди Російський історик М Карамзін першоосновою історичного процесу вважав діяльність великих князів і царів династії та її держави і розглядав Руську Правду як результат діяльності тільки Ярослава Мудрого котрий для створення кодексу використав скандинавські (норманські) та германські норми права

Український правознавець, відомий політичний діяч Кость Левицький вважав, що найголовнішим джерелом Руської Правди було місцеве звичаєве право Він писав “ годі оспорювати, що в самій заснові найдавніше звичаєве право на Русі було жерелом до законно наданого права в ‘ Правді Рускій” З того огляду річ беручи, належить ‘ Правду Руську” уважати нашим питомим правом руским, що вийшло з народного звичаю і в значній частині на нинішній день задержалось в звичаю народу руского”

Український учений в галузі історії права, член кореспондент АН УРСР Микола Максименко (помер 1941 р) бачив у правових нормах Руської Правди римські джерела Професор Київського університету, голова історичного товариства Нестора-літописця Михайло Владимирський-Буданов (помер в 1916 р) виводив норми Руської Правди з візантійського права, а історик єврейського походження Барац — з давньоєврейського та ін Це засвідчує, що Руська Правда як пам’ятка права вже давно є предметом дослідження історичної та історико-правової науки

У 1935 р Академія наук України видала Руську Правду у п’яти редакціях і семи списках У 1940 р Інститут історії Академії наук СРСР видав Руську Правду так само у різних редакціях і списках (близько 12) Академічні видання п’яти редакцій є варіантами трьох основних редакцій Руської Правди Короткої Руської Правди, Розширеної Руської Правди, Скороченої Руської Правди

Всього ж науці відомо близько десяти списків (варіантів) Короткої Руської Правди і понад 100 списків (варіантів) Розширеної та Скороченої Правди Коротка Руська Правда має два основних списки Академічний та Археографічний У свою чергу Академічний список має близько десяти варіантів пізнішого походження

Проте питання про відмінності між собою різних редакцій і списків — це питання спеціальних джерелознавчих досліджень, проблем історико-правової науки Тут необхідно зупинитися на особливостях трьох основних редакцій

Згадка про час написання Руської Правди збереглася в Новгородському Першому літопису молодшого зводу (складений 1442 р) вміще-

на під 1016 р У цьому місці після повідомлення про перемогу новгородського князя Ярослава Володимировича над київським Святополком Окаянним написано, що Ярослав за цю перемогу щедро нагородив свою дружину і, крім того, дав новгородцям свою 'Правду' і "Устав списав, тако рекши ім ' По сій грамоті ходіте, якоже списах вам, такоже держіте А се есть Правда Руская Проте історики піддають сумніву 1016 р, вважаючи, що новгородський літописець хотів просто возвеличити Ярослава, в якого нібито наперед уже була написана "Правда" Сумнів ґрунтується і на тому, що тут згадані сини Ярослава Ізяслав, Святослав, Всеволод, при яких була складена друга частина Короткої Руської Правди вже після смерті Ярослава

В іншому новгородському літописі — Софійському I, складеному в XV ст, теж є згадки про Ярославові грамоти, але під 1019 р та під 1035 р Можливо, остання дата і є часом написання першої частини Короткої Руської Правди, або, як н ще прийнято називати, Правди Ярослава У цій частині Руської Правди — в Правді Ярослава — історики виділили 17 статей, хоч первинні протографи Правди Ярослава статей не мають

Правовий зміст Правди Ярослава стосується головно кримінального права У Правді дуже простежуються норми звичаєвого права, зокрема кровної помсти "Оубієть муж мужа, то мѣстить брату брата, либо сынови отца либо отцю сына, либо брато-чадоу, либо сестриноу сынови, аже не боудеть кто мѣстя, то 40 гривен за голову, аже боудеть роусинѣ, либо гридь, либо коупецъ, либо ябетникъ, либо мечникъ, аже изгон боудеть либо словенинъ, то 40 гривенъ положити за нь

Аже холопъ оударить свободна мужа, а бѣжить в хоромъ, а господинъ начнетъ не дати его, то холопа пояти, да платити господинѣ за нь 12 гривенъ, а за тѣмъ, где его, налезеть той мужъ, да бьють его

Як засвідчує навіть цей уривок, у Правді Ярослава право кровної помсти співіснує з її замною викупом, чого не бачимо в договорах Русі з Візантією, де право кровної помсти не знає собі еквівалента Наприклад, у Договорі 911 р записано ' Якщо уб'є християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинив убивство, якщо є він імушим, (то) частину майна його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого, але и жона убивци хай має стільки, скільки належить по закону Якщо ж той, хто вчинить убивство і втік, є неімушим, хай буде він під судом, поки не знаидеться, і тоді хай умре"

Проте за удари побої вже у договорі 911 р передбачалась матеріальна компенсація, а не удари чи побої у відповідь Зазначалось, що за нанесення побоїв винуватець повинен заплатити ' 5 літрів срібла, а неімущій хай зніме із себе навіть ту саму одежу, у якій він ходить, а про

решту нехай поклянется по своїй вірі що більш нічого не має і ніхто йому не може допомогти ' За крадіжку злодій мав віддати потрійно як і за пограбування грабіжник — потрійно Не передбачалось жодного покарання за вбивство злодія якщо той, хто чинить крадіжку, буде вбитий, "хай не карають за смерть ні християнина, ні русина"

Наявність дуже детального правового регулювання за договором 911 р дає підстави допускати, що й поза договором (задовго до появи Руської Правди на Русі) міг бути писаний кодекс

Друга частина Короткої Руської Правди одержала назву Правда Ярославичів Вона, очевидно, складена на одній із зустрічей синів Ярослава Ця частина починається словами "Правда уставлена руської землі, егда ся съвокупил Ізяслав, Всеволод, Святослав, Коснячно, Перенег, Мікифор Киянин, Чюдин, Микула"

Така зустріч (за термінологією деяких істориків — з ізд) могла відбутися між 1060 р (після чого з п'яти синів Ярослава, котрі 1054 р ділили Русь, залишилося три (Вячеслав помер 1057 р, Ігор — 1060 р) Ізяслав, Всеволод, Святослав і 1076 р (роком смерті Святослава) Як відомо, Ярославичі з'їжджалися 1072 р до Києва з приводу канонізації Бориса та Гліба і перенесення їх мощей у Вишгород під Києвом Допускають, що, можливо, саме 1072 р і була складена та схвалена Правда Ярославичів — друга частина Короткої Руської Правди

Правда Ярославичів порівняно з Правдою Ярослава деталізує чимало норм кримінального права у їх застосуванні до різних ситуацій і видів злочинів Така деталізація дуже розширює потенціальний зміст Правди як джерела до вивчення характеру господарства, економічних і суспільних відносин, особливостей ранньоруського феодалізму, елементів роботодавництва, соціальної диференціації тощо

"Аже оубьють огнищанина оу клѣти, любо оу коня, любо оу говяда, любо оу коровеѣ татьбы, то оубити в пса мѣсто, а той же поконѣ и тиоуницу А в княжѣ тиоунѣ 80 гривень А конюх старый оу стада 80 гривень, яко оуставил Изяславѣ въ своемѣ конюсѣ его же оубили Дорогобоудьци А в сельском старостѣ княжѣ и в ратайнѣмъ 12 гривень, а в рядовницѣ княжѣ 5 гривень А в смердѣ и в холопѣ 5 гривень Аже раба кормилица, любо кормиличинѣ 12 гривень А за княжѣ конь, иже тон с пятносмѣ 3 гривни, а за смердѣй 2 гривни, за кобылоу 60 рѣмзанѣ, а за воль гривну, а за корову 40 рѣзанѣ Аже оувидѣтъ чюжь холопѣ любо рабоу, платити емоу за обиду 12 гривень

аже боудеть одинѣ краль, то гривноу и тридесять рѣзанѣ и платити емоу, или ихѣ боудеть 18, то по три гривнѣ и по 30 рѣзанѣ платити моужеви

Також вищою є відповідальність за групову крадіжку овець та ін. У цитаті за кожним терміном за перерахуванням господарських об'єктів, соціальних груп людей, за співвідношенням міри покарання приховується велика історична інформація. Досі нерозв'язана дискусія про те, хто такий був *огнищанинъ* — господар садиби, власник заїжджого двору чи слуга при княжому дворі, в чому різниця між сільським старостою і старостою ратайному, хто такі рядовниці княжі й чому за їхнє вбивство таке низьке грошове покарання, який смисл надавався словам *раба кормилица і кормилчич* (йдеться про жінку рабу, котра грудьми годувала княжу чи боярську дитину, чи про вихователів (*кормилчич*)?

За кримінальними нормами проглядається образна палітра господарського стану княжих та інших маєтностей, де є "клєті, говяди, коров ячі татьби(?)", кінні стада, коні, кобили, воли, корови, вівці. Напевне, була добре розвинутою грошова система, оскільки будь-які покарання за різні злочини переводилися на гроші. Амплітуда покарання за вбивство людини від 80 до 5 гривень наочно відображає величезну соціальну диференціацію населення, класовий характер права. Однакове покарання за вбивство княжого рядовниці, смерда і холопа, очевидно, засвідчує про їхнє мало чим відмінне соціальне становище.

Коротка Руська Правда має невелику третю частину, що називалася *Покон вірнии* і регулювала збирання віри (якоюсь формою податків, мит чи інших платежів). *Покон*, мабуть, слід перекладати як *повеління, наказ*. *Покон вірнии* дуже невиразна норма. Можливо, в редакціях, що дійшли до нас, ця частина збереглася в неповному вигляді. Однак *Покон вірнии* засвідчує, що право часів Київської Русі вже регулювало питання платежів державі, які повинні були давати певні категорії населення.

Такою ж короткою і невиразною, ймовірно, з тих самих причин, є і четверта частина, *Урок мостникам*. Вона, вважають, регулювала величину винагородження людей, які будували і доглядали дороги та мости державного значення.

2. Походження та списки Розширеної Правди та Скороченої Правди

Значно пізніше з'явилися редакції *Розширеної* та *Скороченої Руської Правди*. Джерелом для виникнення *Розширеної Правди* була *Коротка Руська Правда*. Найголовнішою другою складовою частиною розширеної редакції став *Устав Володимира Мономаха*, складений і прийнятий незабаром після київського повстання 1113 р. Головний зміст Уста-

ву Мономаха становили статті про рези-відсотки передусім на лихварський капітал. У цьому питанні Устав обмежував сваволю лихварів і був спрямований на попередження можливих міських бунтів. Він своєрідний колективний правовий акт, де зазначалося Володимир "созва дружину свою на Берестовем Ратибора Киевського тысячьского, Прокопью Белгородського тысячьского, Станислава Переславського тысячьского, Нажира, Мирослава, Иванка Чудиновича Олгова мужа, и уставили."

Впродовж XII ст. Коротка Руська Правда та Устав Володимира Мономаха співіснували як окремі юридичні кодекси. Тільки на початку XIII ст. вони були об'єднані в один кодекс "Руська Правда", що дістав назву *Розширена Руська Правда*. Остання складалася з двох частин, озглавлених "Судь Ярославль Володимеричь Правда Русская" і "Устав Володимерь Всеволодович". У найдавнішому протографі Розширеної Руської Правди згадані підзаголовки виділені кінвар'ю. З часом потреби життя вимагали створення нових юридичних норм, які вставлялися у списки Розширеної Правди. Оскільки така робота проводилася не в одному місці, а в різних князівствах Південної та Північної Русі, з'явилося багато варіантів (списків) Розширеної Руської Правди. Науці відомо їх понад 100. Розширена Правда — це великий за обсягом юридичний документ. Залежно від списку він має кількадесят або й понад сотню сторінок друку, а Коротка Руська Правда (залежно від списку) мала обсяг кілька сторінок.

У списку, опублікованому С.В. Юшковим (Юшков С.В. Русская Правда М., 1950), Розширена Правда налічує 56 статей, у тому числі "Судь Ярославль Володимеричь Правда Русская" — 25. Отже, на Устав Володимира Всеволодовича та інші вставки припадає 31 стаття.

В процесі переробки Розширеної Руської Правди, зумовленої різними потребами, виникла ще скорочена редакція Правди, що дістала в науці назву *Скороченої Руської Правди*. Проте не всі дотримуються такого погляду. Деякі дослідники вважають, що Скорочена Правда існувала вже у XII ст. і сама була протографом Розширеної редакції, а не навпаки.

3. Інші актові матеріали X–XV ст.

Класифікація і форми актових матеріалів

Зрозуміло, що впродовж X–XV ст. в Україні діяли не лише правові норми Руської Правди. Потреби державного і суспільного життя вимагали регулювання відносин між великим київським князем і князями земель, між князями і церквою, між спадкоємцями того чи іншого кня-

ПРЕВНА ЕНЛАМАКЛИНАПОТИ

Създадено от *[illegible]* в *[illegible]* г.
и издадено от *[illegible]* в *[illegible]* г.

[The main body of the document contains a large block of text that is extremely faint and illegible due to the low resolution of the scan. It appears to be a dense collection of lines of text, possibly a list or a series of entries.]

зя, який помирав. У часи ординської залежності ярликами оформлялися стосунки залежності українських князів від Золотої Орди, в часи Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського були вироблені правові норми відносин українських князів та інших вельмож з Великим князем Литовським; від середини XIV ст. на частину західноукраїнських земель поширювались державні акти польських королів. Юридичну силу мали також грамоти і листи митрополитів. Вони регулювали життя монастирів, церкви, що надляли тими чи іншими повноваженнями монастирських архімандритів, та ін.

З XI ст збереглося шість редакцій Устави Володимира Святославовича про правове становище церкви (редакції пізнішого походження кінця XII–XIII ст), своєрідного договору зі своєю дружиною Анною, візантійською цесарівною. У списках XIV–XV ст. так само збереглась Устава Ярослава Володимировича — своєрідний договір з митрополитом Іларіоном. Усі списки об'єднуються у дві редакції: Коротку і Поширену. Устав починається словами, "Се яз, князь великий Ярослав, сын Володимерь, по данью отца своего сгадал есмь с Митрополитом Ларионом".

М.Грушевський, однак, піддавав сумніву достовірність тих пізніх списків "Вона (церковна Устава — С М.) має предметом церковний суд, — писав М.Грушевський, — головно в справах моральности і супружних відносинах вірних взагалі; відома вона тільки в пізніх рукописах (найстарша XV в.) і нема про неї раніших згадок. Що в теперішнім виді вона не може належати до часів Ярослава, в тім не може бути найменшої непевности; чи була вона простим фальсифікатом, чи спирається на якійсь традиції про Ярославову уставу, чи нарешті мала в основі дійсно якусь Ярославову хартію, пізніше розширену і змодифіковану, се все ще питання не вяснені, бо й сама устава далі близше не аналізована".

З північноруських земель у списках дійшла Устава Новгородська Святослава Ольговича з 1137 р., Устава Смоленська Ростислава Мстиславовича з 1136 р.

З XII–XV ст. збереглося чимало актових матеріалів у формі грамот, договорів та устав, які мали різне функціональне призначення. Оскільки такі актові матеріали появлялися з різних причин, з відмінним функціональним призначенням і мали неоднакову форму, їх прийнято класифікувати за низкою принципів. Найзагальніша класифікація актів на дві великі групи:

публічно-правові;

приватно-правові.

До публічно-правових актів належать документи, які призначалися для регулювання державних, громадсько-політичних, церковних та інших

Въспомогая и сего ради и сего ради? Иже сего ради? Иже сего ради?
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

Помощь ради помощи

Многа дарами твоими

Ты же Милосердъ Милосердъ Милосердъ Милосердъ Милосердъ
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

Иже сего ради? Иже сего ради? Иже сего ради? Иже сего ради?
... ..

Вспомогая и сего ради и сего ради? Иже сего ради? Иже сего ради?
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

публичних відносин. Як правило, вони видавалися від імені державних, громадських і церковних установ та від імені осіб, наділених владою.

В свою чергу публично-правові акти класифікуються за функціональним призначенням на акти, що регулювали:

аграрні відносини, право власності на землю, норми набуття і відчуження землі,

встановлювали рівні земельної ренти залежно від якості ґрунтів, географічного розташування масивів та інших показників;

систему позаекономічного примусу, зокрема панщизняних відносин, відносини між центральними органами влади і провінційними адміністраціями, між великим князем і князями земель та іншими вельможами;

правовий статус торговельно-промислового населення;

систему суддівської влади та норми судочинства;

зовнішньо-політичні та зовнішньо-економічні відносини;

права церков і конфесій;

права народів (племен, інородців та ін.), їх мов, релігій, культур тощо.

За функціональним призначенням всього вирізняють близько 150 різновидів актів. Наприклад, серед такого виду актових матеріалів, як грамоти, вирізняють:

— *жалувани грамоти*, або дарчі, що виходили головно від королів, царів, великих князів і засвідчували наділення місцевих вельмож, церков, монастирів, двірських слуг, дружинників і вояків земельними угіддями або звільняли їх від різних повинностей чи надавали пільги. Були жалувани грамоти *вотчинні* на володіння вотчиною чи її частиною, *жалувани несудимі*, що звільняли феодальне володіння від великокнязівського суду;

— *жалувани митні*, що звільняли купців того чи іншого міста або країни від мита.

У Російській державі поширеними були *грамоти кормленні*, якими наділялися керівники, котрі управляли землями; *грамоти тарханні*, що звільняли феодальне володіння від податків.

До *приватно-правових актів* належать документи, які склалися приватними особами і регулювали земельні, матеріально-грошові, сімейні та інші відносини між ними. За видовою ознакою це найчастіше були такі грамоти:

— *купчі* — стверджували купівлю землі, угідь, маєтності однією особою в іншої;

— *заклади* — в присутності свідків засвідчували заклад землі чи майна під позику;

40³ Deklaracja Wolności Miasta Łucka

Вѣдѣаснѣе и по тѣмъ дѣлѣмъ
тарихъ а тѣмъ же въ волности
Мѣста Лѣвцова

Stephan 10

O Działającym cieniem naszym listem naszym robisz i ten,
z którym z osobna koma two wroczisz woliwoj i biale
kważniejszego jako na polom będącego miesta Łuckim
iz r-kazano i przekladano przed nami Znamien: Szymon
otna z Zada i wjasiłkow Mieszczan pospolitwa Miasta
naszego Łucka w ziemi Wólnołucki Łuckiego prymia,
lucsa Listy łuckow iob mci polskich swientobliwci
przedkom naszym za prawa i wolności tego Miasta
ktorym myczim na wron czasi nie wblizaiacz ono z czo,
zrodłomocci naszej nocia nasza Łuckowiska w łwier,
dici. Wszak ze wroczemy prozom: łogochmy na osob
lucym listem iaczim mo dżoro dżicłeni okolo łyćbce,
iżo praw i wolności tego Miasta Łuckiego zomych
ze primilow- wyprawyc obiazimili a wroczic rci
czach mci opisangco dżicłania i r-zimania iob gla,
rodawnego i z o i na cenczaci wuziwaniu sa według
prawa pospolitego joimicłeni. My tchdy dżicłowci
dżicł proci iob słusima iakto Łuckanie ze zutłowcy
w nich sime listem naszym rccci mci w mci opisane
iak deklarowmy Naprod iz Mieszczanie Miasta
naszego Łucka prawa wroczomburżskiego i wolności
mci iob r-cim acz i cenzicłowem sprawowac i Zada
czim mci według primilicim od przedkom naszym

214²

СПАВІ НАТО
МЕ СОНЕ ВЗВАІД
ШАБЕ РКО

С а ф П:

ВЛЕНОСТЕ НА
ФІНДОВІНЪ
МЕСТА БДКМ
СІМНЕ ПАНЪ

Писание КМЦЕУ
Врата и Кіевоу

Стефанъ
Създано е вътѣмъ евангелии на нѣ
б. иакоже сѣмъ шифръ е. о. а. в. т. о. м. і.
то б. и. т. м. а. с. ф. м. т. а. н. и. т. ш. т. м. і. ъ. в. т. о. м. і.
т. о. б. и. т. о. м. і. В. и. а. т. о. с. ъ. р. ф. е. т. і. ъ. о. м. і. ъ.

Блава манастира св. Стефана и св. Николаја

Осада и воѣна Мъстислава тамаше вече, Вологдо и Костмица.

Иже гласи о томъ мѣсто Кормъ Кормъ

Враблемъ стъ мѣсто нѣкъ стъ вѣдѣ и нѣтъ за
 соина полъ по урѣли палеку нисшны и на пономѣ
 бурдыи. Бѣли на толо урѣлине Милола Хорьфъ
 Брадавни, а фѣрѣ Шаповодовѣ и Шапатовѣ бое;
 вѣста Брадавского и просили на черѣ пѣсны Шапо
 ра и Шапатовѣ нѣкъ Альсѣно и навлѣно и нѣкъ урѣ
 Шѣно доволѣостѣ Трасламо нѣрѣногѣ прѣтраиу
 на остѣно рѣни Кормыи нѣфѣно назъвасѣмо Косми
 ца мѣсто стѣиоронѣ стѣиоронѣ стѣиоронѣ стѣиоронѣ
 замѣно залѣфанѣ и Мѣстѣно салѣука вѣлкѣ вѣносѣ
 крада Кормѣногѣо, злѣны нѣкъ зѣногѣо рѣволима,
 пѣнкѣ стѣиоронѣ Мѣстѣногѣо и фѣрѣногѣо, и Косѣ
 ми вѣнкѣ, и Кормъи и вѣно и Мѣстѣно Кормыи стѣи
 мѣнѣногѣи, и нѣкъ стѣиоронѣ стѣиоронѣ стѣиоронѣ стѣиоронѣ
 и стѣиоронѣ бурдыи. вѣносѣ Мѣстѣногѣо на рѣни
 Шапѣны зѣногѣо стѣиоронѣ Альсѣно стѣиоронѣ и по фѣрѣногѣи по
 рави стѣиоронѣ рѣниорѣли зѣлаца нѣкъ по пѣрѣни
 зѣфѣногѣо фѣрѣногѣо и фѣрѣногѣо Мѣстѣногѣо и по фѣрѣногѣи
 нѣкъ стѣиоронѣ, залѣфанѣ и лѣны нѣкъ зѣногѣо зѣногѣо
 стѣиоронѣ и Мѣстѣногѣо на рѣни и зѣногѣо нѣкъ стѣиоронѣ
 стѣиоронѣ прѣрѣногѣи фѣрѣногѣи Милолата, а фѣрѣ
 рѣногѣо Шаповодовѣ стѣиоронѣ рѣволима стѣиоронѣ и стѣиоронѣ
 стѣиоронѣ рѣволима стѣиоронѣ стѣиоронѣ и стѣиоронѣ
 стѣиоронѣ Космица стѣиоронѣ стѣиоронѣ залѣфанѣ
 и Мѣстѣногѣо стѣиоронѣ вѣногѣо и рѣволима стѣиоронѣ салѣука
 вѣногѣо Мѣстѣногѣо и рѣволима стѣиоронѣ стѣиоронѣ рѣволима
 стѣиоронѣ стѣиоронѣ нѣ

и стѣиоронѣ стѣиоронѣ стѣиоронѣ

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

ПРИКАЗЪ НА ПРАВО СЪДЕЛО СЪВЪЩАЮЩИ

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

— *роздільні* — про поділ землі, маєтностей чи грошових сум між приватними особами, насамперед родичами,

— *полюбовні* — засвідчували добровільну домовленість про поділ землі чи майна між родичами,

— *відпускні* — засвідчували добровільне звільнення селянина поміщиком від панщиняної залежності чи з кріпацтва,

— *арендні* — регулювали обов'язки орендатора перед власником села, маєтку, земельного масиву,

— *духовні* (заповіт) та ін.

Вже на ранньому етапі формування вітчизняних актових документів виробилися усталені їх форми, композиція. В XIV ст. внутрішня форма актового документа ще більше стабілізувалася. Вона складалася з трьох частин:

протоколу (начального протоколу);

основного тексту;

кінцевого протоколу.

В свою чергу початковий протокол мав власний внутрішній поділ на такі частини: релігійна посвята (інвокація); ім'я і титул особи, від якої виходить документ (інтитуляція), назва особи (осіб), котрій адресується документ і привітання (салютація).

До *основного тексту* входили преамбула, де йшлося про мету прийняття формульованого документом рішення, формула публічного оголошення рішення (документа), пояснення обставин справи, розпорядження по суті справи, заборона порушувати акт і зазначення міри покарання у випадку його порушення, розпорядження про ствердження документа печаткою, підписами.

Кінцевий протокол знову мав релігійну формулу, називав місце, час і умови складання акта, підпис, печатку.

Наведемо кілька публічно-правових і приватно-правових актів з XIII–XV ст. До XIII ст. відноситься духовний заповіт (духовна грамота) волинського князя Володимира Васильковича, переданий через Галицько-Волинський літопис під 1287 р. “Во ім'я Отця і Сина і святого Духа. Молитвами святої Богородиці і пріснодіви Марії і святих ангелів. Се я, князь Володимир, син Васильків, онук Романів, даю землю свою всю і городи по своїм животті братау своєму Мстиславу і стольний свій город Володимир. А другу грамоту написав я брату своєму таку саму. Хочу я також іще княгині писати грамоту, таку саму”

Там подано зміст його другої грамоти, про що згадувалось у першій: “Во ім'я Отця, і Сина, і святого Духа. Молитвами святої Богородиці і пріснодіви Марії і святих ангелів. Се я, князь Володимир, син Васильків,

онук Романів, пишу грамоту. Дав єсмь я княгині своїй по своїм животі город свій Кобринь і з людьми, і з даниною, як при мені вони давали, так і по мені нехай дають княгині моїй. А що я дав єсмь їй і село своє Городно із митом, то люди як ото на мене робили, так і на княгиню мою нехай роблять по моїм животті. Якщо буде (треба) князю город ставити, то вони (нехай ідуть робити) до города, а побори і подать татарську (нехай дають) князю. А село Садове і Сомино я також дав єсмь княгині своїй і монастир свій (святих) Апостолів, який спорудив я своєю силою. А село Березовичі я купив єсмь у Юрійовича, у Давидовича у Федірка і дав єсмь за нього 50 гривен кун і п'ять ліктів шарлату та броні дощаті, і тее село я дав єсмь теж (монастиреві святих) Апостолів. А княгиня моя по моїм животі якщо захоче в черниці піти — (нехай) іде, (а) якщо не захоче іти — то як їй угодно. Мені не встати, аби подивитися, хто що чинитиме по моїм животі”.

Літописець не навів кінцевого протоколу до згаданих грамот. Проте враховуючи класичні форми початкового протоколу та деталізацію основного тексту, можна допускати, що окремо в грамотах мав бути і кінцевий протокол. У цьому ж місці дуже цікаво передано усне розпорядження (духовну заповідь) Володимира братові Мстиславу через єпископа стосовно опікунства Мстислава над дочкою Володимира Ізяславою, щоб не віддав її “заміж неволею ні за кого ж, а куди буде княжни моїй вгодно, то туди її оддати”. Мстислав цілував хрест і говорив єпископу: “А про се дитя, коли так мовиш, (то) аби її Бог до того привів. Дай мені Бог її оддати, як дочку свою рідную”.

Окремим документом була видана грамота польського короля Казимира III. Нею він надавав братам Юрію, Руперту та їхній сестрі Маргариті право на володіння Малими Винниками. Ось деякі фрагменти цієї поширеної грамоти, що засвідчують дуже досконалу форму документа:

“Во ім'я Боже, амінь. Оскільки в людській пам'яті затираються всі справи, якщо вони не закріплені урочистим оповіщенням документів і свідченням достовірних людей. ... Ми, Казімір, з ласки Божої король Польщі, Краківії, Сандомирії, Ленчиці, Куявії, Померанії та Русі доводимо до відома як сучасним, так і майбутнім, що у нашій та наших баронів присутності з'явилися поважні мужі Юрій та Руперт, брати і рідні сини доброї пам'яті Матія, колись львівського вїйта разом з панею Маргаритою”.

Далі подано основний зміст грамоти. У ній наголошувалося, що “прибулі перед очі короля особи” висловили прохання — претензії на Мали Винники з околицями, що належали їх “дідові, колишньому вїйтові Львова, визначному мужеві Бартольдю”. Король вислухав і так сформулював свою волю:

"ЛЬВІВСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ"

ТОМ I.

**МІСТА
ЛЬВОВА
(XIV-XVIII СТ.)**

УПОРЯДУВАВ МИРОН КАПРАЛЬ

ЛЬВІВ-1996

“Ми ж, дійсно бажаючи зберегти права наших підданих, передусім, жителів нашого міста Львова, від нині присвоюємо, наділяємо і даруємо вищезгадані маєтки вищеназваним Юрню, Руперту і Маргариті та їхнім нащадкам, і нинішнім актом затверджуємо на вічні часи з правом спадкоємства мирно посідати, мати, держати, продавати, вільно відписувати, як це їм буде до вподоби...” Йшлося про Малі Винники з околицями. У чіткій формі витриманий кінцевий протокол: “...Завершено і дано у Львові пізно в середу на Благовіщення славної святої діви Марії, року Божого 1352.

Присутні були діяльні та здорові: Славний наш канцлер Генріх, староста Русі Авраам, наш кухмістр Прандага і Микола Далявський”.

Дуже чітко витримана форма актового документа у грамоті великого князя Литовського Ольгерда 25 серпня 1342 р., дана ним дворянинові Григорію Тункелю на скріплення права володіння землями, полями, сіножатями, гаями, ставами, які він купив у бояр Єйшишково і Радунського, а також у Олехна Ромашковича та ін. Точто означені межі куплених полів, сіножатей, інших угідь на зразок: “...от Довквидовичь межи до Петковичь межи, а оть Петковичь межи по дорогу, а оть дороги до Довнаровичь межи олиж опять до Довквидовича межи... поле, где Тункель сам сидить и сьножать тую, а другое поле з гаемь на поля Осташишки, а на другой сторонѣ реки Вѣрежи поле на шесть бочокъ на име Глинишки...” Починалася грамота “Самъ Олигердѣм Божію милостію Великий князь Литовскій, Рускій, Жимаитеский и иныхъ.

Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотришь, або чтучи его вслышитъ...”

Закінчувалася грамота за формою: “... а на твердость того и печать нашу казали есмо привити къ сему нашему листу. Писань в Городнѣ в лѣто SWME (1347) мѣсяца Августа 25 день Индиктъ 4”. У тому ж збірнику грамот є чимало приватно-правових: “купчїих мѣнованых”, наприклад:

купча про продажу Олехном Ромашковичем поля Григорію Тункелю; мнованая про виміну Тункелем Петрикїевичем молодшим селища з угіддями у Олехна Ромашковича.

В останній грамоті книжна мова дуже близька до народнорозмовної: “Я, Олехно Ромашкович, и сь своєю жоною сь Доротою и зь нашими сынами, и сь Лукашомъ и сь Болтупою промьнили есмо Селищо и зь садом и зь сїножатми, а поле на имя Калита сь тым селищом, а променили есмо Тункелю молодому Патрикѣвичу селищо тое и поле по рѣчку... А мы взяли оть Тункеля поле Юшковское за рекою на чотыри бочки, а придатка взяли есмо у Тункеля пять копъ готовых грошей...”

Наприкінці грамоти названо, хто присутній при обміні (і імені і прізвищ наводиться), "а псалъ дякъ Новгородецъ Пана Петрова Подкоморего... а просили есмо Римка Якубовича съ obu сторонъ я Олехо и Тункель, аби онъ печать свою приложилъ на сей листъ и Римко на нашу прозбу приложилъ печать свою на сесь наш листъ.

Псань в Ейшишкахъ Марта в 10 день Индикта 15".

У збірнику містяться:

жалувана, або *дарча*, грамота короля Казимира слуги Іванові на дарування дворища Заньво, Микитино тощо.

Чимало грамот, що видавалися від імені короля, призначалися для надання всіляких привілеїв містам з магдебурзьким правом, як, наприклад, Львову. Грамоти (*literae*) встановлювали локацію міста із закріпленням за ним відповідної кількості ланів (міра площі приблизно 25 га), визначали величину чиншу від кожного лану, окреслювали прерогативи міського вйта, райців, лавників, контрольних комісій ("10", "40 мужів"), способи вибору вйта та інших функціонерів. На визначений термін (чи назавжди) надавали місту право складу, право ваги, проведення ярмарків, збору мита, монополії на виробництво і продаж горілчаних напоїв, підносили місто і міщан до шляхетного стану, деталізували особливі звичаєві права окремих національних громад — русинів, євреїв, вірмен, сарацинів, татарів, підтверджували привілеї, надані попередніми королями, іноді просто схвалювали рішення міської ради, а також сановних вельмож, які неодноразово ревно дивилися на міські свободи.

Немало грамот спеціально видавалися місту і міщанам з метою їх захисту від сваволі вельмож і навіть королівських посланців, зокрема про звільнення міста від будь-якої повинності, за винятком забезпечувати підводами кухню короля і королеви.

Упорядники тому документів "Привілеї міста Львова" (Львів, 1997), що охоплює королівські грамоти про привілеї місту, а також грамоти, зокрема митні, грамоти володарів інших країн, за функціональним призначенням поділили їх на кільканадцять підвидів. Великою була увага авторів королівських грамот до їх форми і внутрішньої структури. Кожна без винятку грамота починається релігійною посвятою, як правило, лаконічною: "В ім'я Бога, амінь". Далі йде інтитуляція, що виступає у двох варіантах: короткому — "Ми, Божою милістю король Польщі, великий князь Литовський, володар Русі і інших" або ж поширеному — "Ми, Божою милістю Владислав, король Польщі, земель Краківських, Сандомирських, Серадських, Ланьцутських, Куявських, великий князь Литовський, пан і володар Померанії, Русі та інших..."

Після цього у довільній формі вказувалося на виняткове значення

записаного слова як гаранта людської пам'яті, свідка волі володаря на зразок "щоб помилка забуття не траплялася у вирі подій на шкоду нащадкам, королі і володарі своїми рішеннями встановлювали, щоб їх давні грамоти та спостереження свідків увічнювали " Тільки після такої похвали записаному слову, грамоті називали осіб, яким адресувалася грамота та викладалася суть волі короля У низці грамот воля короля широко деталізувалася Наприклад, у грамоті Опольського князя Владислава 9 грудня 1372 р про надання Львову 100 франконських ланів зазначено " відтепер даємо, даруємо і дозволяємо у повне і всіляке застосування цим міщанам, жителям і їх правдивим та законним нащадкам, які народилися і народяться зі всіма користями, луками, пасовищами, болотами, лісами, дібровами, чагарниками, орною землею й облогом, млинами, ставками, рібними місцями, водами, приточними річками даємо і надаємо і всю свободу осаджувати всіх і кожного кметя та колона на згадані 100 ланів і свободу від усіх наших сплат, податків, зборів і відкупів протягом 20 років "

В кінцевому протоколі зазначено дату підписання грамоти, дуже часто приурочену до певного релігійного свята, перераховано осіб, присутніх при схваленні документа

У Державному історичному музеї Росії в Москві зберігається оригінал митної грамоти молдавського господаря Олександра Доброго, даної львівським купцям на певні торговельні пільги Грамота написана 8 жовтня 1408 р, детальна і поширена за текстом, регламентується величина мита на численні товари в багатьох місцевостях Молдаві

Грамота починалася словами "Милостію божією мы, Александр восвода господар земли Молдавської, чиним знаменито із сим листом нашим усім, кто нань узрит или его услышит, оже есми доконали з радцями і містчани Ілвовского міста і с усім посполством их і учинили есмо уставництво о митах у нашої землі і доконали есми с ними, шtbody ходили у нашої землі із своїми торговцями А мита есми ім так поставили і улегчили, шtbody давали у нашої землі мито так найпервое головное мито Сочавское, на іскладі, от сукна от гривну три гроши, А коли имуть купити татарских товар у Сочаві, или шолк, или перец, или камхи, или тебенки, или тельян, или грецкой квас, от гривну у Сочаві по три гроши

А кто идет до Ілвова на головное мито у Сочаві от скота один грош, од десяти овць один грош, а от кобыли по шесть гроши, а од каждого коня по шесть гроши, од сто білиць один грош, од ста лисиць десять гроши, от сто овчины суранный чотири гроши, от сто кожы ягнячих два гроши, от сто кожы скотих пятьдесят гроши " Встановлювались мита на різні товари і на різні напрями

У ЦДІА України у Львові є привілей волооського господаря Влада II аналогічного змісту надання львівським та купцям інших країн 1439 р на вільну торгівлю з його краєм. Отже, практика суспільно-політичних та економічних відносин покликала до життя величезну кількість різних за формою і за змістом правових установчих документів. Загальнодержавне значення мали акти, що надходили від великих князів, королів, господарів, хоч неодноразово вони захищали у правовому відношенні тільки окремих осіб, яким адресувалися.

Акти, що виходили від церковних сановників і цивільних вельмож також мали силу закону, бо вони підтримувалися центральною і всією системою влади. Законодавчі акти передусім захищали інтереси держави та привілейовані верстви суспільства, на які спиралася держава у своїй політиці, і водночас тримали у покорі експлуатовані народні маси.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела

Волинські грамоти XVI ст. К., 1995

Грамоти XIV ст. К., 1974

Історія Львова в документах і матеріалах. К., 1986. С. 15, 18, 20, 22, 23, 26

Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII-XIII ст. К., 1939. С. 118, 133

Літопис Руський за Іпатським списком. К., 1989. С. 20, 22, 439, 440

Правда Руска. Пам'ятник законодавчих права руского з XI віку /Уложив др. Кость Левницький //Часопись правнича. Львів, 1895. Рочник 5. С. 141, 191

Привілей міста Львова (XIV-XVIII ст.) /Упорядкував Мирон Капраль. Львів, 1998

Хрестоматія з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. Посібник для вчителів. К., 1959. С. 74, 76

Праці

Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика). К., 1963

Кашианов С. М. Русские княжеские акты X-XIV вв. (до 1380 г.) //Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975. С. 94, 116

Макарчук Степан. Привілей міста Львова (XIV-XVIII ст.) Рецензія //Вісник Львів ун-ту. Серія іст. 1998. Вип. 33. С. 286, 290

Розов В. Українські грамоти XIV в. і першій половині XV в. К., 1928

Юшков С. В. Памятники русского права. М., 1953

Лекція 5

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XII–XVI ст. ПОЛЬСЬКОГО І ЛИТОВСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

1. Давні польські хроністи, які писали про Україну XII–XVI ст. Визначення джерелознавства

Створена 1113–1118 рр. у Києві “Повість минулих літ” стала підсумком тривалої традиції давньоруського літописання. В неї увійшли як протографи попередні літописні зводи 996–997 рр., 1072–1073 рр., 1093–1095 рр. У той час, коли Нестор, Сильвестр чи Мстислав працювали над Повістю в Києві, подібну роботу в Кракові, що 1038 р. став столицею Польщі, у 1112–1116 рр. проводив автор, який, можливо, походив з Франції. Він написав історичний твір “Хроніка польська” (“Chronica Polonorum”). Автору “Хроніки польської” історики дали ім’я Галла Аноніма. Вона доведена до 1113 р. До історії України має найбільше відношення опис походу Болеслава Хороброго на Київ у 1018 р. та відомості про міжусобну боротьбу на Русі. “Хроніку польську” Галла Аноніма переклав польською мовою 1923 р. Р.Гродецький (Anonim, t.zw. Gall. Chronika Polska, przełożył i opracował R. Grodecki. (Kraków, 1923). Є також російський переклад (Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. М., 1961).

Відносини польського королівства і польських князівств з Києвом та Галицько-Волинським князівством відображені у “Хроніці поляків” Вінценті Кадлубека*, в якій давня історія Польщі доведена до 1202 р. Він звеличував роль католицької церкви, а польський народ романтично

* В Кадлубек краківський єпископ у 1208–1218 рр.

відносив до числа античних, виступав проти феодальної роздрібленості. Хроніка В.Кадлубека при зображенні відносин Польщі з Руссю не позбавлена домислів і перекручень, виправдання польських претензій на руські землі. В оригіналі праця опублікована в серійному виданні історичних джерел ("Monumenta Poloniae historica" t. 2. Lw. 1872. S. 191–455).

"Історію Польщі" (Annales seu cronicae incliti regni Poloniae Opera) до 1480 р. написав Ян Длугош. Твір складався з 12 книг. Автор широко використав давньоруське літописання, в тому числі цитати з літописів, що не збереглися. Ян Длугош був краківським каноніком від 1436 р., секретарем кардинала З.Олесницького (1439–1455), вихователем дітей короля Казимира IV. Під кінець життя став архієпископом Львівським. Витяги з руського літописання подавав мовою оригіналу (Opera omnia. V. 1–14. Kraków, 1893; Грюнвальдская битва. М.; Л., 1962; Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księgi 1–4. Warszawa, 1962–1969; Дослідження: Bobrzyński M., Smolka St., Jan Długosz. Kraków, 1892; Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza. Wrocław, 1961–1965. Т. 1–2).

До типу джерельних праць відносять польські історичні твори кінця XV–XVI ст., в яких широко розглядалися українські сюжети. Найбільше історики використовують "Трактат про дві Сарматії" (1517) М.Меховського (1456–1526). Від цього твору і до наших днів якоюсь мірою зберігається традиція називати українські землі давнього періоду Сарматією. Україна-Русь описана як "друга Сарматія". Деякі тогочасні та пізніші польські автори Бельський, Стрийковський, Сарницький під сарматським народом розуміли лише шляхту.

Дуже багата на матеріали з історії України і Білорусі до другої половини XVI ст. "Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі" (1582) Мацея Стрийковського (1547–1582). Для її написання автор використав багато джерел руською мовою. На нього посилалися Феодосій Сафонович, Самуїл Величко та інші пізніші українські автори. Хроніка С.Стрийковського була написана польською мовою.

Жоден історик українського козацтва не обходиться без "Хроніки Польської" Марціна Бельського (1495–1575), доповненої його сином Йоахімом Бельським. Саме в "Хроніці" М.Бельського (або Бельських) розповідалося про перший датований виступ українського козацтва під 1489 р., коли під командуванням сина польського короля Казимира IV Яна Ольбрахта "подоляни, русь і козаки" двічі завдали поразку татарам на Поділлі. При цьому особливо відзначились козаки, які добре знали ті місця.

Саме цю згадку про українське козацтво використав Гвагнін (Gwagnin) чи Гваньїні Олександр (1534–1614), польський хроніст італійсь-

кого походження, котрий перебував на службі у польському війську. В 1578 р. він склав "Опис Сарматії Європейської", що 1611 р. був перекладений польською мовою. Цей найраніший переклад в Україні зберігається у Науковій бібліотеці Львівського університету та Центральній науковій бібліотеці НАН України в Києві. "Хроніка Європейської Сарматії" — монументальний твір, що складається з десяти частин: перша присвячена історії і географії Польщі; друга — Великого князівства Литовського; третя — є "хронікою Руської землі" (фактично України); четверта — Пруссії..., сьома — Великого князівства Московського та ін. Усі книги охоплюють більшість країн Європи від Гренландії до Греції та від Франконії до Московії.

Кожна книга в свою чергу поділяється на частини. Наприклад, "Хроніка землі Руської" має частину "Про руські князівства і їх народи", в якій коротко даються міркування про походження назви Русь, відомості з історії давньоруської держави, історія найвпливовіших княжих родів Острозьких, Заславських, Пронських, Чарторийських, Сангушків та інших з особливою увагою до роду Острозьких. Друга частина "Хроніки Руської землі" присвячена "Опису границь і провінцій Руської землі": Білої Русі, що "коло Києва, Мозиря, Мстиславля, Вітебська, Орші, Полоцька, Смоленська і Сіверської землі...", Чорної Русі, що в "московській Русі навколо Білого озера", потім — до Азії, Червоної Русі, розташованої біля гір, які називаються Бескидами. Народ у Русі — "слов'янський руський, грецький і вірменський". Описані міста України, найповніше Київ, Львів, Кам'янець. Київ характеризується як "найстаріше і просторе місто..., що колись було столицею всієї руської землі". В гіперболічних фарбах змальовано родючість Подільської землі. "Ця країна... так плодородна і багата, що орач, кинувши в землю які-небудь зерна, одержує стократний прибуток. А поля і луки на диво настільки врожайні, що ледь видно з трави роги волів..." Описані вулики і мед у лісах, птиці, звірі. "Раніше ту землю населяли алани, готи, гети, кімани, половці, роксолани, церкасани (черкаські козаки — ?), що там і зараз над Дністром мають свою провінцію". М. Ковальський вважає, що цей опис не оригінальний, а текстуально близький до опису М. Меховського.

Згадано про вигідне природно-географічне положення Кам'янця для оборони проти татар.

Дуже детально описано Львів, хоч, на нашу думку, опис теж не оригінальний. "Славне місто Львів" — це "руське місто..., засноване і назване за ім'ям руського князя Льва". Місто "оточене двійними стінами і могутніми башнями, до того ж валом і глибоким ровом... В ньому є два замки, один в місті, а другий, прекрасно укріплений, розташований

над містом, на дуже високій горі, його видно за 10 миль. В цьому місті є архієпископська столиця, там проживає і руський митрополит, в ньому немало церков римської і грецької релігії. Мають свою церкву і вірмени...”

В третій книзі є розділ “Опис половців, ятвягів і запорозьких козаків”. Але найбільше відомостей про козаків подано у частині третій третьої книги, що має назву “Про козаків низових, яких звичайно називають запорозькими”. Тут описано місця проживання козаків, топографія Запорізької Січі, дніпровські пороги й острови. Виділено Томаківку, де жила більшість низових козаків. Розповідається про походи на турків і татар, в результаті яких козаки “немалу шкоду наносять туркам і татарам, вже нераз руйнували Очаків, Техінію, Білгород і інші землі...” “Добре, що вони існують, — зазначав Гваньїні, — і живуть постійно на Дніпрі і островах”. У старі часи козаки “ходили в перекопські степи ради добування звіра”, “робили напади на татар, не дивлячись на їх чисельну перевагу”. Взимку козаки “розходились в найближчі міста як Київ, Черкаси, Брацлав, Білу Церкву і ін., заховавши свої човни в безпечному місці біля Дніпра на острові і залишивши декілька сот людей в курені...”

Хоча вже незабаром після появи праці Гваньїні його почали звинувачувати в плагіаті (М.Стрийковський, котрий служив під командою Гваньїні у Вітебському гарнізоні, зробив це першим, заявивши, що Гваньїні списав текст з його рукопису). Без сумніву, Гваньїні дійсно використав фактологічні матеріали з хронік Бельських, Кромера, Стрийковського та інших попередників, але багато явищ узагальнив по-своєму. Стосовно українських козаків він давав дуже позитивні оцінки. Це останнє послужило тому, що його хроніку широко використовували українські автори XVI–XVIII ст., починаючи від автора Густинського літопису і закінчуючи авторами козацьких літописів.

Отже, повідомлення і висновки польських хроністів XII–XVI ст. не завжди точні, часто повторюються в різних авторів. І все-таки саме в них неодноразово знаходимо унікальні та достовірні свідчення з історії України, які не збереглися в інших джерелах.

2. Польські та литовські акти загальнодержавного значення

В період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та у складі Польського Королівства діяли різні державні політичні, військові, судові, міські та інші

органи влади й установи, що займалися правовим регулюванням суспільних відносин, управлінням поточними державними справами, містами, громадами та ін. Такі установи здійснювали діяльність насамперед за допомогою документів актового і діловодного характеру. Можна виділити види установ, які залишили після себе створені ними документи, що є для нас історичними джерелами:

1 Король, Великий князь і їх канцелярії

2 Польський і Литовський сейми, сеймики земель. Люблінський сейм 1569 р., що був своєрідним польсько-литовським, виробляв умови унії. Збереглося дві редакції "Щоденника" Люблінського сейму.

3 Міські магістрати в містах магдебурзького права, наприклад, у Львові (з 1356), Ратному (з 1420), Луцьку (з 1462), Кам'янці (з 1509), Києві (з 1516), Ковелі (з 1518), Крем'янці (з 1533) тощо.

4 Суди городські та земські, підкоморні, конні

5 Скарб коронний

6 Місцеві князі й інші вельможі та їх канцелярії

7 Інші структури

Королівська і великокнязівська канцелярія, як і загальнодержавні сейми, творили законодавчі акти, що мали загальнодержавне значення, хоч як монархи, так і сейми часто приймали певні рішення стосовно окремих земель, замків, міст та ін.

Одним з перших державних актів Польщі й Литви, що уніфікував становище українських земель в обох державах, був *Городельський привілей* 1413 р. Він випливав з умов Городельської унії між польським королем Ягайлом і Великим князем Вітовтом. Крім домовленості, що після смерті Вітовта Великим князем Великопольської мав стати польський король (династична унія), привілей передбачав уніфікацію органів управління в обох державах, а головне, зрівняння в правах і привілеях польських і литовських шляхтичів католицького віросповідання. Оскільки привілей на православну шляхту не поширювався, він толерував католицизм і був засобом католицької експансії на схід.

Толерування католицької шляхти продовжив привілей Великого князя Казимира з 1447 р., який звільнив шляхту від обов'язку посилати своїх залежних селян для виконання повинностей перед Великим князем. Католицькій шляхті надавалось також право суду над "своїми" селянами.

До важливих законодавчих документів Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського належать так звані *устава*, що регулювали земельні відносини, принципи феодалного землеволодіння, відносини між землевласниками і селянами. Так, у 1514 р. була прийнята *Устава для Віленського і Троцького повітів*. В 1557 р. — *Устава на волю*

ки, що мала набрати загальнодержавного значення. Вона була схвалена Великим князем Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, королем Польщі Сігізмундом II Августом (останнім представником династії Ягеллонів). Згідно з уставом, вся земля поділялася на ділянки величиною від 16,8 га до 21,3 га залежно від місцевості. Ділянка називалася *волокою*. Селянин одержував одну, половину або чверть волоки. Масиви кращих волок становили земельну площу поміщицького господарства. Залежно від того, якою частиною волоки користувався селянин, визначалися його повинності перед поміщиком величиною грошового і натурального податку у вигляді однієї-двох бочок вівса, кількох копиць сіна, гусей, курей, яєць, а також стаці (натурою чи грінми) та виконанням панщини у маєтку поміщика (два чи більше днів на тиждень від волоки). Визначалася міра покарання селян за невиконання повинностей, у тому числі панщини. За один невихід селянин платив грошовий штраф, за два — барана, а за три міг бути підданий фізичному покаранню, побиттю різками. Городники, селяни, які користувалися лише городами, відробляли на тиждень один день панщини.

Генеральними правовими кодексами, що регулювали державні й суспільні відносини в Литві, були *Литовські статuti*. Перший Литовський статут прийнятий 1529 р (Старий), Другий (Волинський) — 1566 р, Третій (Новий) — 1588 р.

Основа Першого Литовського статуту становили норми Руської Правди та польського шляхетського законодавства. В преамбулі визначалися права й обов'язки Великого князя — бути на сторожі шляхетських вольностей, погоджувати свої рішення з радою панів.

Земля, якою користувалися селяни, оголошувалася власністю панів. За останніми у власність закріплювалися землі, даровані їм за службу або куплені. Узаконювався розшук селян-втікачів, оголошувалася заборона на прийом феодалами чужих селян.

Другий Литовський статут 1566 р з формального боку був досконалишим правовим документом. Він складався з 14 розділів першого — про Великого князя, другого — про військову службу, третього — стосовно карного права, наступні розділи регулювали сферу земельного, цивільного, адміністративного права, міського і сільського самоуправління та інші сфери суспільного життя. Встановлювався термін розшуку збіглих селян до десяти років.

Третій Литовський статут прийнятий у 1588 р, вже після Люблінської унії. На ньому більшою мірою відбилися норми права Польського Королівства. Термін розшуку збіглих селян збільшувався до 20 років. У Київській, Волинській та Подільській губерніях цей статут мав силу аж

до 1840 р. Всі три Литовські статuti, як і інші законодавчі акти загальнодержавного значення Великого князівства Литовського, опубліковані у виданні "Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVII вв." (Л., 1936).

Земельні відносини, зокрема панщизняні, на землях, що від середини XIV ст. підпали під владу Польщі, регулювалися *Пйотрковським* (прийнятим на з'їзді в Пйотркові 1346 р. для Великопольщі) та *Віслицьким* (прийнятим у Віслиці 1347 р. для Малопольщі) *статутами*. Їх дія на руські воєводства поширювалась у XV ст. Статuti відміняли право "мертвої руки" (*manus mortua*), згідно з яким поміщик присвоював собі частину спадщини після смерті залежного від нього селянина, встановлювали умови селянського виходу з панщизняної залежності, передбачали перехід від натуральної ренти до грошової, визначали норми карного права та ін. Тоді ж у XV ст. статuti були перекладені руською мовою (з латинської). Пйотрковський статут мав 34 артикули, Віслицький — 59.

Згідно з "Єдиним декретом" угорського короля Людовіка Анжуйського з 1351 р. регулювались земельні та суспільні відносини на українському Закарпатті, що до 1526 р. перебувало у складі Угорщини (до битви під Мохачем). За декретом, феодали мали право володіти землею. Селянам заборонялося переходити від одного землевласника до іншого. Феодалам на території їх володінь дозволялося втручатись в особисте життя залежних селян, а також (що дуже важливо) чинити суд над ними.

3. Коронна і Литовська метрики. Документи з історії України в польських архівах

До найбільших зібрань джерельних матеріалів актового характеру (дипломатики) належать матеріали *Литовської* та *Польської* (Коронної) Метрик. Ці метрики від XV ст. серіями вписних книг велися при дворах відповідно Великого князя литовського і короля польського.

У книги, які відводилися на записи актів з певних сфер державного і суспільного життя, вписувалися королівські або великокнязівські універсали, декрети, мандати, конституції та постанови сеймів, дарчі грамоти, вирок трибуналів чи гродських судів, договори з іноземними державами, важливі описові матеріали, що проводилися державними службовцями, наприклад, люстрації замків, міст чи інвентарі королівських маєтностей. Крім актів, які виходили від центральної влади, у книги метрик записувалися важливі акти провінційного значення: договори між місце-

вими князями, між місцевими князями і монастирями, дарчі або інші грамоти місцевих вельмож, архієпископів, умови замирення між ворогуючими між собою панамі.

Коронну (Польську) метрику, що налічує близько тисячі томів, склали такі серії книг, як Книга вписів (*Księga wpisów, Libri inscriptionum*) за 1447–1794 рр. (налічує 361 одиниці збереження); *Книга посольств (Libri legationum)* за 1501–1761 рр. (становить 44 одиниці збереження); *Книга з печатками (Sigillata)* за 1658–1794 рр. (мають також 44 одиниці збереження); *Книга публічних справ (Libri transactionum)* або канцелярські за 1591–1794 рр. Зберігається 117 книг. Окремі серії Коронної Метрики становить *Мазовецька метрика* за 1414–1526 рр. у 21 книзі; *Книги асесорського суду* за 1591–1744 рр. у 21 книзі; *Книги референдарського суду* за 1591–1794 рр. у 65 томах; копії Литовської метрики за 1450–1551 та за 1775–1792 рр. у 32 томах; *Книги люстрацій* за 1469–1820 рр. у 96 томах.

У *Книгах вписів* поміщена *Метрика Руська, або Волинська*, що містить вписи актів з Волині, Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини після того, як ці землі 1569 р. ввійшли в Корону. “Руські” акти стосуються 1569–1673 рр. Вони вписувалися в Коронну Метрику (її руську частину) давньоукраїнською і давньобілоруською мовами в кириличній графіці.

Після третього поділу Польщі Книги Коронної Метрики були перевезені в Петербург. Там з них вилучені книги Метрики Руської і перекладені до Метрики Литовської, де до цього часу знаходяться в Центральному державному історичному архіві Росії давніх актів (ЦДІА ДА Росії).

Після Ризького миру 1921 р. Польща зажадала від радянського уряду повернення Коронної Метрики у Варшаву. Це було зроблено. В Коронній Метриці містяться численні документи, їх копії чи скорочений виклад з Руського і Белзького воєводств, Галицької землі, із Західного Поділля. В 38-й *Книзі вписів* багато актів з міст Галичини, у тому числі таких, які регулювали діяльність львівських цехів шевців, мельників, купців, вірмен-передміщан.

У *Книгах люстрацій* вміщені люстрації з Белзького, Руського і Подільського воєводств за 1563–1564 рр. Є люстрації зі східних українських територій, проведені у 1569–1570 рр.

Дуже об’ємний акт люстрацій королівських володінь у Подільському, Брацлавському та Київському воєводствах за 1611 р., потім — за 1615–1616 рр., 1622 р., 1628 р. (з Руського, Белзького та Волинського воєводств), 1629 р. і 1636 р. з Київського, Брацлавського, Подільського і Чернігівського воєводств. Люстрації засвідчували не тільки матеріальний стан королівських володінь, а й відносин управителів та орендарів

NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH

**LUSTRACJA WOJEWÓDZTW
RUSKIEGO, PODOLSKIEGO
i BEŁSKIEGO
1564 – 1565**

CZĘŚĆ I

WYDALI

KRZYSZTOF CHŁAPOWSKI i HELENA ŻYTKOWICZ

WARSZAWA – ŁÓDŹ 1992

тих володінь з козаками, містами і селянами. Наприклад, про козаків у люстрації Канева написано: “Козацьких домов є 150, які жодних повинностей, ані послуху не відбувають, але всілякі пожитки як на полях, так і на ріках собі роблять..., через що жодного пожитку собі не маєш”.

Аналогічно до Польської (Коронної) метрики мала серії книг і Литовська метрика:

книги справ судових, куди заносилися листи-вироки, судові рішення, листи-скарги, протоколи судових засідань;

книги аренд містили документи або їх скорочений виклад про надання державою чи великими феодалами в оренду земель, мит та ін.;

книги посольств, до яких заносились договори з іноземними державами або їх виклад, зміст переговорів, листи до урядів іноземних держав і листи урядів іноземних держав тощо.

Книги Литовської метрики велися в XV–першій половині XVI ст. староруською мовою, з другої половини XVI ст. — польською.

Наприкінці XVI ст. у зв’язку з тим, що книги мали заношений вигляд, з них були зроблені копії, з яких близько 600 книг збереглося. Досі знаходилися в ЦДІА ДА Росії. Оригінальні книги, за винятком кількох перших, під час однієї з пожеж початку XVII ст. згоріли.

Крім метрик Коронної та Литовської українські історичні процеси відображені в джерелах, що зберігаються в інших фондах Державного архіву актів давніх Польщі у Варшаві (Archiwum Państwowe aktów dawnych — АРАД). Так, у фонді згаданого архіву — Архіві коронного скарбу (Archiwum skarbu koronnego) зберігаються численні інвентарні описи з воєводств і староств України. Є, зокрема, інвентарі зі староств Дрогобицького, Галицького, Коломийського, Белзького, Остерського, Тербовлянського, Ковельського, Хмельницького, Вінницького, Білоцерківського, Канівського та інших, головню за період від 1508 р. (найраніші) до 1636 р. (з Володимирського староства).

Значні блоки архівних джерел з історії України зберігаються в іменних фондах польських магнатів: у фонді Сангушка Краківського воєводського архіву є 1127 одиниць збереження (інвентарі, виписки з магістратських книг, міст України, різні огляди, “Monumenta ducum in Ostrog” — книга Божа та ін.).

Багаті на джерела з історії України фонди: Любомирських (АРАД), Радзивілів (АРАД), Замойських (АРАД), Потоцьких (АРАД) та ін. Чимало важливіших архівних документів Польщі опубліковані.

4. Польські видання актових і діловодних матеріалів

Видання історичних джерел є давньою традицією польської історичної науки. З поміж серійних видань документів виділяються такі

Monimenta Poloniae historica. В серії, що у другій половині XIX ст виходила у Львові, вміщалися головню наративні джерела і праці або уривки з праць давніх польських хроністів та істориків,

Volumina legum — книга законів зведення польських законодавчих актів XIV–XVIII ст — постанов-конституцій сеймів у десяти томах. Перші вісім томів містять акти з 1347 до 1780 р., зведені католицьким чернечим орденом піарів у Варшаві 1732–1782 рр.

У 1888 р. Краківська академія видала дев'ятий том, що охоплював акти до 1792 р. Останній том виданий тільки 1952 р. У ньому вміщено Конституцію Гродненського сейму 1793 р. У “*Volumina legum*” вміщено багато актів у тому числі місцевих сеймиків, з історії України. Зокрема вміщена сеймова конституція 1590 р. “Порядок відносно низовців та України”

Перший том — *Volumen prima* — охоплював акти ab anno 1347 — ad annum 1550. Всі документи в ньому написані латинською мовою.

Другий том — *Volumen secundum* — містить акти від 1550 р., до 1609 р. Він, а також всі наступні томи подані польською мовою. Другий том має підзаголовок “Права і конституції за панування Зигмунта Августа. Привілей короля Зигмунта Августа, яким всі привілеї, права і свободи підтверджує”. Наступні книги містять акти з таких років:

Volumen tertium — 1609–1640,

Volumen quartum — 1641–1668,

Volumen quintum — 1669–1697,

Volumen sextum — 1697–1736,

Volumen septimum — 1736–1768,

Volumen octavum — 1775–1780,

Volumen nonum — 1781–1792,

Volumen centum — конституція 1793 р.

Історики часто звертаються до іншого польського серійного видання “*Zrodla dziejowe*”. Двадцять другий том цієї серії має назву “Україна”. Вийшов 1896 р. Організатори видання — відомі польські історики Олександр Валер'ян Яблоновський та Адольф Павинський. У деяких томах поряд з документами опубліковані наукові розвідки, наприклад, в 11 му томі “Староства українські в першій половині XVII ст.”, в 12 му томі “Земля Волинська в середині XVI ст.”. Видання здійснювалося в 70–90-х роках XIX ст.

Особливе значення для дослідження історії західноукраїнських земель XV–XVI ст має багатотомне видання *Akta grodskie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie W skutek fundacji sp AC-ra Stadnickiego wydane staraniem galicyjskiego wydziału krajowego*”

Видання розпочато 1868 р. Вишли у світ 24 томи, 25-и том був підготовлений у рукописі й залишився невиданим. Том зберігається у Науковій бібліотеці Львівського університету. Але перед тим як зупинитися на цьому виданні, скажемо дещо про систему судівництва в Польщі та на українських землях.

Отже, існували *суди городські, суди земські, магістратські, суди у містах за магдебурзьким правом та селянські, громадські, копні суди*. В городських судах головував *воєвода* або *староста*. До суддівського складу входив ще суддя, підсудок і писар. Городські суди розглядали справи державного та військово-оборонного характеру. Часто такі суди знаходилися при фортецях державного значення.

Земські суди розглядали цивільні справи шляхти певного повіту. Вели земський суд суддя, підсудок і писар без адміністративного начальника.

Справи земські, закріплення чи відчуження земельної власності, спори за землю між шляхтичами розглядали так звані *підкоморні суди*, які велися обраними шляхтою повіту *підкоморіями* та писарями.

Сільські громади мали свої *копні суди*, своєрідні *селянський сход* — *копа* або вибрана таким сходом *копа*. Копні суди були повноважними у королівщинах, королівських селах. У поміщицьких селах їх повноваження обмежувалися волею поміщика. Магістратські суди розглядали кримінальні та цивільні справи.

При кожному суді — городському, земському, магістратському, копному — *велися книги*, що називалися Актами. У ті книги поряд із справами, які розглядалися судами, записувалися всілякі старостинські, воєводські, міські ухвали, договори й угоди, зобов'язання і права, апенасуї, застави, рівень оподаткування нерухомого майна, привілеї та дарування, сеймові конституції, *lauda* сеимиків воєводських і воєвод, ухвали конфедерацій, універсали, побори, огляди посполитого рушення, люстрації, тобто всі більш-менш важливі приватні й публічні справи. Такі книги, комплектні чи некомплектні матеріали з яких збереглися в Архіві бернардинському, і становили основу публікації серії *‘Akta grodskie i ziemskie’*”

Однак 1-и том і кілька наступних мали збірний характер і не були прив'язані до певного суду. Так, у 1-му томі вміщені різні акти від королівських надань (пожалувань) і привілеїв до спису посполитого рушення і касових книг.

Але вже II і том *Akta grodskie i ziemskie* повністю присвячени судам *Сянока*. Так само низка інших наступних томів складена за принципом прив'язки до міст — центрів городських і земських судів. Але якщо матеріал з якогось міста зберігся гірше і його не вистачало на стандартний том, робилися томи по двох містах. По місту Галичу (том 12 й, Львів, 1887) відображені документи земського суду, матеріали ж городського суду цього міста збереглися в малій кількості, вони також вміщені у 12-му томі. Перші документи стосувалися 1435 р., останні — 1475 р.

Оскільки справи і записи підкоморного суду за змістом мало чим відрізнялися від справ і записів земського суду, в томі вони розміщені не окремо, а за хронологічним принципом, за роками *Termini terrestres 1435*, *Termini terrestres 1436* тощо. Всього в 12-му томі по судах Галича міститься 3865 вписів. Певна група матеріалів підкоморних судів за 1460–1475 рр. вміщена окремо під номерами 3866 до 4202 і під заголовком *Fragmenta inscriptionum Camenariogum*. Так само під заголовком *Fragmenta inscriptionum Castrensiu* вміщені справи городського суду (фрагменти).

Том по Сяноку вирізняється тим, що в ньому дуже багато матеріалу про селянські стосунки, хлопів і кметів. Окремі вписи стосуються назв категорій селян, їхніх повинностей, імен, форм селянського самоуправління, певних привілеїв. Усі вписи латинською мовою.

Том 13 й охоплює *акти судів Перемишля*. Є певні хронологічні прогалини в актах земських (від 1436 р.), особливо в актах городських, що починаються від 1462 р. У томі долучені акти (фрагменти) Переворського суду. Є особливий розділ *вчеві перемиські акти*. Це унікальні акти. З усіх інших міст вони не збереглися.

В судових справах містяться згадки про *Conventio in Mosciska*, на які з'їжджалася шляхта з усієї Червоної Русі і на яких розв'язувалися спірні питання у найвищій інстанції. Один раз такий з'їзд названо *Conventio generalis* (в 1437 р., № 379). Згадуються також *Conventio Leopoliensis* і *Conventio Premishensis*. Матеріали вписів дають змогу реконструювати адміністративний поділ Червоної Русі станом на ті чи інші роки.

Згадуються дистрикти *districtus striensis* (№№ 2494, 5808), *Drohobicensis* (№№ 2686, 3115), а також *Lanczuthensis*, *Przeworscensis*, *Grodecensis*, *Samboriensis*, *Jaroslawiensis* тощо. Часто йдеться про такі посади, як *возьнии*, *возьнии дрогобицькии*, *возьнии ярославськіи*.

За опублікованими актами є можливість реконструювати суди, акти з яких не збереглися: філії Галицького суду в Коломиї, Тербовлі та ін.

Актам львівських судів присвячений том 14-й 1440–1456 рр. Але по Львову здебільшого збереглися *Akta grodskie*, а земські лише фраг-

ментарно Як писали укладачі тому Львівські земські акти збереглися в наисмутнішому стані і то до такого ступеня що навіть про їх впорядкування не можна мислити

У Львівському першому (порядковому 14-му) томі зберігаються відомості про судівництво в Городку Глинянах Жидачеві, Олеську Сокалі Щирці Коломи, Тереховлі, в Nicolaus Niget iudex Samgeneusis фігурують повіті Олесько, Самбір, Снятин Тереховля, Коломия Під № 2300 йшлося про *supra Rokucze* Немало матеріалу про сеймики Під 1443 р записано про *Conventio generalis* у Львові Є записи про привілей німецьким осадникам на німецькому праві про те що 'хлопи не хочуть переходити' на німецьке право (1444 р, № 1107) та інші сюжети

Львівські і судовим актам також присвячений том 15 (за 1457–1500 рр), а том 16 — актам судів Сянока за 1463–1552 рр, том 17 — знову актам судів землі Львівської до 1506 р, том 18 — актам судів *Перемишля* за 1468–1506 рр, том 19 — своєрідний заключний з воєводства Руського і Белзького В ньому містяться акти земські *Переворська*, акти городські й земські *Галича*, акти земські та акти городські *Белза*

Том 20, що вийшов у Львові 1909 р і був опрацьований А Прохаскою має справи *Вишньського сеиму* *Landa sejmikowe* Як відомо, сеим у Вишні спочатку був генеральним сеймом для всього Руського воєводства, а потім став таким лише для Львівської землі

Великі блоки джерел з історії України зберігаються в архівах Вільно Достатньо сказати що тут тільки у фонді Трибуналу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського Віленського архіву числиться 6 тис справ

Публікації литовських джерел містилися здебільшого в археографічних виданнях Росії XIX ст

Отже польські та литовські архіви зберігають величезну кількість історичних документів з історії України XIV–XVIII ст Так само цінними є численні документи опубліковані в польських археографічних виданнях Історик України давнього періоду у дослідницькій діяльності їх обходити не може

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела

Великая хроника о Польше Руси и их соседях XI–XIII вв М 1987

Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVII ст Л 1936

Хроника Галла Анонима //Щавелева Н И Польские латиноязычные средневековые источники Тексты перевод комментарии М 1990 С 40–75

Хроника магистра Винценти Кадлубека Там само С 76–140

Акты городские и земские из времен Речи Посполитой Польской Львов 1868 1939 Т 1 24

Земле Русские Украина (Киев Брацлав //Зродла dziejowe Warszawa 1894 Т 21
Volumina Legum Warszawa 1732 1782 Т 1 8 1888 Т 9 1952 Т 10

Праці

Довгопол В М Литвиненко М А Лях Р Д Джерелознавство історії Української РСР К 1986 С 40–48

Ковальський Н П Известия по истории и географии Украины XVI в в Хронике Сарматии Европейской Александра Гваньини //Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения Днепрпетровск 1972 С 107 128

Ковальський Н П Источники по истории Украины XVI первой половины XVII в в Литовской метрике и фондах Приказов ЦГАДА Днепрпетровск 1979

Ковальський Н П Источники по истории Украины XVI первой половины XVII в в львовских археографических изданиях XIX начала XX в //Анализ публикации источников по отечественной истории Днепрпетровск 1978 С 20 30

Ковальський Н П Мыцык Ю А Анализ архивных источников по истории Украины XVI XVII вв Днепрпетровск 1984

Мицик Ю Я Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI у першій половині XVII ст у фондах архівів ПНР //Арх України 1986 № 5 С 55 61

Мицик Ю А Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст //Укр археограф щорічник 1992 Вип 1 Т 4 С 72 93

Щавелева Н И Польские латиноязычные средневековые источники Тексты перевод комментарий М 1990

Мишко Д І Перший Литовський статут і його історичне значення // Іст джерела та їх використання 1969 Вип 4 С 14 24

Лекція 6

АКТОВІ ТА ДІЛОВІ ДЖЕРЕЛА XVII–XVIII ст.

**1. Актові та ділові документи з доби
Козацької держави (документи
Б. Хмельницького, гетьманські універсали
XVII–XVIII ст., царські актові матеріали,
правові пам'ятки XVIII ст., кампути і ревізії,
матеріали Генерального слідства про маєтності,
Румянцевський опис)**

Формування джерел XVII ст українського державного походження пов'язане з виникненням держави Богдана Хмельницького, що мала назву *Запорізька Січ*

Основним видом документа законодавчого характеру за гетьманування Богдана Хмельницького був гетьманський *універсал*. У виданні "Документи Богдана Хмельницького" (К., 1961), що підготували І Крип'якевич та І Бутич, опубліковано близько 475 документів, підписаних у свій час Б. Хмельницьким. З них 148 документів належать до джерел законодавчого або нормативного характеру, в тому числі 115 універсалів. Найбільшу за кількістю частину документів видання становлять листи — 320. Вважалося, що І Крип'якевич і І Бутич використали для видання практично всі відомі на той час оригінали, копії чи передруки документів українського гетьмана. Оригіналів збереглося 169, архівних копій — 156 та ін. За останні майже чотири десятиріччя виявлені деякі нові документи*

За змістом, а також у багатьох відношеннях за видовою формою універсали, умови, накази гетьмана відповідали основним вимогам державотворчих законодавчих документів свого часу. Щоправда, зауважу-

* Про 11 новознайдених документів Б. Хмельницького у 1996 р. опублікував статтю Ярослав Федорук (Україна модерна. 1 число. С. 135–145).

вали укладачі збірника, чимало документів, наприклад, листів до російського уряду спочатку писалися в довільній формі. Можливо, саме через це у березні 1649 р. російський уряд передав українському гетьманові “образцовое письмо”, за формою якого він мав листуватися з російським царем. Поступово форма листів Б.Хмельницького набула стабільності. Вони починалися, з невеликими варіаціями, приблизно так: “Божиею милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Великия и Малыя России самодержцу, государю и обладателю, Богдан Хмельницкий, гетман с Войском твоего царского величества Запорожским, до лица земли ниско челом бьет” (15 вересня 1654, з табору під Крилівцями). Форма основної частини (змісту) листа здебільшого була довільною, але з стандартним закінченням: “писан в таборе под Крыловцами, сентября в 15 день лета 1654. Вашему царскому величеству во всем нижайшие слуги и верные подданные, Богдан Хмельницкий, гетман с Войском вашего царского величества Запорожским”. Часто за аналогічними підписами листів Б.Хмельницького (ще від 1648 р.) до польського короля, турецького султана, інших володарів держав можна простежити процес самоусвідомлення гетьманом зміни свого правового становища від прямої залежності від короля і королівських сановників до здобутого силою суверенітету.

В листі (17)27 червня 1648 р. Б.Хмельницького до Адама Киселя гетьман залишався вірним прийнятому тоді етикету і підписував листа: “Вельможности вашей, пана нашего милостивого доброзичливи слуги й підніжки Богдан Хмельницкий, старший з Військом запорізьким, власною рукою (tekę swą)”. Але вже в листі до гетьмана Януша Радзівіла з 19(9) лютого 1649 р. Б.Хмельницький і за формою до “підніжків” себе не відносить.

Щоправда, вживання слова *підніжок* Б.Хмельницьким при підписуванні своїх листів різним володарям було швидше даниною форми тодішнього етикету. Наприклад, у листі до турецького султана Мухамеда від 27 листопада (7 грудня) 1651 р. він підписався: “Вашої цісарської милості, мого милостивого пана, покірний підніжок Богдан Хмельницкий, гетьман Війська Запорізького”.

Звичайно, всі документи Хмельницького як історичні джерела мають величезне значення. Саме за ними можна визначити головні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Козацької держави у питаннях державного будівництва, формування військово-адміністративних органів управління, власне військового будівництва, в селянському питанні, формуванні козацтва як соціального стану, церковних і монастирських справах, у ставленні до шляхти, іновірців та ін.

Першочергове значення з-поміж усіх документів займають універсали. За функціональним призначенням їх можна було б розділити на такі групи:

— універсали, спрямовані на створення правової основи державних структур, принципів управління, адміністративного поділу, формування персонального складу вищих військово-державних кадрів шляхом іменування полковників, сотників, керівників підрозділів гетьманської канцелярії (уряду);

— універсали з регулювання земельних відносин, що мали закріплювати право власності на землю шляхти, церкви, монастирів, козаків, також стримувати, обмежувати сваволю панів, щоб запобігти масовому незадоволенню селян;

— універсали з регулювання соціальних процесів, які гальмували б революційний потяг селянської маси до покозачення, тримали панщизняно залежних селян у покорі та страхі;

— універсали, що визначали права промислового і торговельного міського елементу, регулювали правові норми занять промислами та ін., захищали певні права міщан.

З кожного універсалу простежується, що Б.Хмельницький домагався своєї мети надзвичайно наполегливо, не зупинявся перед застосуванням суворих заходів покарання, коли його накази не виконувалися чи порушувалися.

Гетьманські універсали як актові матеріали у першій частині — початковому протоколі — відповідали формі тогочасних актів. Проте основний зміст привілеїв характеризувався розкованістю форми, в ньому було більше турботи про суть справи, аніж про дотримання протокольних правил.

Наведемо універсал від 1 серпня (11) 1650 р. про заборону чинити утиски ніжинським міщанам:

“Богдан Хмельницький, гетман Войска єго к. м-ти Запорозского.

Паном полковником, сотником, атаманом, висилком вшеляким од нас в Сівер каждого часу висланим, до відомости подаємо, іж дошло нас відати, же розніє в справах війскових в тамтєє краї заєхавши в мєстє єго к.м-ти Ніжинє незвичайніє в стаціях податки витягают і в напоях розніє утяженя і інніє ексцєсси пополняют. Прєтє хочємо по вас мїти, хто бї єно колвєк по датє сєго універсалу, от нас мєщаном ніжинским даного, важилєся над слушнєсть і звичай будучи висилкою і мимєїздом прикрєст чинити, уряд мєскний зневажати і до шкєди убогих людєй в Ніжинє мєстє приводити, таковий кождий за однєсєнєм до нас, а слушним доводєм о кождий виступок незвичайний сурєвє на горло каран бу-

дет, чего полковник наш тамошний нижинский пишно постерегати маєт под строгим каранєм, што для лепшого ваги при звиклой печати войскової і с подписом руки нашеє сей универсал иним видат розказалем.

Дан у Ірклию, 1 августа 1650.

Богдан Хмельницкий, рука власна.

Іван Виговский, писар Войска Запорозского, рукою власною”.

В цьому универсали гетьман виступив на захист міщан.

В универсали 28 серпня (7 вересня) 1650 р., виданому в Ямполі, він формує вимоги шанувати права шляхти: “...а если би котрие люб с товариства нашего, люб с подданих кривду найменшою шляхте так религії руской, яко і римской чинили і на здорове їх наступовали, такових ми полковником киевскому і черниговскому сурове на горле карати позволяем, до нас не одсилаючи...”

Після Богдана Хмельницького, коли Лівобережна Україна не тільки фактично, а й формально вважалася російською автономією, гетьманські универсали набрали ще чіткішої форми. У верхній частині универсалу ставилось ім'я і титул гетьмана, наприклад: “Пресветлейшего и державнейшего великого государя, его царского пресветлого величества войска Запорожского Иоан Мазепа”. Далі зазначалося, кому адресувався универсал, і викладався його зміст. Підпис під универсалом мав два варіанти на зразок: “Иоанн Скоропадский, гетман войска его царского величества рукою власною” або: “Звишменованний гетьман рукою власною”.

Більшість универсалів гетьманів після Богдана Хмельницького в оригіналах не збереглися; збереглися їх копії, зокрема у фондах Генерального слідства про маєтності (оригіналів є декілька у Рукописних фондах Бібліотеки Національної Академії Наук України в Києві, бібліотеці Харківського університету).

Тематичний зміст универсалів другої половини XVII–XVIII ст. — організація виступів козаків у похід, несення сторожової служби, надання нових та підтвердження прав на старі маєтності, дозвіл на будівництво млинів, заснування слобід, ствердження приватних купчих.

Универсали XVIII ст. дають підстави вважати, що ще задовго до поширення в Україні кріпосного права російського зразка на початку 80-х років XVIII ст. панщизняні відносини в Гетьманщині формувалися на основі гетьманського законодавства. Іван Скоропадський, підтверджуючи право пана Бутовича на маєтності, 19 листопада 1708 р. зазначав: “войти зась тех сел со всеми посполитими людьми повинни ему, пану Бутовичу, отдавать всякое послушенство і повинность”. Проте вже після Мазепи основні блоки законодавчих норм в Україні формувалися загальноросійськими актами.

Згідно з царським указом 18 грудня 1708 р., що розділяв Росію на вісім губерній, територія України, незважаючи на існування гетьманату і полкового устрою, була віднесена до Київської (до неї приписувалась гетьманська Україна) та Азовської губерній, куди входила Слобідська Україна. З 14 грудня 1720 р. Слобідська Україна передавалася у відання белгородському воєводі.

Київський генерал-губернатор і коменданти російських гарнізонів втручалися у справи України, в роботу місцевих органів управління і судів. За царським указом 16 травня 1722 р. у Глухові засновано Малоросійську колегію (при цьому вирішено "О назначении в оную присутствующим бригадира Вельяминова"), а 23 лютого 1723 р. в українські полки було призначено полковників з росіян. Перша Малоросійська колегія діяла до 1727 р.

Після смерті Данила Апостола 31 січня 1734 р. створено Тимчасове правління Україною на чолі з князем Шаховським. Пізніше Тимчасове правління було назване Правління гетьманського уряду. За указом 24 квітня 1735 р. без відома цариці заборонялося обирати козацьких старшин.

З 1722 р. до 1749 р. справами України займався Сенат, з 1749 р. — іноземна колегія. Тоді ж дозволено обирати гетьмана України. Ним 5 червня 1750 р. був затверджений К. Розумовський, одержавши також звання генерал-фельдмаршала. Та ця відлига тривала недовго. Указом Катерини II 10 листопада 1764 р. для України замість гетьмана і гетьманського правління створювалася Малоросійська колегія на чолі з графом Румянцевим.

Катерина II 3 серпня 1775 р. оголосила "Манифест об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к Новороссийской губернии". "Уничтожение" виправдувалось тим, що запорожці виявляли численні "неповиновення" і "преступления", брали до себе "всякого сброда, всякого языка и всякой веры", приймали "несмотря на частые запрещения беглецов", "помышляли составить из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением", мали "склонность к развратной жизни и грабежу" і "обратили хищность и грабительство в свое ремесло".

Вже 16 вересня 1781 р. вийшов указ про заміну полкового адміністративного поділу Гетьманщини. Замість полків творилися намісництва: Новгород-Сіверське, Чернігівське, Київське; на Слобожанщині — Харківське.

Ще одним указом 27 липня 1782 р. скасовувались у містах посади возних, а їх функції передавались відповідно "Учреждениям о губерниях" 1776 р., земським судам, земським "исправникам и городничим"

Указом 3 травня 1783 р. на Лівобережній Україні поширювалось кріпосне законодавство Росії.

У 1783 р. створено Катеринославське намісництво, пізніше до його складу віднесені землі між Бугом і Дністром, що відійшли до Росії за Яським миром, підписаним з Туреччиною 29 грудня 1791 р. (9 січня 1792).

Після другого і третього поділів Польщі на території Правобережної України, за указами 22 травня і 5 липня 1795 р., утворилися Брацлавське, Волинське та Подільське намісництва. Якийсь час — від січня 1796 р. — з частини Катеринославського і Брацлавського намісництв існувало ще Вознесенське намісництво (повіти Херсон, Єлисаветград, Новомирград).

Однак наприкінці XVIII—початку XIX ст. в Україні ще раз була проведена адміністративна реорганізація: з кінця 1796 р. творилися Новоросійська, Малоросійська та Слобідсько-Українська губернії, тоді ж — Київська, Волинська та Подільська губернії. У 1802 р. Малоросійську губернію було розділено на дві: Чернігівську і Полтавську, Новоросійську — на Катеринославську, Таврійську, Миколаївську. Остання 1803 р. перейменована на Херсонську. Так, від початку XIX ст. в адміністративному відношенні українські землі були поділені на дев'ять губерній: Слободсько-Українську (з 1835 р. — Харківську), Чернігівську, Полтавську, Київську, Подільську, Волинську, Катеринославську, Таврійську і Херсонську.

Інтеграція України в суто російську адміністративну структуру зробила зайвим існування Другої Малоросійської колегії, що указом сенату ще 20 серпня 1786 р. скасовувалась.

З 1783 р. скасовувалось українське козацьке військо, а козацькі полки переформовувались у драгунські російської армії. В 1795 р. в Україну поширювався російський порядок рекрутського набору.

Крім дії гетьманських універсалів, а з XVIII ст. — особливо царських указів, судочинство в Україні мало власну велику традицію, що ґрунтувалася на багатьох нормах “Руської Правди”, Литовських статутів, магдебурзького права.

Козацька старшина виступила з ініціативою кодифікувати українське право.

Визначною подією у цьому зв'язку була так звана Конституція П. Орлика. Після смерті Івана Мазепи гетьманом України на вигнанні було обрано Пилипа Орлика (квітень, 1710). З його ініціативи написані нові постанови про те, яким має бути гетьманське управління в Україні. Ті постанови дістали назву “Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького війська”, або просто “Конституції Пилипа Орлика” (повна пуб-

ликація: Літературна Україна 1990 р. 12 липня під заголовком “Угода та Конституція Пилипа Орлика”)

Прийняття “угоди” обґрунтовувалося тим, що останніми часами гетьмани почали присвоювати собі самодержавну владу. “узаконили самовластєм таке право: так хочу, так повелюю”. Стаття I “Пактів...” визначала обов’язок гетьмана після визволення України від “невільного ярма московського” охороняти православну віру, домогтися відновлення екзархату України, забезпечувати цілісність і непорушність території України та її кордонів, зокрема кордону від Польщі по р.Случ, визнаного Польщею ще за Б.Хмельницького. В межах України проголошувалась автономія Запорізького війська і його території. Згідно з новим документом встановлювалось, що у майбутньому тричі кожного року — на Різдво, Великдень і Покрову — мали скликатись “генеральні ради” у гетьманській резиденції для розв’язання всіх важливих справ. На них мали бути присутніми генеральна старшина, полковники з усією старшиною і сотниками, виборні від полків “генеральні совітники” і депутати Запорізької Січі.

Генеральна Рада повинна була повідомляти про помилки гетьмана, а гетьман за те не повинен гнватися чи карати. Гетьману заборонялося вести секретні справи і політику поза спиною генеральної старшини чи розпоряджатися самовільно військовим скарбом. Генеральний підскарбій має бути виборним. Гетьман же повинен жити з доходів, призначених “на булаву і особу його гетьманську”. Гетьман зобов’язаний пильнувати за тим, щоб “людям військовим і посполитим” не чинилося надмірної тяжкості, утиску, здирства, від чого вони втікають за кордон. Старшинам заборонялося брати на свої роботи козаків і посполитих, які до них не належать, відбирати ґрунти або силою змушувати їх продавати, забирати за ту чи іншу провину майно та ін.

“Пактів” мали дотримуватися не тільки гетьман Орлик, а й усі наступні гетьмани. Для свого часу “Пакти” П.Орлика були, безумовно, демократичним законом, якому, з відомих причин, не судилося бути застосованим до України XVIII ст.

Одним з наслідків козацьких ініціатив кодифікації українського права стали складені 1743 р. створеною Петром II у 1728 р. спеціальною Комісією з митрополита, єпископів, архімандрита Києво-Печерського монастиря, старшин і писарів “Права, по которым судится малороссийский народ...”, що ґрунтувалися на Статуті Литовському, Зерцалі Саксонському і двох правах із “Книги порядку”, перекладених з польської і латинської мов.

Йшлося про книги магдебурзького права. “Права” були складені в

Глухові. Третім джерелом "Прав" вважають українське звичаєве право. Перший розділ називався "О силе и важности прав малороссийских", другий — подавав правову основу боротьби з богохульниками, покарання відступників від Бога, єретиків, розкольників, фальшивомонетників.

У "Правах" визначалися такі суспільні стани:

"шляхетского и воинского чину и звания";

духовенство;

посполиті;

міщанство.

Виразною є диференціація прав цих різних категорій аж до різної грошової величини покарання. Плата за голову в'їгта, бургомістра, райці, писаря, лавника в містах магдебурзького права — 60 крб, за безчестя — 20 крб; у ратушних містах: за голову урядника — 36, міщанина — 30 крб, ремісника — 36, посполитого вільного — 30, кріпака — 24 крб.

Зазначалось, що посполиті піддані селяни "всякому владельцу надлежащее послушание и повинность отдавать всегда должны"; "у подданных владельческих никто земли ни для пахания нанимать и вовсе покупать без ведома и созволения владельца его, не должен" тощо.

Хоч "Права, по которым судится малороссийский народ" мали місце у практиці судочинства, вони так і не були затверджені царем і, по суті, залишилися пам'яткою права, правової української думки.

До аналогічних пам'яток правової думки XVIII ст. можна ще віднести складений 1750 р. юристом Федором Чуйкевичем збірник законів "Суд і розправа в правах малоросійських" з дев'яти розділів ("о доводах", "об апелляции" та ін.). О. Безбородько 1767 р. склав збірник "Екстракт малоросійських прав", узагальнивши правові норми, що діяли в Україні.

Багато цінних джерел, які відображали соціально-економічне становище в Україні в другій половині XVIII ст., було зібрано за наслідками роботи "Уложенной комиссии" (законодавчої комісії) 1767 р. Катерина II з метою "узнать, с кем дело имеем и о ком пещись должно", зажадала, щоби в Комісію надсилали з місць різні "накази" і пропозиції, а в Комісію були проведені вибори. В Україні було створено дев'ять округів з міст Новгород-Сіверськ, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Глухів, Гадяч, Сорочинці, Полтава, Козелець, Остер, Переяслав, Лубни, Прилуки, Погар.

Під час виборів депутатів і складання наказів всупереч волі царських чиновників (Румянцев, Хованський, С. Кочубей та ін.) до наказів заносилися вимоги відновити гетьманство в Україні; в Лубнах міщани хотіли внести відомість про "порабощении их"; в Погарі міщани скаржилися на "всскрайнейшие обиды, разорения, утеснения отнятием торгов, шенковых корыстей", "завладение... пахотными землями мещанскими";

в Прилуцькому наказі зазначалося, що козацька старшина, скупивши козацькі “добра”, привела козаків в “такое бедство, что час од часу службы государственной нести не в состоянии”, натомість шляхта вимагала закріплення її прав на землю, урівняння з російськими дворянами та ін.

З роботи “Уложенной Комиссии” нічого не вийшло, але зібрані нею “накази”, в тому числі з України, надзвичайно рельєфно відбивають соціальні протиріччя, антагонізми у вимогах шляхти, козаків, старшини, міщан, посполитих та інших соціальних верств.

Соціально-демографічні процеси другої половини XVII–XVIII ст. в Україні відображають матеріали *кампутів* і *ревізій*. Кампути — переписи податкового населення: козаків, селян, міщан та інших. Перший кампут був проведений 1654 р., другий — 1666. Від початку XVIII ст. кампути в Україні набрали форми російських ревізій. Вони фіксували приналежність до соціальної групи, майновий стан, стан двору і кількість мешканців у родині разом зі слугами, власників і найманих людей. На основі кампутів можна встановити чисельність козаків, міщан, купців, посполитих та інших категорій людей. Матеріали кампутів, як і ревізій, зберігаються в Москві (ЦДІА ДА Росії) та Києві (ЦДІА України).

Кампути у першій половині XVIII ст. проводились дуже часто: в 1713, 1718, 1721, 1723, 1726, 1729, 1731, 1734, 1736, 1738, 1740, 1743, 1748, 1751, 1752, 1756 рр. (за 43 роки — 16 разів).

З часом проведення кампутів злилося з проведенням всеросійських ревізій. На Слобідській Україні з самого початку проводились ревізії — в 1722, 1732 рр. Перша слобідська ревізія за часом збігалася з першою російською ревізією, що проводилась у 1718–1727 рр. З другою російською ревізією 1743–1747 рр. на Слобожанщині співпадала ревізія 1744 р.

Починаючи від третьої російської ревізії (1763–1764 рр.) останні почали охоплювати всю підросійську Україну, в тому числі Слобідську.

Четверта російська ревізія проводилась 1781–1782 рр., п'ята — 1794–1795 рр.

Ревізії проводилися полковими канцеляріями та спеціально посланими комісарами. Спочатку складалися сотенні списки, що містили дані про козаків і посполитих, кількість землі, худоби, лісу, сінокосів, заняття промислами. На основі сотенних списків складалися загальні дані по полку. Сотенних списків збереглося дуже мало (ЦДІА України, фонд О.Лазаревського у відділі рукописів ЦНБ НАН України та ін.).

Як виглядали зведені кампути полку, засвідчує кампут Полтавського полку за 1721 р. Спочатку йшов опис козаків Полтави. Вони поділялися на кінних, які відбували військову службу; тяглих, що давали фураж і провіант; піших, котрі мали хати і ґрунти; убогих, які мешкали в чужих хатах.

Далі йшло "Введение", де подавалися відомості про кількість купецьких дворів, посполитих, цехових ремісників, що сплачували консистентський податок; опис населення сіл зі зазначенням, кому воно належало (кому належали селяни). За майновим станом населення розділялося на тяглих, піших і "неимущих". Ремісники на тяглих і піших. Наприкінці подавалася загальна кількість козаків і посполитих. Чи не кожного разу кампути відображали нові грані відносин. Так, 1732 р. козак Полтавського полку розділялися на "можных", які займалися купецьким "знатным ремеслом"; "середніх", котрі займалися невеликим купецьким промислом; ґрунтових, малоґрунтових, убогих, які можуть відбувати повинність, і козачих підсусідків. Міщани були багатими, що "знатним купецтвом бавятся", і середніми. Серед посполитих називалися ґрунтові, убогі "в одной только хате живущие" і "весьма убогие" та ін. Цікаві матеріали про ремісників. У Полтаві 1721 р. їх налічувалося 291. Вони розділялися по семи цехах: кушнірському, шевському, різницькому, ковальському, ткацькому, бондарському і гончарному.

Тобто матеріали дуже різноманітні й за кількістю хат, сімей тощо.

Особливий блок джерел про системи землеволодіння, соціальну структуру населення, міста і села, історію розвитку суспільних порядків в Україні від 1648 і до 1730 р. становлять матеріали *Генерального слідства про маєтності*. Створена 1722 р. Малоросійська колегія жала мати точні дані про маєтності в Україні з метою їх правильного оподаткування і наведення порядку в справі землеволодіння. За розпорядженням Малоросійської колегії 1726 р. російські офіцери провели ревізію всіх маєтностей в Україні для точнішого визначення величини зборів з них. Дані ревізії виявилися для Малоросійської колегії недостатніми, неточними, і вона ними не задовольнилася.

Гетьман Данило Апостол після свого обрання поїхав у Москву і подав до Верховної Таємної Ради прохання про потреби України. У відповідь Петро II видав "Решительные пункты", що визначали соціально-політичне становище України в складі Росії. До землеволодіння мали відношення пункти 8, 9, 10; 8-й пункт закріплював за спадкоємцями козацькі маєтності, дані за заслуги або куплені; 9-й пункт за гетьманом закріплював право на володіння Чигиринським староством, але якщо гетьман набрав у володіння більше маєтностей, ніж йому належало, то мав їх повернути; 10-й пункт регулював урядові та *ратушні* маєтності, які не мали роздаватися у приватне володіння (роздані належало повернути).

Для перевірки цих пунктів влітку 1729 р. у всі полки Лівобережної України прибули канцеляристи, котрі, переїжджаючи з села в село, від старих людей записували відомості, коли було засноване село та кому

воно належало з часів Б.Хмельницького. Від власників вимагались документи на маєтності (гетьманські, полковничі, царські чи інші дарчі грамоти, купчі, закладні тощо).

Зібраний матеріал систематизувався і записувався в полкові книги. Так виникли *полкові книги* Генерального слідства про маєтності: “о всех маєтностях, местечках, селах и деревнях свободных войсковых и кто по каким крепостям оными владеет и на какие угоды те маєтности прежде нынешних владельцев належали, и кто ими владел и по каким дачам, с приложением к тем дачам копий высокомонарших грамот, гетманских универсалов и иных крепостей”.

Книги звели у Глухів, де в січні 1731 р. їх розглянула полкова і генеральна старшина. Всі маєтності розділялися на:

- ті, що належали старшині за рангом;
- одержані за заслуги за грамотами й универсалами;
- маєтності у володінні ратуш;
- вільні маєтності;
- сумнівні;
- монастирські.

На основі такого поділу книги переписали за полками. Один примірник залишався в гетьманській канцелярії, один відсилався в колегію іноземних справ у Москву, де вони й збереглися. На основі цих книг окремі дослідження видав О.Лазаревський: “Описание старой Малороссии. Полк Нежинский”, “Описание старой Малороссии. Полк Стародубский” (К., 1888). В.Барвінський видав 1912 р. у Полтаві “Генеральное следствие о маєтностях Миргородского полка”.

З більшості полків матеріали Генерального слідства видавалися: в Полтаві у 1893 р. вийшло “Генеральное следствие о маєтностях Гадячского полка”, в Києві у 1896 р., — Прилуцького, в тому ж році в Харкові — Переяславського, в Чернігові в 1901 р. — Ніжинського, а в 1908 — Чернігівського. За радянського часу в серійному виданні “Український архів” побачили світ матеріали Стародубського (1929 р.) та Лубенського полків (1931 р.).

Генеральне слідство про маєтності — цінне історичне джерело з історії України другої половини XVII ст. до 1729 р. Крім ЦДІА Росії в Москві, матеріали Генерального слідства зберігаються у фонді Генеральної гетьманської військової канцелярії ЦДІА України в Києві.

Важливим джерелом до соціально-економічної і політичної історії України другої половини XVIII ст. є матеріали *Румянцевського опису*, або *Генерального перебування*. В Україні 1764 р. було ліквідоване гетьманство. У Москві створили Другу Малоросійську колегію на чолі з

президентом П.Румянцевим, який одночасно був головнокомандувачем військами і губернатором краю.

П.Румянцев, ознайомившись зі становищем в Україні, 9 вересня 1765 р. запропонував Малоросійській колегії провести генеральний опис України. Граф особисто розробив чотири форми перепису:

для міст;

для козацьких господарств;

для приватних господарств;

для коронних, урядових і монастирських маєтків.

У формі для міст вимагалось записувати географічне положення міста, його укріплення, казенні будови, громадське управління, ярмарки і торги, міські землі, магістратські та ратушні прибутки, кількість дворів і бездвірних хат, найманих робітників, умови, за яких вони працювали. Передбачалось проводити подвірний опис всіх міщан зі зазначенням вулиці, де вони мешкали, кількість кімнат у будинку, ім'я господаря, членів сім'ї, прислуги, їх вік і стан здоров'я, чим займаються, кількість землі, худоби, прибутки.

За інструкцією опису козацьких маєтків вимагалось описати двір козака, будови, сімейний стан, володіння землею, лісом, угіддями, промислами, прибутки.

В описі коронних, монастирських і урядових маєтностей вимагалось називати географічне положення села, записати власника, описати панський двір, будинок (кам'яний чи дерев'яний), кімнати, амбари, конюшні, сараї, землі посівні, ліси, млини, винокурні, шинки, прибутки, кількість посполитих селян, дворів і бездвірних хат, повинності.

Відомо, що козацька старшина дуже ухилялася від опису. Через це його проводили майже скрізь російські чиновники, що не знали місцевих умов. Особливо важко розібратись у мірах землі (днях, упругах, чвертях, четвертухах, шостках, пляцах).

О.Ханененко у "Щоденнику" подає, що *день* — це 0,75 десятини, *четвертуха* — це третина загону величиною в 5–10 десятин, *чверть* — 1/4 "пляцу" (однак автор не знає, що таке "пляц").

Опис розпочався у вересні 1765 р. і був припинений в лютому 1769 р. у зв'язку з російсько-турецькою війною за наказом П.Румянцева. В більшості полків опис не завершено, а його матеріали не впорядковані. Вони залишились у кількох місцях України і ніхто ними не цікавився. Чимало матеріалів загинуло. І все-таки чимало опинилося в Харківському архіві, архіві Чернігівської казенної палати, публічних бібліотеках Києва, Петербурга та ін. У ЦДА України є фонд Генерального опису. В ньому 969 томів, що містять відомості з 3,5 тис. населених пунктів. Кож-

ний том має 300–1000 аркушів. Найкраще збереглися матеріали, присвячені Переяславському полку.

Отже, як за формою, видовими ознаками, так і за змістом джерела з історії Козацької держави дуже різноманітні та багаті. Для вивчення таких проблем, як формування землеволодіння, соціальна структура і майновий стан населення, правове становище різних категорій людей та інших ці джерела практично невичерпні.

2. Археографічні видання давніх джерел в XIX–XX ст.

У XIX–XX ст. публікувалися різні за видами, часом походження і змістом історичні джерела.

Підготовка археографічних видань з давньої історії була започаткована у Петербурзі 1834 р. У цьому році створено Археографічну комісію на чолі з князем Шіринським-Шіхматовим. Незабаром після цього, вже 1836 р., у Петербурзі були видані “Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической комиссией” у чотирьох томах. У 1838 р. вийшов том “Акты юридические и собрания форм старинного делопроизводства”. Впродовж 1857–1884 рр. вийшло три томи документів “Акты, относящиеся до юридического быта Древней Руси”. У 1841–1842 рр. — п'ять томів видання “Акты исторические”, в наступні 1846–1872 рр. — ще 12 томів “Дополнений к актам историческим”. У 1846–1853 рр. було видане п'ятитомне видання “Акты, относящиеся к истории Западной России”, 1863–1892 рр. 15-томне видання “Акты, относящиеся к истории южной и западной России” (верхня межа — 1700 р.).

Ще до початку роботи Археографічної комісії багато важливих історичних документів, що мали відношення до історії України, було опубліковано в “Полном собрании законов Российской империи” (30 томів), перші три томи якого належать до XVII ст. (після Соборного уложення 1649 р.), наступні 20 — до XVIII ст. У виданні в повному обсязі є російські укази і закони, що регулювали життя в Україні: від визначення компетенції Малоросійської колегії й до скасування гетьманства, ліквідації Запорізької Січі та козацького війська.

У 1837 р. затверджені правила видання “Полного Собрания русских летописей” (ПСРЛ). При складанні правил публікації літописів були дискусійні питання:

— чи вживати букви, які вийшли з ужитку, наприклад, букву S — зело, сполучення ou, що вже читалось і писалось просто як у; ξ — ксі; ψ — пси та ін.;

- вживати титли або замінювати їх потрібними звукосполученнями.
- чи розставляти розділові знаки в історичних текстах там, де їх не було, але де вони, за нормами граматики ХІХ ст., мали би бути,
- чи виправляти очевидні граматичні помилки, що їх допустили давні переписувачі

Відповідно питання були розв'язані Після 1837 р. за 18 років видали вісім томів ПСРЛ У наступному, в міру відкриття й опрацювання літописних списків, видавалися нові томи За радянського часу багатотомне видання ПСРЛ було повторене

Вагому роботу, спрямовану на публікацію джерел з історії України, провела створена 1843 р. з ініціативи київського генерал-губернатора Бібікова "Киевская комиссия для разбора древних актов". Комісія діяла аж до 1921 р Паралельно в Україні виникла низка наукових товариств, що займалися пошуком і публікацією давніх писемних пам'яток. Так 1839 р в Одесі було засноване "Товариство історії і старожитностей", яке проіснувало до 1922 р. У Києві 1873 р виникло Історичне Товариство Нестора-Літописця, що розгорнуло публікацію джерел та аналітичних статей з джерелознавства та історії в серійному виданні "Чтения Исторического общества Нестора-Летописца" (ЧИОНЛ). Саме в цьому виданні опубліковано чимало матеріалів Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., документів з фонду Литовської метрики, листування декабристів та ін Дослідницькі статті видання ЧИОНЛ виходили далеко за межі вітчизняної проблематики, висвітлювали питання зарубіжної історичної науки, соціально-економічної історії середньовічних Візантії, Німеччини, Іспанії, історії Франції в переддень революції 1789 р. і багато ін. Всього Історичне товариство Нестора-Літописця видало з 1879 до 1914 р 24 книги в 49 томах серії ЧИОНЛ Перший том вийшов 1879 р, з 1888 аж до 1914 р кожного року виходила чергова книга.

Головним результатом діяльності "Комісії для розбору древних актов" стало тридцятип'ятитомне (37 книг) видання "Архива Юго-Западной России" Перший том вийшов 1859 р., останні — 1914 Головним фондосховищем, з якого черпались документи, був Центральний архів давніх актів при Київському університеті та приватні збірки

Розміщення матеріалу за томами мало тематичний характер. У першій частині серії, що складалася з 12-ти томів, у 8-ми томах публікувалися документи з історії церкви, королівські привілеї та дарчі грамоти, папські булли, патріарші грамоти, акти соборів, братств, церков, монастирів, матеріали про становище віруючих та їх переслідування, у п'яти томах друкувалися документи про підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії, релігійна полеміка

*Губернаторъ
Полесскій
Губернаторъ
Губернаторъ*

АРХИВЪ

ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ,

ИЗДАВАННЫ

КОММИССИЕЮ ДЛЯ РАЗБОРА ДРЕВНИХЪ АКТОВЪ,

состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль
Губернаторѣ

ЧАСТЬ СЕДЬМАЯ,

ТОМЪ III.

Акты о заселеніи Южной Россіи XVI - XVIII в.в.

КИЕВЪ.

Тамбей и др. издательство Университета св. Владимира Киев. С 90 100 и 200 25 *

И. Т. Карповъ Членовъ Импер. Академіи наукъ 1884 г. д. 20 4

1905

Друга частина що складалася з трьох томів присвячувалась актам та іншим матеріалам сеймів і сеймиків переписці короля з сеймами Шість томів третьої частини сери містили джерела з історії національно-визвольної війни під проводом Б Хмельницького відносно гетьмана з польським королем і російським царем Четверта частина мала всього один том про шляхту і феодалну еліту П'ята частина з двох томів подавала джерела з історії міст і міського населення, становища євреїв Шоста (так само з двох томів) об'єднувала документи про становище селян Сьома частина мала три томи Вони містили описи замків, люстрації воєводств, староств і королівщин інвентарі, скарги Шість томів восьмої частини становили документи органів місцевого самоуправління

Великі блоки джерел з історії України зібрані й опубліковані під егідою Наукового товариства ім Т Шевченка у Львові З ініціативи М Грушевського 1895 р започатковане серійне видання документів під назвою "Жерела до історії України-Руси" В ньому опубліковані описи королівщин в руських землях станом на XVI ст, люстрації Галицької і Перемиської земель (т 1), описи і люстрації Перемиської та Сяноцької земель (т 2) актові документи з 1649–1651 рр (т 2), актові, літописні, описові та інші джерела з історії Холмської, Белзької та Львівської земель середини XVII ст (т 3, 5, 6), основна частина яких була підготовлена С Томашівським матеріали до історії Галичини (т 4) За безпосередньою участю М Грушевського були зібрані та підготовлені до друку томи 7-й та 8-й, що містять описи і люстрації королівщин, матеріали до історії української козаччини Акти до Хмельниччини 1648–1657 рр, вміщені в томі 5, зібрані і впорядковані М Кордубою Ватиканські матеріали до історії України зібрав і впорядкував С Томашівський До 1924 р було видано 11 томів "Жерел до історії України Руси"

За безпосередньою участю М Грушевського була організована низка серійних видань джерел з історії культури, мови, літератури зокрема "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури" в семи томах, "Українсько-Руський архів", що до 1914 р становив 14 томів, та "Український архів" з чотирьох томів Чимало документів публікувалося в "Українському археографічному збірнику" (вийшло три томи), що видавався під егідою Археографічної комісії ВУАН за редакцією М Грушевського 1926 р (т 1), 1927 р (т 2) і 1930 р (т 3) Останнє видання мало більше характер дослідницького В наш час Інститут археографії НАН України на чолі з професором П Соханем поновив це видання, щоправда під назвою "Українського археографічного щорічника Нова серія" Випуск 1-й нової серії або том 4 й "Українського археографічного збірника" вийшов 1992 р у видавництві Наукова думка

Багато джерел з історії України опубліковано на сторінках науково-історичних журналів *Русский Архив* (1863–1917), *Русская Старина* (1870–1918), *Исторический Вестник* (1880–1918), *Древняя и Новая Россия* (1875–1881) та ін. Наприклад *Русский Архив* публікував матеріали Товариства з єднаннях слов'ян, що діяло в Україні, слідчі документи зі справи членів Кирило-Мефодіївського товариства, спогади українських діячів культури, епістолярні матеріали Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Максимовича, О. Бодянського та ін. Різноманітні джерела з історії українського селянства друкувалися в журналі *“Русские Ведомости”* (1863–1907).

Археографічні видання радянського часу, в тому числі джерел з доби середньовіччя, практично втратили такі ознаки, як серійність і комплексність. Радянські видання, зокрема післявоєнного періоду, дуже часто приурочувалися *“видатним подіям”*, класам і класовим боротьбі, тим чи іншим формам революційного руху. При цьому, однак, не варто применшувати їх великого наукового значення. До найфундаментальніших радянських публікацій документів з історії XIV–XVIII ст. слід віднести видання, присвячені 300-річчю Переяславської ради 1654 р. Це насамперед фундаментальний три томник *“Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали”*, що вийшов у 1953–1955 рр., а також *“Документи Богдана Хмельницького”*, підготовлені І. Бутичем та І. Крип'якевичем і видані 1961 р. Останнє видання у зведеному вигляді містило всі відомі до 1961 р. документи: універсали, ноти, листи, угоди, підписані Б. Хмельницьким. У 1965 р. вийшов збірник *“Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.”* У першому з названих видань подано чимало документів про сваволю в Україні польських панів, пригнічення українського народу, придушення селянсько-козацьких повстань. Документи дуже чітко відображають, як і яким способом українська земля, села і навіть міста ставали власністю польського панства. Документи переконливо засвідчують, що польська земельна власність формувалася в Україні з позицій сили і права загарбника, правову основу цієї власності аж ніяк не можна було вважати справедливою.

В *“Документах Богдана Хмельницького”* вміщені документи не тільки про державотворчу діяльність гетьмана, а й про ординські пљондрювання, безустанні бойові дії, жертви стихійних лих та ін.

Оригінальним і багатим на історичну інформацію є видання *“Козацьких реєстрів”*, що вийшло 1996 р.

За радянського часу мали місце перевидання окремих українських пам'яток пізнього українського літописання, наприклад *Літопису Самовидаця* (1971). Не втратили значення збірники документів *Гайдамаць-*

Лекція 7

ЛІТЕРАТУРНІ ТВОРИ. ПАМ'ЯТКИ ПУБЛІЦИСТИКИ. АГІОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА

Історія як наука ґрунтує положення та висновки, виходячи з дослідження й аналізу об'єктивних і достовірних джерел, які неупереджено відображають різні сторони об'єктивної історичної дійсності. Літературні ж твори, також публіцистичні в час свого творення, майже завжди народжувались і виходили з метою захисту якоїсь певної (суб'єктивної) ідеї, обґрунтування дій окремих людей, вождів, церковних ієрархів, воєначальників, тому вони часто нехтували "істинами" іншої сторони, показували дійсність у викривленому баченні. Літературні твори як історичні джерела, звичайно, є повноцінними для вивчення самого літературного процесу тієї чи іншої епохи. Щодо їх значення для вивчення політичної, соціально-економічної історії, культурного життя, то воно обмежене. Недоліком літературних творів і публіцистики є також те, що автори не були дуже уважними до точності імен, дат, масштабів подій. Органічною властивістю літературних творів було і є право письменника на художній вимисел.

І все-таки історик мусить звертатися до літературних джерел, особливо у випадках, коли літературні чи публіцистичні твори з великою художньою силою і майстерністю відображали соціальні й духовні протиріччя свого часу, ідеї, що захоплювали передових діячів або велику кількість людей, коли з періоду, що вивчається, дуже незначними є інші писемні джерела законодавчого, діловодного чи класично-нарративного

характеру, коли сюжет та ідею таких творів становлять важливі доле-носні реальні історичні події в житті народів і держав. Повторюємо, що літературний процес сам по собі — частина історичного процесу взагалі. З цього огляду історик у науковій та навчальній праці повинен знати літературні твори минулого.

1. Видатні літературно-публіцистичні твори XI–XV ст.

Одним з найраніших літературних творів є “Повчання” Володимира Мономаха. Як вважають, воно написано 1117 р., але в Лаврентіївському списку “Повісті минулих літ” вміщене під 1096 р. Переписувач, очевидно, цим стверджував, що в переддень Любецького з’їзду 1097 р. князів у Володимира Мономаха вже склалася чітка світоглядна концепція з питань державотворення, ролі великого князя, духовного начала в житті людей, національної та християнської традиції, виховання дітей, воїнів і слуг.

Вставка в Лаврентіївському списку — єдиний щасливий випадок, який зберіг цінну пам’ятку для наступних поколінь.

З жанрового погляду “Повчання” чи його частини можуть бути віднесені до творів публіцистичних (послання до князя Олега Чернігівського), педагогічних (повчання дітям), мемуарних (спогади), хоч всі частини позначені публіцистичним пафосом захисту справедливості і моральних устоїв, обґрунтування великої державної відповідальності князя та інших державних мужів.

Володимир Мономах, або ж Володимир-Василій Всеволодович Мономах, онук Ярослава Мудрого і син Всеволода Ярославовича, онук по матері візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, прожив довге і насичене важливими подіями життя. Народився 1053 р., помер 1125 р. Як він сам писав, уже в 14–15 років був він князем ростовським, потім смоленським, потім володимир-волинським, згодом переяславським, а з 1113 р. — великим князем київським. “Спершу я до Ростова пішов, — писав він у “Спогадах”, — послав мене отець. Далі (1069) і знову удруге до Смоленська (1073)... А із Смоленська пішов я до Володимира...” та ін. Це був час, коли князівські сини одержували княжіння не як вотчину, а як землю для державного управління нею. Молодого ще Володимира Всеволодовича “перекидали” з місця на місце, хоч не просто зрозуміти зі “Спогадів”, хто ж “перекидає”. Столиці князівств, в які спрямовувався Володимир Мономах, були у підпорядкуванні не тільки Всеволода Ярославовича.

“Спогади” як частина “Повчання” містять багато даних про міжусобні війни, які велися між князями. З позицій людини, котра усвідомила шкоду міжусобиць, князь лаконічно оповідає про спалення, спустошення, вбивства, численні війни з половцями. “А всіх походів зробив я вісімдесят, і три великих, а решти не пам’ятаю менших”. Ця частина “Спогаду” — важливе джерело до політичної історії України XI–початку XII ст.

Картина культури і моралі князівського двору відображена в основній частині твору — “Повчання дітям”. За зовнішньою паволокою ревнивого ставлення до християнської релігії, віри в Бога і прагнення передати ту віру дітям простежуються перевірені досвідом, схвалені громадською думкою принципи моралі. “Бо так і Василій учив, зібравши при цім юнаків: (треба мати) душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово Господнє”.

Але незабаром ідуть суто житейські настанови: “при їдї і питті без галасу великого бути, при старих — мовчати; премудрих — слухати; старшим — покорятися, з рівними і меншими — приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятись, соромитися старших, до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу вгору; уникати, не старатися повчати легковажних; власть же нізащо мати, як (і) од всіх часів. Якщо хто (з) вас може іншим допомогти — од Бога нагороди нехай той сподівається і вічними благами він пораює”.

Від настанов, адресованих головно дітям, Мономах переходить до повчання служилих людей: “А куди виходите в путь (за даниною) по своїх землях, — не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм (людям), ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете, і де станете — напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас (не) прийде, — чи простий чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, (то) їжею і питвом. Вони, бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях, — або добром, або лихим.

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому, що всі ми смертні сьмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте. Жону свою любіте, але не дайте їм (жінкам) над собою власті...

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте, — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидючи, він зумів знати п’ять мов, — а за се почесть єсть від інших країв. Лінощі ж — усьому (лихому) мати.

...Хай не застане вас сонце на постелі — так бо отець мій діяв блаженний і всі добрії люди достойні”. При цьому він радить спати в по-

людне: серед інших справ після полудня можна і "лягти спати. Спання в полудне назначене єсть Богом: о ту пору бо починає і звір, і птиці, і люди" (цитування "Повчання" зроблене за текстом, опублікованим в журналі "Пам'ятники України", 1986, № 3, с. 27-37).

"Повчання" В.Мономаха за жанром — передусім твір публіцистичний. Іншою унікальною пам'яткою давньоруської доби жанру епічної поезії є "Слово о полку Ігоревім". Тема і сюжет твору — невдалий похід на половців 1185 р. чернігово-сіверських князів на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем. Дату написання твору встановлюють за його змістом. У поемі галицький князь Ярослав Осмомисл і суздальський Володимир Глібович змальовані як живі, хоч померли вони 1187 р. Похід відбувся, за Київським літописом, 1185 р. Отже, твір міг бути написаний в проміжку від 1185 до 1187 р. Існує, щоправда, думка ніби "Слово..." в редакції, в якій було знайдено наприкінці XVIII ст., перероблене 1196–1198 рр.

Єдиний рукописний збірник зі "Словом...", на думку дослідників, належав до XVI ст. Він загинув під час московської пожежі 1812 р. Залишились кілька переписаних варіантів від згорілого "Слова..." та надруковане на основі збірника XVI ст. першовидання 1800 р.

Відкриття і першопублікація "Слова о полку Ігоревім" зразу ж викликали гостру дискусію. Наприкінці XVIII ст. ще не існувало навіть поняття про художню літературу давньоруського періоду, і це також виявилось причиною, чому науковий світ сприйняв "Слово" насторожено. З'явилися навіть аналогії "Слова..." з твором кельта Оссіана, вояка і барда III ст., котрий оспівав подвиги свого батька Фінгала Мак-Кумхайла і його воїнів. Згаданий "твір Оссіана", як це довів 1765 р. Макферсон, видавши працю "Твір Оссіана, сина Фінгала", виявився пізньою підробкою на основі невиразної переказної традиції. Тому коли наприкінці 80–початку 90-х років XVIII ст. стало відомо про відкриття в Росії "Слова о полку Ігоревім", учений світ вже знав про кельтську "Оссіану" і психологічно був заражений скептицизмом. Тим паче, що відкривач "Слова..." Олексій Іванович Мусін-Пушкін (1744–1817) непослідовними і суперечливими висловлюваннями про те, від кого йому дістався збірник зі "Словом...", ніби провокував сумніви. То він дістав "Слово" від книготорговця Сопікова, то від купця Глазунова з якогось монастиря, то від архімандрита Ярославського Спасо-Преображенського монастиря Іоїля (Івана Биківського) та ін.

Закарпатський дослідник процесу відкриття і дослідження "Слова..." Сергій Федака пояснює таку позицію Мусіна-Пушкіна тим, що той мав "самолюбство, честолюбство публікатора" і тому просто не

хотів називати факту, що не він був відкривачем збірника зі "Словом". Насправді ж, на думку згаданого С. Федаки, відкрив збірник митрополит Новгородський і Петербурзький Гавриїл, який передав його Катерині II. Остання ознайомила зі "Словом" відомого історика, дослідника Київської Русі Івана Микитовича Болтіна (1735–1792), котрий переклав і прокоментував твір, але не встиг його опублікувати через смерть. Один із списків Болтіна зберігся в паперах Катерини II і дістав у науці назву Катерининського (скорочено "Є"). Інший болтівський варіант потрапив до О. Мусіна-Пушкіна, який з 1791 до 1794 р. був обер-прокурором Синоду, а з 1794 р. очолив Академію мистецтв. О. Мусін-Пушкін 1800 р. видав свою редакцію "Слова...", що відображала мову українського книжника XVII ст., орієнтованого на російську мову. Видання 1800 р. у науці дістало назву Першовидання (скорочено "П"). Поряд зі згаданими редакціями "Є", "П" залишився ще Щукінський список (скорочено "Щ"), який, можливо, дістався художнику С. Щукіну від О. Мусіна-Пушкіна.

Простеживши витoki і долі різних списків "Слова...", що з'явилися з огляду на різні підходи до перекладу чи редакції зі загиблого 1812 р. збірника, С. Федака зробив припущення, що першовідкривачем був такий митрополит Гавриїл. Це Мусін-Пушкін знав, бо на двох першовиданнях ("П") залишив дарчий напис митрополитові Гавриїлу. Митрополит Гавриїл знайшов збірник у бібліотеці, привезений після 1716 р. до Новгорода Феофаном Прокоповичем, де він став митрополитом. Бібліотека ж Ф. Прокоповича опинилася в бібліотеці Новгородської св. Софії.

В російському й українському словознавстві XIX–XX ст. понад два століття спалахували гострі дискусії, предметом яких передусім було питання про автентичність "Слова о полку Ігоревім": чи є воно витвором XII ст., чи, може, "геніальна підробка" кінця XVIII ст.? В Україні твір вивчали М. Максимович, І. Вагилевич, О. Огоновський, О. Партицький, А. Петрушевич, В. Коцовський, Р. Заклинський, І. Франко, І. Свенціцький. Останній, наприклад, був скептиком. За радянського часу в Україні "Слова..." досліджували М. Рильський, В. Ржига, С. Шевченко, Д. Зегул, В. Перетц. З 70-х років — В. Шевчук, С. Пушик.

До 750-річчя "Слова" воно було офіційно "канонізоване" як літературний твір давньоруського часу (Гудзій, Білецький, Попов, у Росії — Греков, Новиков).

Десятки дослідників згаданого твору працювали в Росії, серед них в останні десятиріччя — Ліхачов, Трубачов, Андріанова-Перетц, Дмитрієв, Прийма, Творогов, а також письменники Асєєв, Сулейменов, Осстров, Чивіліхін. У хорі аналітиків і дилетантів, які виступали на

хвили відзначення 200-річчя "Слова..." 1987 р., звучала нота і постскептиків Л.Гумільова, О.Сулейменова та ін.

Особливо багато самовпевнених заперечувачів автентичності "Слова" є на Заході. На нашу думку, дехто з них робить це, не відчуваючи не тільки нюансів історії та руської мови XII ст., а й сучасної української чи російської. Найгучніший авторитет серед скептиків — Луї Леже, котрий 1890 р. опублікував свою працю про "Слово о полку Ігоревім", кваліфікуючи його як твір слабкий, неоригінальний, наслідувальний. Ідеї Леже наполегливо розвивав А.Мазон. Він вгледів суперечливість у "Слові..." між язичницькими образами і християнськими повчаннями. Хоч ця суперечливість легко пояснюється одним тільки фактом, що переписувачами твору (ймовірно, багато разів) були практично завжди монахи.

Відмінну від біографії "Слова...", зроблену Сергієм Федакою, запропонував згаданий вже Олжас Сулейменов у виданій 1975 р. в Алма-Аті книзі "Аз і Я". За ним, твір (щонайменше його два списки) потрапив у Північну Русь в XIII ст. після руйнування татаро-монголами південної Русі та Києва. Привезли його в Північну Русь втікачі з півдня, цілком за аналогією з погодинською схемою придніпровської "пустелі". Один список опинився на столі брянського боярина Софонія на прізвисько Резанець. Таким прізвищем на Русі називали оскоплених чоловіків, або ж тих, хто перейшов у мусульманство і був підданий обрізанню. Це було після 1380 р., після битви Дмитрія Донського з Мамаєм на Куликовському полі. Резанець, пройнятий пафосом "Слова о полку Ігоревім", вирішив прославити перемогу 1380 р. Так появився твір "Задонщина", відкритий 1852 р. Перегуків ідейних і художніх між "Словом..." і "Задонщиною" дуже багато. Та припущення, що "Слово..." створене фальсифікаторами наприкінці XVIII ст. на основі "Задонщини", якої, мовляв, підробники нікому не показували, не має жодних підстав.

З джерелознавчого погляду, для вивчення фактологічної сторони походу Ігоря Святославича "Слово..." особливого значення не має. Однак цей похід, незважаючи на його незначне військово-політичне значення для Русі кінця XII ст., знайшов, на диво, повне висвітлення в Київському літописі. Останній факт є незаперечним свідченням того, що існувала спеціальна причина, чому похід так детально описав літописець. Напевно, у поході брала участь людина, яка потурбувалась про його висвітлення.

Цілком можливо, що поява поеми завдячує участі в поході поета. Інша справа, що вона, загалом високохудожня, з основою, створеною наприкінці XII ст., дійшла до XVIII ст. не в редакції XII ст., а пройшла

через руки щонайменше кількох переписувачів. Про існування раннього "Слова о полку Ігоревім" засвідчує і той факт, що на переписаному 1307 р. псковському "Апостоли" переписувач залишив цитату з поеми, яка послужила докором московському і тверському князям, котрі не ладили між собою. З усього простежується, що і список, виявлений наприкінці XVIII ст., був дуже складний до читання і розуміння, і саме через це з нього робили редакції і для Катерини II, і для Мусін-Пушкіна, і для С.Щукіна та ін.

Тобто сучасна наука не має у розпорядженні оригінальної пам'ятки XII ст. Завдання словознавців полягає в тому, аби у пізніх ретушованих списках виявити те, що не піддалося руйнуванню і зберегло художні ознаки, традиції, образи, дух XII ст.

"Слово о полку Ігоревім" цінне як унікальна пам'ятка (нехай навіть деформована) літературно-художньої творчості кінця XII ст., як пам'ятка культури та давньоукраїнської мови художньо-літературного стилю, де чи не кожний рядок сприймається сучасним читачем неоднозначно:

А мои ти Куряни свѣдоми кѣмети
Подъ трубами повити, подъ шеломи
Взѣлелеяны, конецъ копия въскрѣмлены.

Кожен дослідник перші два рядки перекладає інакше. Дуже неоднаково перекладалися рядки:

А чи диво ся, братие, стару помолодити?
Коли соколь въ мытєхъ бываетъ,
Высоко птиць възбиваетъ; не дасть гнєзда своего в обиду.

Мусін-Пушкін переклав їх російською:

Но мудрено ли, братцы, и старому помолодеть?
Когда соколь перелиняѣтъ,
тогда онъ птиць высоко загоняетъ
и не даетъ в обиду гнєзда своего

В.Стеллецький переклав ще так:

А диво ли, братья, старому помолодеть?
Когда сокол перелиняет, высоко птиць загоняет,
Не даст гнєзда своего в обиду.

Але цілком можливе і таке читання:

А чи диво, браття, стару помолодити?
Коли сокл в пір'я вбивається,
Високо птиць покоряє, не дає гнізда свого в обиду

Це наша версія Альтернатив може бути дуже багато

Трохи пізніше від написання Слова на північноруському ґрунті було створено пам'ятку "Слово о погібелі Руської землі". Вона виявлена в одному рукописному псковському збірнику з XV ст. Російський академік Михайло Тихомиров на тій підставі, що у цьому творі великий князь Ярослав і його брат Юрій, князь Володимирський, описуються, мов живі, датував написання поеми не раніше 1223 р., битви на Калці, і не пізніше 1237 р., року смерті Юрія. Аналогічно, як і в "Слові о полку Ігоревім", у "Слові о погібелі Руської землі" чітко простежується державницький патріотизм, носієм якого XII–XIII ст. була насамперед князівська еліта Рюриковичів та православна церква. Автор згадує про давню могутність Русі, коли "угры твердыху каменеы горы железными вороты, аби на них великий Володимир тамо не въехал, а немцы радовухуся, далече будуче за синим морем".

Допускають, що "Слово о погібелі Руської землі" певною мірою відносилось до особи Олександра Невського, хоч в загальному, за списком XV ст., сюжет цього зв'язку не зберіг. Проте у пізнішому списку (XVII ст.) прямо зазначалось, що "Слово о погібелі Руської землі" — це "Повесть о князе велице о Александре Ярославиче".

Є певне перегукування патріотичних і художніх мотивів між "Словом о полку Ігоревім" і "Словом о погібелі Руської землі", які розділяв період 40–55 років. Культурні традиції, що вироблялися в межах Київської Русі X–XII ст., у XIII ст. ще не були втрачені, даючи про себе знати в літературній творчості.

Це засвідчують також окремі літературні пам'ятки з XV ст., серед яких особливо цікавий український переклад "Сказання про Мамаєве побоще". Ця повість, можливо, написана в стінах Троїце-Сергієвого монастиря на початку XV ст. між 1406–1434 рр. Потім її багато разів переписували. До нашого часу дійшло близько 100 списків з XVI–XVII ст. Перший список був виконаний церковнослов'янською мовою. Ось один із фрагментів повісті: "Иже есть воевода некто прииде с литовскими князи именем Димитрей Боброк, родом земли волынския еже нарочыт бысть полководец всеми урядища полцы и ставища по достоянню слико где кому подобает стояти. Князь же великий Димитрей поим брата своего князя Володимера и литовские и вси рустии князи и воеводы и выехоша на высоко место и виде образ Христов иже суг воображен во христианских знамениих аки некия светилницы светяшесь, яко облацы и тихо трепещут, хотят промолвити" (передано в сучасній російській транскрипції). У багатьох моментах твір детально описує історичні події, вирукування Мамаєва проти Русі, підготовку походу Дмитрія Донсь-

кого імена воевод Є опис Москви, Кремля Тронце-Сергієвого монастиря, доріг

Цікаво, що крім багатьох пізніших російських переробок залишилися і українські. Один з перекладів опублікований у томі "Українська література XIV–XVI ст" (К, 1988 С 378–395). Перший розділ перекладу "Повість о царях татарських, як довго над Руссю панували, і о пришестві Мамаєвом в Руськую землю на Великого князя Дмитрія" цілком самостійний, тобто написаний оригінально. В ньому розповідається про завоювання Русі татарами після 1237 р. Від того часу "през літ полтораста, князі руски татаром голдовали, і царі татарски, єдин по другом наступаючи, своїх баскаков, альбо отаманов, то єсть старост, над Руссю постановляли. Которі сидячи в Русі, дань од Русі вибирали, суди судили і, як хотіли, розказовали. Од царей теж татарських і князі руски ставляни бували". Так, зазначається, було до 1381 р (6889 р), поки руськи князі не розбили Мамаю на Куликовому полі. Розповідається про царевбивства в Золотій Орді, як вбивав брат брата, син батька, починаючи від Батия і аж до Мамаю, який 6869 р (1361 р) вбив сина царя Хадира, що після замордованя свого батька (Ходира) "ледве седьмь дній вибуши, от царя темника Мамаю був вигнаний і забитий року 6869 (1361)".

Саме в цьому, зовсім не перекладному, а самостійному розділі простежуємо дуже близьку до сучасної українську мову. "Той безбожний цар Мамай, розпитавши у своїх совітників о Батия, як землю Руськую повоевав, князей позабивав, городи попустошив і под свою владу подбив, сам той Мамай еще барзо научен от диявола, умислив пойти на Руськую землю, мовячи "Іж я всю землю Руськую барзей, ніж Батий, спустошу, тільки які ліпши і милши городи собі оставлю, в которых буду з своїми татарами жити".

Український список не має більшості молитов, але загальний сюжет залишений. Список виконаний у XV–XVI ст. Цінність становить не лише мова списку, близька до народної. Дуже цікаво, що український переклад проводить ідею українського, в даному випадку волинського регіонального патріотизму, образніше передаючи роль у битві Дмитрія Боброка, "родом з землі волинської", котрий "барзо нарядне своїх ушковав і порядне". В ході ж самої битви, "в осьмую теди годину дунув вітер полудневий ззаду їх, тогда Волинець великим голосом крикнув "Княже Володимире, прийшов час!" І рекл "Братія милая, дерзайте, сила Божия помагаєт нам". Богатири зась руськи вийшли з дуброви і кинулися на татар, як ясні соколи на журавлів. Татаре, обачивши знагла много полков руських зтривожилися, крикнувши же Русь мудра мо-

лодших вперед нас виправили а се самі богатири рицари засядські ідуть

Отже, 'Книга о побоіши Мамаея, царя татарського от князя Володи мерського і Московського Дмитрия' може у багатьох відношеннях розглядатися як оригінальний твір українського письменства XV ст. Вона засвідчує високий рівень літературної творчості в Україні, широку наукову ерудицію її автора, розуміння ролі солідарності з дружніми князівствами в боротьбі проти спільного татарського ворога.

В Україні XV–XVI ст. були відомі в перекладах популярні в Європі й інші повісті, наприклад, "Історія о Аттілі, королі Угорськом". Їх значення як джерел полягає в тому, що вони відображають тодішній рівень історичних, географічних, філософських, етнологічних та інших знань в Україні, є пам'ятками мови й освіти.

2. Агіографічна література

Твори агіографічної літератури за жанром — розповіді про життя святих (агіо — *святий*, графо — *пишу*). Цей жанр давав велику змогу повчати, проповідувати християнську мораль, формувати в народі бажаний стереотип поглядів на церкву.

Поряд зі схваленими церквою життями святих з XIV–XVI ст. збереглося дуже багато списків оповідань на біблійські теми, які були плодом вільної творчості, що кожного разу відходила від догматів віри. В літературі такі твори дістали назву *апокрифів* (апокрифос — *таємний, підробний*). Вони писалися про Адама та Єву, третього Адамового сина Ламеха, пророка Мойсея, царів Давида і Соломона, іноді взагалі про надуманих персонажів. У томі "Українська література XIV–XVI ст." вміщені апокрифи про згаданого Ламеха, бунт Люципера і ангелів, Соломона і Кітовраса, "Хожденіє Богородиці по муках". Останній твір дуже цікавий з погляду світського сприйняття Бога, порядків на землі та небі, в пеклі, Божого розуміння справедливості покарань за гріхи. Сюжет такий: Богородиці захотілось подивитися, як грішники караються в пеклі. З проханням вона звернулася до архангела Михаїла: "Тогда Михаїл казав отворитися пеклу а гди отворилося пекло, виділа пресвятая Богородиця множество мужей і жен, а они плачуть і кричать велим гласом". І так пресвятая Богородиця ходила від одних грішників, що мучилися в пеклі, до інших і все запитувала Михаїла: "Что си души согршили?", а Михаїл все пояснював: хтось мучиться за те, що не вірив у Бога, а хтось за те, що нехрещений або за те, що отця і матір гнівив інші — за те, що обмовляли людей зли-

ми словами до церкви не хотіли вставати що лихву брали церковне добро на свої пожитки обертали а це попаді котори по смерті мужей своїх блуд творять та ін

Важко сказати чи Хожденіє Богородици по муках' було просто народним баченням правопорядку, створеного Богом, чи пародією на християнське вчення про пекло і рай Але твір наповнений багатою художньою фантазією і є цікавою літературною пам'яткою свого часу.

Проте згадані пам'ятки не схвалювалися церквою В лоні монастирського затворництва писалися твори, що мали відображати офіційний православно-християнський погляд на віру в Бога, дотримання його заповідей на скороминучість земних благ і цінності вічного блаженства в раю та ін Свої ідеї автори таких творів ілюстрували прикладами Божих угодників, котрі відреклися від радостей мирського життя, влади та багатства і в ім'я Бога йшли на всілякі обмеження тілесних потягів і вигод, проводячи час у молитві, в духовних устремліннях до Бога. Безперечно, описи життя таких угодників прикрашалися різними знаменнями, чудами, спокусами дияволів і перемогами над бісами тощо. Так з'явилася численна література під назвою "житія святих"

Для ілюстрації коротко переповімо "Житіє Николая Святоши". Николай був сином Давида Святославовича, князя чернігівського, внуком Святослава Ярославовича, князя київського і чернігівського Мав братів Ізяслава та Володимира, з якими князував Але під впливом великої віри в Бога покинув князювання і пішов (постригся) в Києво Печерський монастир Три роки "проходив послушаніє" в поварні, "своіми руками рубав дрова і носив їх на плечах з берега в монастир" Після цього Николай був приставлений охороняти монастирські ворога, де також пробув три роки Нарешті перевели його для служіння при трапезах Підтримував зв'язок зі своїм лікарем' сиріяником (родом з Сирії) Петром, який хотів відмовити Николая від монашого життя, але з цього нічого не вийшло Та ось захворів лікар Петро Тоді Николай дуже молився за нього і молитвами своїми виликував його

Якось Николай закликав до себе Петра і повідомив, що через три місяці він відійде з цього світу Петро почав плакати і просити, щоб Николай вблагав Бога, аби замість нього помер Петро Зайшли в печеру, де вже було приготовлене смертне ложе Петро знову почав просити Николая, щоб йому лягти на те ложе, а не Николаю І так сталося через три місяці Николай після цього ще прожив 30 літ у молитвах і угодництві Богові Після його смерті князь Ізяслав коли хворів, то натягав вбрання покійного Николая Святоши і виздоровлював Це саме робив Ізяслав, коли вирушав на війну Вбрання захищало Ізяслава Одного разу Ізяслав

согршив і через це не посмів одягнути вбрання Святоши, коли йшов на війну Там він і загинув.

Хоч життя писалися церковнослов'янською мовою, київське середовище позначилося на мові українізмами, як, наприклад, у житті Николая: “дивлюся”, “брате Петре!”, “сірих і убогих”, “мне тужи Петре!”, “а мертві”, як гласить Ісаія, “дерзай, брате!” тощо.

Збірники житій святих дістали назву *патерики* (латинське *pater* — *отець*), тобто оповідань про святих отців. Збірники житій у коротких редакціях мали ще назву *прологи*, а збірники поширених редакцій називалися *четьї-мнеї*.

З циклу житій святих середньовічна Україна має дуже оригінальну пам'ятку “Києво-Печерський патерик”, складений ченцями Печерського монастиря за доби його розквіту перед нападом Батия. Головними авторами патерика були Нестор-Літописець, чернець Полікарп, один із творців частини Київського літопису — зводу Полікарпа, єпископ Симон, який помер 1226 р. Нестору, зокрема, належить “сказаніє” про назву монастиря Печерським, життя преподобного отця Феодосія та про інші його діяння. Нестор був автором житія святих Бориса і Гліба. Єпископу Володимирському і Суздальському Симону належать “Слово про будову церкви Печерської”, “Послання до Полікарпа”, багато перекладів житій з грецької мови. Полікарп був автором оповідань про Спиридона Проскурника, Аліпія Іконника та ін.

Хоч автори “Патерика” зосереджували увагу на богоугодних діяннях преподобних отців, у їхніх оповіданнях проступає немало деталей, що відображали світське життя: про взаємини між монастирем і князем, князівською владою; про господарську діяльність монастиря, торгівлю; про ставлення до монастирів людей, що не завжди було довірливим і прихильним; про народні вірування та впливи на них християнства та ін. В “Патерику” є сюжет про конфлікт між монастирським лікарем Агапієм і князівським лікарем вірменином; про спробу залучити до будівництва монастиря іноземних майстрів (греци і обези); про те, як брат Володимира Мономаха Ростислав втопив печерського “старця” Григорія за образливі слова на адресу військової дружини (1093) тощо. “Життя” витримані в дусі “гласу” Божого, але в них дуже багато розповідей про каверзи бісів. З деяких ченців біси знищуються. Авторі повчають, як з тими бісами боротися і як їх обдурювати. Особливо важливо їх пізнавати, бо біси здатні з'являтися перед благовірними ченцями в образі благородних ченців або й самого Ісуса Христа. Неодноразово розповідається, як мудрий чернець, розпізнавши біса, але не видаючи цього, заставляє його крутити жорна, тягати колоди, виконувати іншу тяжку роботу.

Спеціально встановлений всесоюзний державний видавничий завод
КОМІСІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА
ДОСЛІДЖЕНЬ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ТОРГОВЦЬКОГО КАПІТАЛІЗМУ
КАМ'ЯНИ МОУН ТА ПИСЬМЕНСТВА ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ ь ІУ
в редакції: Голос України 1921

Проф. ДМИТРО АБРАМОВИЧ

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК

ОСТУП. ТЕКСТ. ПРИБУТКО

У КИЄВІ—1921

Один з дослідників Києво-Печерського патерика Дмитро Абрамович вважав, що джерелом народної демонології були саме Життя святих, а не дохристиянські вірування, як вважалося раніше.

Важливою ознакою патериків було те, що вони належали до найкращих книг українського народу. На це звернув увагу Михайло Грушевський: «Патерик і Кобзар, — зазначав він — це були дві найпопулярніші українські книги». Відомо, що батько Тараса Шевченка Григорій Іванович кожного вільного вечора читав для односельчан Патерик: «Можемо понарикати на нашу стару інтелігенцію, на нашу літературу і культуру, що вона не вложила в руки нашого громадянства твору кориснішого з соціального і інтелектуального погляду, більш життєвого, більш соціального, ніж сей доморідний відгомін пізньовізантійської монахоманії, — писав М. Грушевський — Але факт зостається фактом. Не «Слово о полку Ігоревім», не «Закон і благодать», не літопис, а Патерик став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства — неустанно передруковуваним твором старого нашого письменства, «золотою книгою» українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення».

Найвідомішими є три редакції «Києво-Печерського Патерика», зроблені при переписуванні давніших списків:

— тверського єпископа Арсенія, виконана 1406 р.,

— ченця Києво-Печерського монастиря Касьяна з 1462 р. (Касьянівська редакція),

— дячка Нестерця з Сокаля на Волині, виконана в Печерській лаврі 1553–1554 рр. і підписана «Я, многогршный раб божий инок Алексій, старець монастиря Печерського, родом з Волини. Дал єсми сію книгу, глаголемую Патерик Печерский».

До ранньої церковної літератури слід віднести такі пам'ятки, як «Поученіє Кирила єпископа Туровського» (1171–1182), «Посланіє до смоленського прєсвітера Фоми» Климентія Смолятича. Окремо виділяють так звані паломницькі твори. Отже, «життя святих» та інші жанри церковної літератури мають джерелознавче значення і як пам'ятки характеру та форми культури свого часу, і як твори, що містять значні пласти раціональної історичної інформації.

3. Літературно-публіцистичні твори XV–початку XVII ст. Полемічні твори

Українська література XV–XVII ст. за жанрами, тематикою, художніми засобами, а особливо ідейним спрямуванням дуже різноманітна. Її

творцями вважають таких авторів як Юрій Дрогобич (Котермак 1450–1494) який був ректором Болонського університету професором астрономії та медицини, латиномовний український поет і публіцист Павло Русин (XV–початок XVI ст) видатний публіцист і поет Станіслав Орхівський, український і польський латиномовний поет, автор славнозвісної "Роксолани" (1584) Севастьян-Фабіан Кленович (1550–1602), творці різножанрових літературних пам'яток Григорій Чуй-Русин зі Самбора Григорій Тичинський Рутенець Іван Туробінський Рутенець, Симон Пехалід, Василь Загоровський, Ісаія Кам'янчанин та ін. Хоч українській літературі XV–XVI ст характерні ознаки, властиві й іншим європейським літературам, вона мала і своє обличчя. Українські літератори високо цінували наукові знання, їхня творчість була пронизана ідеями патріотизму, проповіддю справедливих суспільних відносин і державного порядку, розумінням важливості освіти підрастаючих поколінь.

Серед українських освічених людей XV ст першим називають ім'я Юрія Дрогобича. Його твір "Прогностична оцінка 1483 р", тоді ж видрукований у Римі, став першою друкованою працею українця. Він також написав трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 р, зробив спробу визначити географічні координати Москви, Кафи, Львова, Дрогобича. Кредо своєї праці та творчості Юрій Дрогобич визначив першими рядками Вступу до книги "Прогностична оцінка 1483 року"

Більшість тепер виставля напоказ свої праці святогче
Дбаючи щонапильніш про честолюбство та зиск
Я ж мої книги у світ випускав з єдиним бажанням
Роду людському аби тільки корисні були

Література і поезія XV–XVI ст — це творчість доби Відродження (Ренесансу). Для неї дуже характерне звернення до образів, богів і символів античної епохи. Особливо це чітко проступає в поезії Павла Русина з Кросного

Лета вічним сном повила б Дідону
Канув би Еней хоч яку мав славу,
В м'явни той потік та Вергіліи вченни
Вдарив у струни

Поезія, за Павлом Русиним, береже для людей Землі все, що свого часу заслуговувало захоплення, дивувало красою, будило думку і чуття.

Так само частими є мотиви християнських чеснот, а також біблійських легенд Старого завіту. Це простежується в Герасима Смотрицького

Спасеніє Христово Бог содія посреди земля
На кресті руці прострі всі к собі приємля

Те ж пронизує творчість Андрія Римши Є багато віршів анонімних авторів, сатириків і гумористів, наприклад Яна Жоравницького, що так майстерно звіршував вічний мотив невірної жінки

Чи сєть в Луцку білоглова
Як та пані Ключникова?
Хоча н вік подоишлии час
А розпусти не встидає
Убирається в форботи
Лєч не дбас про чесноти
Нащо моди єи офіри?
Аби були каваліри!
Лиш малженок ідет з двора
Внет тут молодиков чвора!
З ними учти і бесєди
Не вертаєся мужу тєди!
Он ти мужу необачнии!
Зроби жоні белкет смачнии
Змаж ю лєсм з дхлого хорта
А чєн зжєнєш з шкури чорта
Смаруй кісм над статєчнєсть
Нєх забудє про вшєтєчнєсть

У сфері публіцистики особливо плодотворим був Станіслав Оріхівський, який навчався в Краківському, Віденському, Болонському і Падуанському університетах. Найвідоміші його праці — “Зразковий підданий”, “Промова на похоронах Сігізмунда I”, “Напучення королеві польському Сігізмунду Августу”, “Хрещення русинів”, “Цєлібат”, “Розрив із Римом”. У “Напученні королеві польському Сігізмунду Августу” Оріхівський критикував шляхетське свавілля, підлабузництво, пихатість, хамелеонство і хабарництво придворних, закликав короля дбати про нижчі верстви населення. Твори письменник підписував іменем Станіслав Оріхівський-Роксолан.

Цікавою під кожним оглядом є спадщина Василя Загоровського, зокрема його “Духовне завіщання”, написане 1577 р. в ординській неволі.

Подібно до того як Оріхівський хоче бачити у своїх творах ідеального короля, так Василь Загоровський у тестаменті, адресованому дружині й дітям, виступає ідеальним шляхтичем і батьком. Він дає настанови щодо виховання синів, повчає їх, щоб росли справедливими, не гнобили одновірців, успадковували добрі звичаї. “Духовним завіщанням” частину добра призначає на церкву, шпиталь і школу, на утримання дяка, який мав би вчити дітей прихожан добре читати і співати, переписувати церковні книги.

Багату полемічну літературу викликала до життя Берестейська церковна унія 1596 р. Нема сумніву що за зовнішньою релігійною оболонкою велась гостра ідейна боротьба навколо питань соціального і національного життя українського народу його дальшого політичного шляху розвитку, орієнтації на західні чи національні традиційні цінності.

Серед прихильників унії виявилися церковні діячі Іпатій Потій, єпископ Брестський і Володимирський, Михайло Рогоза, єпископ Київський Кирило Терлецький, єпископ Луцький і Острозький Григорій Загоровський, єпископ Полоцький, Діонісій Збируйський, єпископ Холмський Леон Пелчицький, єпископ Пінський і Туровський та ін.

Загальним твором, що започаткував полеміку з римського боку, став твір представника папського престолу, Краківського єпископа Петра Скарги "Synod Brzeski i jego obrona", опублікований того ж 1596 р. Наступного року твір, перекладений Іпатієм Потієм українською мовою, був опублікований у Вільні під заголовком "Описанье і оборона собору руского берестейского".

Основні аргументи прихильників унії зводились до того, що папський престол незалежний від світських володарів і через це він здатний краще турбуватися про справи віри Христової, ніж залежний від турецького султана константинопольський патріарх, що догмати католицької віри про сходження Духа святого від Бога Отця і Бога Сина, про непорочне зачаття Діви Марії, чистилище, непорочність Папи у справах церковних випливають зі Святого Писання як Ветхого, так і Нового завіту, що унія — це угодно Богові, бо вона ж веде до єднання церкви Христової. Не цуралися прихильники унії різноманітних звинувачень на адресу владик православ'я, нарешті виправдувалися тим, що прийняття унії не торкається православного обряду.

Противники унії були, мабуть, чисельнішими. Їх представляли такі імена, як князь Костянтин Острозький, єпископи Христофор Філалет, чернець Іоан Вишенський, письменник і педагог (перший ректор Острозької академії) Герасим Смотрицький, церковні діячі Клирик Острозький, Василь Суразький, Захарія Копистенський, Михайло Андрелло та ін.

Захисники православ'я як головні висували такі доводи, що вони захищають батьківську віру, віру свого народу, а догмати католицизму про сходження Святого Духа від Бога Отця і від Бога Сина, непорочне зачаття Діви Марії, чистилище просто висміювали, зрозуміло, голосливо. Але особливо нападкам з православного боку піддавався догмат про непорочність папи. Часто передавалася легенда про римського папу блудника Петра Гугнивого, про папу-Діву на ім'я Стефана-архидиякона (чи Іоана VIII), папство змальовувалося як земне передпекло. У творі

“Ключ царства небесного” Герасим Смотрицький критикував папу Формоза, за якого “стался костел римський, як лице без носа”. Осуджувався новий Григоріанський календар.

Значний резонанс мали антикатолицькі твори Василя Суразького “О єдиній істинній православній вірі” (Острог, 1588), Стефана Зизанія “Казаніє св. Кирила — патріарха ієрусалимського о антихристе і знаках его”, Христофора Філалета “Апокрисіс”, “Книжка Іоанна мниха Вишенського...” тощо.

Як відомо, проблема Берестейської унії й сьогодні залишається вразливою темою православно-католицької полеміки. Тому навряд чи доцільно вдаватися до цитування творів 400-річної давності.

Полемічну літературу кінця XVI–початку XVII ст. слід вивчати у комплексі, нерозривному зв’язку зі всебічним вивченням епохи, об’єктивно. Тут потрібні глибокі наукові монографії та статті, а не багатослівні конференції й конгреси.

Підсумовуючи огляд літературних пам’яток України до початку XVII ст., зазначимо, що вони є головними джерелами до вивчення історії культури, громадсько-політичної думки, історії церкви, самого літературного процесу. Тому, безперечно, автори праць з історії України повинні уважно ставитись до відкритої та прихованої інформації літературних пам’яток.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела:

Золоте Слово. Вибір з історичних джерел /Упорядкував Д.Кардаш. Прага, 1941. 25 с.

Избранные жития русских святых X–XV вв. М., 1992.

Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. К., 1939. С.114–116, 203–214; 223–225.

Історія України в документах і матеріалах. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654). К., 1941. Т. 3. С.41–42.

Кисво-Печерський Патерик. К., 1991.

Мономах Володимир. Твори //Літопис Руський за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К., 1989. С.453–464.

Сказание о Мамаевом побоище. Книги: “Текст в современной транскрипции и переводе на русский язык” и “Факсимиле рукописей”. М., 1980.

Слово про Ігорів похід /Вступ, переклад, пояснення Петра Олександра Коструби. Львів, 1928.

Українська література XIV–XVI ст. К., 1988.

Українська література XII ст. К., 1988.

Праці:

Абрамович Дмитро. Вступ //Киево-Печерський Патерик. К., 1991. С. IX-XIII.

Єпископ Ігор (Ісиченко). Берестейська унія і українська література XVII століття // Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали Третіх "Берестейських читань" 20-23 червня 1995 р. Львів, 1996. С.35-62.

Садовнік Т.Є. "Тестамент" Василя Загорівського — програмний документ домашньої освіти Волині XVI ст. //Шоста всукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Луцьк, 1993. С.399-400.

Сулейманов Олжас. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. Алма-Ата, 1975.

Федака С.Д. Відкриття та першопублікація "Слова о полку Ігоревім": історико-культурні аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Ужгород, 1992

Лекція 8

ПІЗНЄ УКРАЇНСЬКЕ І БІЛОРУСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XV–XVIII ст.

1. Українські та білоруські літописи XV–XVII ст.

Останній запис у Галицько-Волинському літописі зроблений під датою “в літо 6800 (1292)”. У формі багато разів повторюваного літописного прийому повідомлялося про смерть пінського князя Юрія, сина Володимирового, який був “кроткий, смиренний, справедливий. І плакала по ньому княгиня його, і сини його, і брат його Демид — князь, і всі люди плакали за ним плачем великим.

Тої ж зими преставився степацький князь Іван, син Глібів. І плакали за ним усі люди, од малого і до великого, і став княжити замість нього син його Володимир”.

Думаємо, після цього літописна традиція в Україні не була припинена. На жаль, літописів, які були б написані в Україні в XIV–першій чверті XV ст. і дійшли до нас, наука не знає. Відомі лише літописні списки, складені після 1440 р. До таких належать списки *західноруських* або *білоруських літописів*. Тих списків збереглося багато. Одні дослідники подають, що є 25 списків західноруських літописів, інші — що 14. (Порівн.: “Українська література XIV–XVI ст.” К., 1988. С.11, 531). Всі списки зводять до трьох редакцій: старшої з 1440 р., складної — з 1550 р., повної — з 1560 р. У тексті одного зі списків є слова, що дають змогу приблизно визначити час його написання. Йдеться про найбільш “український” за змістом *Супральський список*, або, як його ще називають, *Супральський літопис*. Назва літопису походить від Супральського монас-

тиря біля Білостока (зараз у Польщі), де він був виявлений. Західноруський літопис має три частини: “Сказание о вѣрныхъ святыхъ князей руськихъ”, що становить собою компіляцію давньокиївських, волинських, подільських, новгородських і московських літописів до 1427 р. і польських хронік, “Лѣтописецъ великихъ князей литовскихъ”, складений за 1431–1446 рр. за хронографічним принципом; літописні оповідання, сказання, повісті або й просто скупі замітки за 1447–1505 рр. У повісті “О подольский земли” як частині Супральського літопису розповідається про київського князя Скиригайла та ченця Фому, котрий мав намісництво від митрополита у святій Софії. Літописець чи переписувач, переповідаючи чутки про отруєння ченцем князя, після чого той скоро помер, зауважив: “аз же того не свѣм, зан же бѣхъ тогда млад, но нецеи глаголють, иже бы тот Фома дал князю Скиригайлу зелье травное пити...” Відомо, що Скиригайло (Скиргайло) помер у 1396 р., і в тому році літописець “бѣхъ тогда млад”. Отже, можна допускати, що робив він Супральський список у першій половині XV ст.

Західноруський літопис є джерелом, часто унікальним і багатим до вивчення багатьох історичних подій, що відбувалися в Україні наприкінці XIV–XV ст. Так, напружено передано битву на Ворсклі 1398 р. між військами великого князя Вітовта з татарським ханом Темір-Куклуєм. Хоч Вітовт зібрав велике військо, він зазнав поразки: “И бысть бой велик месяца августа 12, во второк... и попусти бог татаром. Князь же великий побѣже во мале дружине. И цар Темир-Куклуй тогда приде ко граду ко Киеву, и взя с града окуп 3000 рублев литовских, и силу свою распусти по литовской земли, и воеваша татарове да иже и до Великого Луцька, и много зла сотвориша земли Литовской, и отъде во свою землю”. Тут же наводилось 18 імен литовських і руських князів, які загинули: князь Андрій Полоцкий Олигирдович, брат его Дмитрей Брянский, князь Иоани Дмитрович Кындыр, князь Андрій, пасынок Дмитреевич; князь Иоани Евлашекович, князь Иоани Борисович киевский, князь Глеб Святославич смоленский, князь Лев Корятович, брат его князь Семен... князь Феодор Патрыкиевич волинский... князь Высньтко краковский та ін.

Так само багатою є інформація про боротьбу Швитригайла (Свидригайла) з Жигмонтом Кестутовичем за великокнязівський престол у 30–40-х роках XV ст. При цьому особливо виразно показані методи боротьби, які нічим не відрізнялися від татарських. “Тои же зимы во Друбыи град князь великий Швитригайло собра силу многу руськую и поиде на Литву, и повоеваша Литовской земли множество, и пожѣгоша, и полон поведоша... взяша крепво мурованны и сожеже, а людей много посекоша и в полон поведоша...”

Знову ж таки цікавим є свідчення повісті “О подольский земли” про те, як поляки закріпилися в Кам’янці після смерті Вітовта 1430 р. Вони закликали Долгирда, якого Вітовт назначив старостою Кам’янця, на “раду к собѣ и до рады не допустивши самого иняли и ограбили, и Каменецъ заѣли, и все тоє забрали, што Подольской земли держать...”

Одна частина Супральського списку має назву “*Краткая Киевская Лѣтопись. От начала земли русской до 1516 года*”. Давня історія Русі подана на основі київського і галицько-волинського літописання XI–XIII ст., а період 1491–1516 рр. — крізь призму очевидця подій, котрий жив на Волині. Дуже чітко передані руйнування і плюндрування Волинської землі, вчинені татарськими ордами 1491 р. “...Церкви божіи пожгли... а людей по мѣстам, и по селам, и по дорогам без числа посекли и в полон побрали”. В той же час із захопленням описані перемоги волинських князів і старост над татарськими ордами. “И собрашася воынии з ляхи... угониша их недалече от Жеславля и побиша поганых, и полон отполониша, мало нечто втекло их, и тыя от зимы измроша недошедших своих влусов”. З почуттям патріотичної гордості зображені перемоги над ордами в 1497 р., коли князь Костянтин Острозький з дворянами великого князя в Бреславській землі “избиша их всѣх до конца, а плѣи весь отплѣниша: убили царевича Акманлу и влана Мамышу Биру Уланова сина, а всих их убито триста и сорок, а наших один человек и то от простых”.

Серед інших найцікавіших західноруських літописів виділяють *Літопис Биховця*, що до 1840 р. був власністю О. Биховця, голови волковиського межового суду. Вважають, що в його основі міститься “Літопис великих князів литовських” редакцій 40-х років XV ст. Він охоплює події історії Великого князівства Литовського з XIII до XVI ст., відображає міжусобну боротьбу литовських князів, відносини Литви з Польщею, Тевтонським орденом, Золотою Ордою, Кримським ханством. Є матеріали про боротьбу українського населення проти литовського і польського панування.

Оригінальним серед білоруських (західноруських) літописів є *Баркулабівський літопис*, що дістав свою назву від містечка Баркулабово біля Орші. Його автором вважається священник Федір Филімонович. Описано події з 1563 до 1608 р. Автор особливо багато уваги надавав опису життя простих людей. Дуже зворушливо зобразив наслідки неврожайного 1601 р., після якого “множества людей убогих з голоду на Низ з жонами и детками и з семею, што иж страшно было не толко видети, але трудно и выписати, то ест з верх волости Шкловское, з Друцка, з Дубровны, з Круглы, з Бобря, з Витебска, с под Полоцка, с под Менска, и с инших многих украин”. Багато людей помирало з голоду. “Отец сына,

сын отца, matka детки, детки матку, муж жену, жена мужа, покинувши детки свои, розно по местам, по селам розышлися, один другого покидали, не ведаючи один о другом, мало не вси померли". Водночас у полі зору автора були і політичні події широкого масштабу. В літописі розповідається про повстання під проводом С.Наливайка, Лжедмитрія І і московське повстання 1606 р., боротьбу між православними і прихильниками унії.

Серед створених історичних творів літописного жанру на українському ґрунті виділяється *Густинський літопис*, названий так тому, що 1670 р. у Густинському монастирі був переписаний з якогось раніше зробленого списку ієромонахом Михайлом Лосицьким. Оригінальна ж і повна назва твору починалася: "Кройника, которая начинается от потопа первого мира, и столпотворения, и раздѣления язык, и расѣяния по всей вселеннѣй, и о разных народах, таже и о початку славенского Россійского народа, — и егда сѣде в Кіевѣ и како крести благоверный князь Володимеръ Рускую землю, и о великом княжении Киевском, по Греческих царѣх. Списася сія Кройника в Малой Россіи, в монастырю святой Живоначальной Троици общежительном Густынском Прилуцком... игумена тосей же обители, року 1670, месяца августа 2 дня". Автор Густинського літопису, як і чимало інших літераторів, вживав слова "Росія", "Россія" у грецькому звучанні на означення слова "Русь".

Відомий український історик Михайло Марченко дав таку характеристику літопису: "...це оригінальний твір, побудований на значному використанні різних джерел". Літописець використав значну колекцію творів середньовічної історичної, проповідницької, житійної та іншої літератури, зокрема, грецької та польської. Давніший період вітчизняної історії висвітлений на основі староруського літописання XI–XIII ст. інших жанрів літератури, польської історіографії. Наприкінці літопису вміщені тематичні розділи: "О началѣ козаков", "О примѣненіи нового календаря", "О унії, како почася в Руской земли". Останнім оповіданням і закінчується літопис.

На основі аналізу змісту та джерел літопису А.Єршов висловив думку, що його автором міг бути Захарія Копистенський, котрий помер 1627 р., автор відомого полемічного твору "Полінодія". Як вважав А.Єршов, твір був написаний 1623–1627 рр. Але оскільки верхня хронологічна межа подій, висвітлена літописом, доведена лише до 1597 р., цілком можливо, що він був створений раніше. Автор супроводжує текст літопису багатьма патріотичними і філософськими роздумами про вітчизну, роль історичних знань, покликання людини. "Чому кожній людині читання історій дуже корисне? — запитував він. І відповідав: — Бо

коли б не описано і світу не подано, разом би з тілом без вісті все сходило б у землю, і люди, як у темряві будучи, не відали, що за минулих віків діялося”.

Проте не все в літописі написано на основі раціональних знань. Чи не за традицією тогочасної історіографії літописець переповідає багато неймовірних легенд і чуток, написаних до нього в історичних творах. Так, він повторює легенду про смерть Олега від укусу змії, яка виповзла з черепа коня, що “давно уже здох”; як Кромер і Бельський, написав також про пані Вербославську Малгорату, котра 21 січня 1269 р. недалеко від Кракова нібито за одними пологами народила 36 дітей; про те, що того ж року на восьмий день після Різдва у Калуші народилося теля з сімома головами та ін. Однак не ці небиллиці, в полоні яких продовжував залишатися автор, визначають цінність Густинського літопису, а оригінальна історична інформація другої його частини, відображення в ньому духовної атмосфери в Україні першої третини XVII ст.

Поряд з Густинським літописом завжди називають ще *Літопис Густинського монастиря*, який має назву “Літописець про заснування і створення монастиря Густинського”. Він охоплює 1600–1640 рр., розповідає не лише про монастирське життя, а й про важливі події всього українського народу: діяльність П.Сагайдачного, відновлення православної ієрархії, відносини між православ’ям і унією.

На початку XVII ст. у Києві створений збірник літописних оповідань — “Летописцы Волыни и Украины”. У Києві він був опублікований 1888 р. у “Сборнику летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси”. “Летописцы Волыни и Украины” закінчувались записками Богдана Балики, сина київського вийта Яцька Балики, котрий помер 1613 р. Записки Богдана Балики — перший історичний твір в Україні, написаний світською людиною. Основна тема твору — московський похід 1612 р., в якому автор брав особисту участь.

Значну й оригінальну історичну інформацію містить *Львівський літопис*, автором якого вважають Михайла Ганушевського, службовця військової канцелярії Богдана Хмельницького. Літопис формально охоплює період від 1339 до 1649 р., отже, написаний у середині XVII ст. В ньому до 1629 р. подані лише окремі фрагменти історії, згадуються чи коротко характеризуються окремі події. Про багато ж років взагалі нічого не написано, крім зазначення року, наприклад, 1502, 1503, 1504 — і так аж до 1517 р., за 1518 р. написано: “Битва (у) Сокаля була”. Після цього знову роки лише зазначалися без жодного тексту. З 1524 р. пішла скупа інформація: “Татари були на Подолю і Чурилова замку доставали”; 1525 р.: “Турци Рогатин доставали”. Знову нічого про події за 1526–1541

рр.; під 1542 р. записано “Саранча о Матці Божой”; 1548 р.: “Ярослав погоріл”; 1549 р.: “Арсеній — владика умер львівський”; 1590 р.: “Татаре Галич спалили”; 1591 р.: “Дорожня була, жито було по золотих 9 колода”.

Літопис вирізняється антиунагською позицією. Під 1592 р. осуджено місню православних владик Іпатія, владика Володимирського, і Кирила Терлецького, владика Луцького, “до папіжа”, якому доповіли, що “ми суть прислані на тоє, абихмо уню прийняли от вшиетких с посполи-тої шляхти, і от священников, і от людей”. “Он (папа. — С.М.) тому рад бувши барзо, одослан їх до короля, аби їм привілей надал. І дал їм, що і до сего часу мучають християн, як слуги і предтечі антихристові”.

З кінця XVI ст. аж до 1639 р. літопис написаний у тій самій манері, але з цікавими повідомленнями: 1594 р.: “Татаре вишли були і Галич спалили, шкоди много учинили”; 1595 р.: “Мор був великий в Перемишлі і Львові”; 1596 р.: “В п’яток світлий земля ся трясла. Наливайко до Венгер ходил”; 1597 р.: “Наливайка загублено” тощо. Під 1620 р. є розповідь про королевича Владислава, який через Львів їхав до Волох і у Львові зустрівся з Сагайдачним: “...коли виїжджал зе Львова с кам’яниці арцибіскупії, Сагайдачний у ворот стоял і поклонился ему, а он руку ему положил на голові і мовил так: “Взявши на помоч Господа Бога, ото з вами сміле іду противко неприятелем нашим”.

Українські історики мало використовували інформацію з цього літопису про шкоди Львову, які заподіяли козаки Б.Хмельницького і татари в час повернення з-під Замостя. У 1648 р.: “Воду отняли були козаки, рури поперетинавши, Замку Високого добили і люд вистинали, также по кляшторах все побрали і по церквах. І люд един татаре вибрали, другий от меча погинул, третій — от голоду, четвертий — от повітря. У церкві Святого Юр’я трупа 54 забитих людей, і татарин, на самий престол упадши, розбився. У бернардинов русі ж, що була поутикала для оборони, на п’ятсот і большеї постинано, также і в місті, на рагушу, на валах”.

Дуже реалістично обгрунтовуються в літописі причини виступу Б.Хмельницького проти Польщі, причини союзу з татарами, методи війни, тяжкі умови війська, втрати від пошесних хвороб “на барзі на бігунки”, передано умови Зборівського миру.

Близьким до Львівського за часом написання, тематикою та манерою викладу матеріалу є *Хмельницький літопис*, названий так за місцем походження (м. Хмельник на Поділлі, недалеко від Волині та Історичної України). Автор коротко описав історичні події на Правобережній Україні за 1636–1650 рр., у хронологічному порядку подані відомості про повстання під проводом Павлюка, Павла Бута, К.Скидана. Найповніше

описані події перших років національно-визвольної війни. Зазначені перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, є інформація про дії Кривоноса біля Немирова, Махнівки, Животова, Бердичева, Тульчина, про облогу Збаража. Як і у Львівському літописі, названі ті біди, які несла з собою війна. Крім кривавих розправ над народом з боку військ польських гетьманів, лиха, що їх принесли татарські орди, поширювався голод після неврожайних років, пошесні хвороби. Автор літопису співчував простим людям.

Події в Галичині і на Волині в XVI–на початку XVII ст. висвітлюються в літописі, що був відкритий всього півстоліття тому в архівних паперах Московського історичного музею російським академіком М. Тихомировим. Літопис має назву “С крайники Бельского речи потребний вибрани”. У 1951 р. він був опублікований у журналі “Исторический архив”, книга VIII, під назвою “Острозький літописець” (зміст засвідчує про те, що він написаний в Острозі. — С.М.). У 1970 р. “Острозький літописець” був перевиданий у Києві; 1994 р. у збірці літописів “Галицько-Волинський літопис” він вийшов у Львові. “Острозький літопис” охоплює 1500–1636 рр. Записи лаконічні, рідко який має півсторінки. Тільки під 1633 р. іде більше розповіді про боротьбу між православ’ям і католицизмом. У центрі розповіді — острозькі події, коли княгиня Острозька, вдова по гетьману Хоткевичу, “панувала і напускала в Острог єзуїтів, іже през них много злого сотвори православним” (з 1621 р.), “розмаїтими способами примушувала до унії... поотбирала маєтності церковній і ґрунти і ні при чом церкви пооставалися”. У 1636 р. за велінням княжни єзуїти “рострясли” гріб її батька князя Костянтина Василя Костянтина Острозького, “добилися до склепу” і звідти забрали кості князя та понесли до костелу. “А княжна кості перемила, золками пахучими переклала. Єзуїти крестили во свою віру кості і водою покропили і ім’я перемінили Станіславом. І попровадили до Ярославля і там поховали подлі матки своєї”. Дуже хвилююча розповідь про повстання в Острозі “на Воскресеніє Христово” і про його жорстоке придушення. Острозький літописець подає відомості не тільки про цікаві та драматичні події, а й дуже переконливо описує культурно-політичну атмосферу своєї епохи.

Збереглося два списки *Межигірського літопису*, складеного в Межигірському монастирі. В одному його списку міститься розповідь за 1392–1620 рр., в іншому — за 1608–1700. Подібно до Львівського, Хмельницького, Острозького, *Чернігівського*, *Добромільського*, *Підгорецького* та інших літописів, Межигірський відносять до так званих місцевих літописів.

2. Історичні твори XVII ст.

Хроніка Феодосія Сафоновича та "Синопис"

У другій половині XVII ст. в Україні було написано два історичних твори, які за жанровими особливостями ніби продовжували традицію літописання, насамперед манерою початку розповіді "від сотворення міра" чи від патріарха "Ноя по потопі". Водночас твори суттєво відрізнялися від літописного жанру — в них перевага надавалася висвітленню проблем історичного розвитку за тематичним принципом, а не за роками. При цьому помітною є загострена увага до висвітлення тих подій, які, на думку авторів, були визначальними. Тобто на українській історіографії, як і на мистецтві, позначилися барокові впливи.

Такими творами стали *Хроніка Феодосія Сафоновича*, написана 1672–1673 рр., та "Синопис", виданий друком 1674 р. з благословення Києво-Печерського архімандрита Інокентія Гізеля.

"Виникнення цієї групи історичних творів, — пише в передмові до сучасного видання "Хроніки" Феодосія Сафоновича професор Юрій Мицик, — свідчило про новий етап у розвитку історіографії, який характеризувався переходом від літописання та накопичення історичних знань до історичної науки".

Феодосій Сафонович був ігуменом Київського золотoverшого Михайлівського монастиря. Це засвідчує заголовок твору: "Кройника з лѣтописцов стародавних, з святого Нестора Печерского Киевского, а также з кройникъ полских о Руси отколь Русь почалася, и о первых князех русских, и по них далших наступающих князех, и о их делах собраная працою иеромонаха Феодосия Софоновича, игумена монастыря Михайловского золотoverшого киевского, року от сотвореня свѣта 7180, а от Рождества Христа 1672".

Рік написання — це рік падіння гетьмана Дем'яна Многогрішного і початок гетьманування Івана Самойловича, коли в українському суспільстві зароджувалася автономістична ідеологія.

За літописною традицією Ф.Сафонович починає свою розповідь з легенди про потоп, про поділ світу праотцем Ноем між його синами, переповідає вживані тоді пояснення про те, звідки походить назва слов'ян (чи то від Словенного моря, чи від славних своїх справ і кохання у славі, а не в скарбах); звідки назва росіяни (від широкого розсіяння по світу), ототожнює ім'я слов'ян з іменем сарматів, "що від Сармата назвалися", повторює легенду про запрошення трьох князів — Рюрика, Сінеуса і Трубода, які із собою і назву рус принесли, "бо того краю варяги. . русь

називалися” Так само просто пояснюються назви слов’янських племен та інші питання

Дуже знаменним є “Предословіє” В піднесено патріотичному стилі автор починає “В Русі я уродившись в вѣри православної, за слухну речь почитатлем, абым вѣдал самъ и иншимъ руским сномъ (сином — С М) сказав, отколь Русь почалася и як панство (держава — С М) Руське за початку ставши, до сего часу идетъ Каждому бовѣмъ потребная есть речь о своєи отчизнѣ знати и иншимъ питающимъ сказати, бо своєго роду не знающихъ людей за глупыхъ почитаютъ ”

Весь твір складається з трьох книг і додатків “Хроніки о Русі”, “Хроніки о початку і назвиську Литви”, “Хроніки о землі Польській”

“Хроніка о Русі” складається з трьох частин, які поділяються на глави В першій частині 28 глав “О початку словен і русі”, “О перших князех руских”, “О забыттю князей киевскихъ Дира и Оскольда и о княженіи Рюриковомъ”, “О княженіи Ольги в Києве, о помсте над древляны и о крещеніи се”, “О княженіи Святослава Игоревича в Києве” тощо

Двадцять восьма глава має назву “О змовѣ Давыдовычовъ” і Всеволодовича на Ізяслава князя Киевского О забыттю Игоря, о войнѣ Ізяславовой з Давыдовичами и о примирію з ними” Остання дата першої частини “6656 лѣто” — 1148 р

У другій частині — 31 глава В першій главі розповідається про війну князя київського Ізяслава з князем суздальським Гургієм, сином Володимира Мономаха і про перемогу над Ізяславом от Гургія (Юрія Долгорукого — С М) і про князювання Гургійове в Києві В останній главі йдеться про повторне Мстиславове княжіння на Галич і “о значній його над венграми і ляхами перемози” Тут же читаємо про похід Данила з братом, коли він взяв “Берестє, і Угровськ, і Верещин, і Столп, Комов і всю Україну” (в розумінні країну — С М) Це було 1217 р. Закінчується друга книга повідомленням про побудову Данилом міста Холм і про те, що “стала єпископія в Холмі”

У третій частині “Хроніки о Русі” висвітлюються події від “першого пришествія татар” і впродовж наступних років Галицько-Волинського князівства Остання 28 глава — “Про війну Болеслава Самовитича з помічю князя Льва Индриха, князя Братиславського, за столицю Краківську”

Ця частина хроніки Ф Сафоновича практично збігається з часом, описаним в Галицько-Волинському літописі після 1218 р

Отже, “Хроніка” Ф Сафоновича в багатьох відношеннях повторює південноруські літописи за Іпатським списком Водночас у загальній українській літописній сюжеті Ф Сафонович вносить багато історичної

інформації, взятої з інших хронік, у тому числі польських та інших зарубіжних

Після "Хроніки о Русі" іде "Кройника о початку и назвіску Литви И о князех литовских, и о делах их, из сториков полских и руских собранная, през того ж иеромонаха Феодосия Сафоновича, игумена " У цій книзі подається незвичне датування битви на Синих Водах, а саме — "року 1331 Ольгердъ з войском литовским, з Кориетевичами, князями новгородскими, пошол на татар на Силнею Воду, минувши Черкасы, споткал великую орду Там крепко бывшися с татарами убил трех цариков татарских"

Цікавою в "Кройници " є інформація про родовід українських князівських родин, зокрема князів Вишневецьких Як відомо, деякі історики, серед них і Любомир Винар, прагнуть довести рюриковицьку генеалогію Вишневецьких. Інформація ж з цього приводу, подана Ф Сафоновичем, з такими висновками не узгоджується В "Кройници " розповідається, що Ольгерд, одружившись з дочкою вітебського князя Юліаною, охрестився Він мав від неї шістьох синів, які всі в "руську віру" похрестилися Перший і старший Володимир одержав київське княжіння У нього народився син Олелько Другий син Ольгерда Іван Звиздовіт отримав землю Подільську, третій — Симеон Лінєгвіней став князем мстиславським, четвертий — Андрей Вигуньт княжив на Трубеську, п'ятий — Костянтин отримав княжіння у Чернігові й на Чарторійську, став родоначальником князів Чарторійських, шостий — Федір Сангушко став предком князів Коширських, Ковальських, Сангушків

Коли ж померла Юліана, Ольгерд одружився на доньці тверського князя Марії І від неї мав 12 синів Ягела, який став польським королем, Скіргела, Свидригела, Бориса, Корибута, "з которого князі Вишневецькі "

Три книги "Кройники " мають значну кількість історичної інформації, яку Ф Сафонович почерпнув з джерел поза руськими літописами Іпатського списку Вважають, що та частина твору Сафоновича, яка має назву "Кройника о Русі", написана на основі якогось пізнішого зводу південноруського літописання XI–XIII ст — "особлива редакція Південноруського зводу кінця XIII ст" Згаданий вже Ю Мицик запропонував називати ту редакцію Золотоверхим літописом Проте для українського читача XVII ст найбільшою новизною вирізнялися частини "Кройники ", присвячені історії Литви і справам литовських князів, так само "Кройника о земли Полской"

Для написання цих частин ігумен Золотоверхого Михайлівського монастиря використав хроніку М Стрийковського, хроніку О Гваньїні,

“Полінодію” З.Копистенського, твори Б.Вановського, М.Кромера та інших авторів, а для “Хроніки о землі Полскої” також “Хроніку Польщі” Марціана та Йоахіма Бельських. Але при висвітленні подій з кінця XVI ст. і до 1672 р. Сафонович широко послуговувався власними спостереженнями, свідченнями очевидців.

Крізь весь твір Ф.Сафоновича чітко проступає позиція патріота, захисника честі й традицій Русі та православної церкви. Хоч зовні він іде за “Повістю минулих літ” і приймає версію про запрошення варягів, але підкреслено возвеличує Кия; Володимира Великого хвалить за те, що вибрав православну віру, а не якусь іншу “мерзскую”. Заслуги Володимира Мономаха вбачає у тому, що він “Русь... разорванную своим разумом и мужеством в едино злучил и в монархию албо самодержавство по-старому привел”. Возвеличував Сафонович галицько-волинських князів Романа Мстиславовича і Данила Романовича, якого називає королем. Симпатії автора — на боці тих литовських князів, які залишалися вірними православію. Так, він із захопленням пише про Костянтина Коріатовича, котрий відмовився стати польським королем, щоб не хреститися в віру “лядцкую з руской”. Суперечливим є ставлення Ф.Сафоновича до Б.Хмельницького. Він то схвалює позицію гетьмана стосовно польських королів Владислава IV і Яна Казимира, то різко його засуджує за те, що допустив “мордерства” поляків над руськими. Не схвалював Сафонович союзу Б.Хмельницького з татарами.

Джерелознавчий аналіз “Кройники...” Ф.Сафоновича, порівняння її з давніми руськими літописами, історичними творами польських та інших авторів засвідчує, що вона містить значний пласт оригінальної історичної інформації як з давньоруських часів, так і з історії Великого Князівства та Польського Королівства, історії козацтва та з інших питань, зокрема з періоду кількох десятиріч перед створенням “Кройники...” В будь-якому випадку для дослідження подій 1648–1672 рр. твір Ф.Сафоновича є джерелом першорядного значення.

Подібним до хроніки Ф.Сафоновича за жанровими особливостями є інший тогочасний історичний твір “Синопис”, що 1674 р. вийшов друком з благословення києво-печерського архімандрита Інокентія Гізеля. Після цього твір перевидавався багато разів: 1678 р., 1680 р., у наступні 200 років витримавши близько 30 видань. Слово *синопсис* у грецькій мові вживалося на означення збірників оповідань, що подавалися в хронологічній послідовності. Деякі джерелознавці приписували авторство “Синопису” І.Гизелю (1600–1683). Допускають, однак, що його укладачем міг бути чернець Києво-Печерської лаври Пантелеймон Кохановський.

У початковій частині твору автор (чи автори) “Синопису” ще ряс-

ніше, ніж Ф.Сафонович, заповнює опис найдавнішої історії численними малоправдоподібними легендами і небилицями. Йдеться тут про поділ світу між синами Ноя, про те, що ім'я своє слов'яни одержали від "славных дѣлес своих", тому давали "сыном своим имена": Святослав, Свѣтославъ, Ярослав, Мстислав, "сиречь "Мстайся о славѣ", Мечислав та ін. Є про те, як римський Август-кесар заповідав не дратувати слов'ян війною; як назва *россѣяны* по багатьох країнах пішла, "а потом россы прозвашася". Тут же сказано про "князя росска Мосох", про Сармацію, що ніби "прозвася" так греками через "схидні" (по-грецьки *сармація*) очі у народу того краю. Дається пояснення слова *козаки* (від вождя на прізвисько Козак), слова *москва* (від Мосоха); що "Владимір Свѣтославич, от кореня Августа, кесара римского, владевшего всею вселенною", обняв княжіння на "всю Россію Полунощную, Восточную, Полудѣнную, Бѣлую и Черную" та ін.

Далі вміщені невеликі оповідання про ідолів Перуна, Волоса, Позвіда, Ладо, Купала, Коляду (шостий ідол), а також Усяяда чи Осяда, Корша чи Хорса, Дашуба чи Даждьбога, Стриба чи Стрибога й інших, хрещення Володимира і його шлюб, хрещення всього народу київського і "всея Россії".

Назва ж Видубицького монастиря походить ніби від того, що в тому місці у Дніпрі було затоплено ідола, а люди йшли і говорили: "Выдыбай, наш господарю Боже, выдыбай!" й ідол виплив.

Укладач "Синопису" ніби зовсім не турбується про джерельну основу своїх версій подій. У цьому відношенні "Синопис" не має жодного порівняння з "Хроникою..." Ф.Сафоновича і не становить собою якогось кроку вперед у розвитку історичної думки. Головне для авторів "Синопису" — ствердити перевагу християнства над язичницькою релігією, возвеличити ідею самодержавства. До хреста повів весь народ "великій самодержец російский Владимир".

У дусі християнської космополітичної традиції "Синопис", здається, зовсім не помічає суттєвих відмінностей між Руссю Південною чи Білою і Руссю Північною, тим паче нема для нього окремої країни — України та її національних інтересів.

Мабуть, зовсім не випадково автори "Синопису" не вважали за потрібне взагалі згадувати про національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького. Висвітлення історичних подій в Україні відновлюється в "Синописі" тільки з того часу, коли московські війська під командуванням князя Г. Ромодановського разом з "гетьманом Войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого Іоанном Самуїловичем к Днепру на отсѣч или на освобождение Чигирина пришлоша".

Основна, так би мовити, політологічна, ідея "Синопису" — проповідь етнічної, історичної, державницької єдності всієї Русі та у всі часи — від потопу до 70-х років XVII ст., безапеляційне ствердження "общерусскости". Місія для українського народу ні в історії, ні в тогочасній дійсності автори "Синопису" не бачили. В певному розумінні вони переступали через автономістичну концепцію, якою жили українські козацькі інтелектуали аж до кінця XVIII ст. З українського ґрунту прославлялась ідея московського самодержавства, "единой и неделимой" Росії. Пізніше її обґрунтовували Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші українці, яким дуже імпонувало бачити себе в сяйві величі самодержця всеросійського.

3. Козацькі літописи XVIII ст.

На початку XVIII ст. з нав'язуванням до літописної традиції автори-інтелектуали з-поміж козацької старшини створили низку історичних творів, що за тематичним спрямуванням (висвітлення головно історії Козацької держави), а також обґрунтуванням автономістичної ідеї були явищами одного порядку. Ці твори прийнято називати *Козацькими літописами*. Важливим зразком цього жанру був "*Літопис Самовидця*". Жоден історик, який вивчав історію України 1648–1734 рр., не минав цього джерела. З джерелознавчого погляду літопис вивчали М.Максимович, О.Левицький, О.Бодянський, М.Петровський, Д.Багалій, М.Грушевський. Ним цікавились і високо оцінювали Т.Шевченко, М.Костомаров, І.Франко, Д.Яворницький, М.Возняк та ін.

До 1846 р. "*Літопис Самовидця*" зберігався у рукописних списках. У тому році один варіант літопису був опублікований О.Бодянським у московських "Чтениях". При підготовці публікації О.Бодянський використав чотири рукописні списки: П.Куліша, доведений до 1668 р.; М.Костомарова, одержаний від харківського вчителя Третьякова, доведений до 1690 р.; список в російському перекладі, що зберігався в бібліотеці московського "Общества истории и древностей российских"; список київського урядовця Юзефовича. У цьому виданні літопис закінчувався описом подій 1734 р.

У 1878 р. Орест Левицький видав нову редакцію літопису, для підготовки якої використав ще два нововідкритих списки: Іскрицький та Козельський. Перший у свій час належав бунчуковому товаришеві Петру Іскрицькому, другий був у списку полкового осавула Якова Козельського, а потім — у родині філософа Я.Козельського.

Я.Дзира вважає, що найближчим до оригіналу є список Іскрицького. Оригінальний список (авторський) не зберігся.

О.Левицький вважав, що справжній текст “Літопису Самовидця” описує події з 1648 до 1702 р. Події 1703–1734 рр. дописані пізнішим переписувачем. З цією думкою ніби погоджуються всі дослідники.

М.Петровський, М.Грушевський та інші дослідники вважали, що автором літопису був козацький старшина Роман Ракушка-Романовський. Цей висновок виводиться насамперед із самого тексту. Самовидець бачив “конотопське чудо” 1652 р., був присутній при облозі Смоленська 1654 р., брав участь у поході військ Юрія Хмельницького 1662 р., у Чорній раді 1663 р., спостерігав за боєм військ Брюховецького з армією С.Яблоновського під Білою Церквою 1665 р.; 1669 р. перебував у Новгород-Сіверському, коли гетьманом вибрали Д.Многogrішного тощо. Як відомо з інших джерел, старшина, котрий був свідком згаданих подій — це насамперед Роман Ракушка-Романовський. Однак це не є прямим свідченням.

“Літопис Самовидця” цінний тим, що описи багатьох подій у ньому зроблені дуже реалістично. Автор намагається говорити тільки правду і дуже обережно ставиться до різних слухів. Оригінальною є версія Самовидця про те, як Б.Хмельницький впоїв персяславського Ілляша Орменчика для того, щоб забрати в нього привілей Владислава IV; переконливо описано хід Корсунської битви; детально сказано про посольство Адама Киселя на Різдво Христове 1649 р., коли Б.Хмельницькому послали дали “привилей на волности, и булаву, и бунчук, корогв, бубни, знаки войсковіе от короля... хотячи упокоїти ту войну”, коли у гетьмана були послы від короля угорського, царя Москви, господаря волоського, мултянського, та ін.

Дуже негативне ставлення Самовидця до союзу Б.Хмельницького з татарами. Він так прокоментував цей союз: “Аже нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бусурманином”. Автор з сумом описує шкоду, завдану козацькій державності різноманітним свавіллям. Радзивіл розбив Небабу, його Чернігівський і Ніжинський полки через те, що козаки забули про обережність, готовність, а “безпечно болшей бавячися пьянством”.

Рішення Переяславської ради, коли козаки “позволилися зоставати под високодержавною его царского величества рукою”, було прийнято через те, що не хотіли більше “жадним способом быти подданими королю полскому и давним паном, ані теж примати к собі татар”.

Взагалі, автор постійно висловлював негативне ставлення до орди. “Хан... зо всіма ордами кримскими, білагородскими незліченними силами витягнул до Хмельницького на спустошення християнства”.

Образно подано походи Б.Хмельницького та обрання гетьманом

Юрія Хмельницького; домагання Виговського дозволу на час військових походів брати для себе “з рук і двора” Ю.Хмельницького булаву та бунчук, тобто символи влади.

Реалістично описані в літописі розправи шляхти над населенням, у тому числі над єврейським. “І многіє на той час з жидов, боячися смерти, християнску віру прийняли, але зась знову, час углядівши, до Польши поутікавши, жидами позоставали, аж рідко котрий додержався віри християнскої”.

До числа страшних наслідків війни належить і опис так званого конотопського чуда, де 1652 р. було вбито старосту Сосновського з дружиною і дітьми, “особ четверо, і там же в тім замку конотопском” вкинено всіх у колодязь. Це вчинили на Трійцю, а на Воздвиження Чесного Хреста в колодязі, де було 10 сажень, піднялася вода і винесла наверх всі тіла.

Описано, як старшина “вистинала чернь” за те, що нападала на купецькі вози з горілкою.

“Літопис...” доповнює відомості про соціальні верстви і прошарки тодішнього суспільства. В ньому виступають такі категорії, як *старостове, бурмистрове і райці, шляхта, слуги замковіє, жиуди й уряди міські, дрягунія, жолніри, “выбраньи с подданных своих”, посполите люде, гултяйство, ксьонзи, а також броварники, винники, могилники, будники, наймити, пастухи.*

Звичайно, найпереконливішими видаються сцени, описані Самовидцем саме як очевидцем, наприклад, пожежа в церкві святого Миколая в Ніжині, де відправлялася служба над тілом Івана Золотаренка. Внаслідок пожежі “згоріло людей живих чотириста й тридцять”. Автор двічі повторив, що був очевидцем події. “Усе місто смерділо от того трупу паленого”. І додавав: “бо й сам там был и набрался страху немалого”.

Очевидною ознакою “Літопису Самовидця” є те, що перед нами — твір повністю світський. На відміну від літератури, створеної церковними книжниками церковнослов'янською чи близькою до неї мовою, “Літопис Самовидця” написаний світською українською книжною мовою, близькою до народнорозмовної.

Другим за часом написання вважається “Літопис Григорія Грабянки”, козацького старшини, який у 1730 р. став гадяцьким полковником. Літопис був написаний церковнослов'янською мовою, завершений 1710 р. Допускають, що автор переслідував цим мету зробити твір доступним для всього слов'янського світу, щоб завоювати його прихильність до української автономістичної ідеї в межах Російської держави.

Зміст літопису передає його поширений заголовок: “Події превели-

кої, з вини поляків кривавої й небувалої брани Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького з поляками, за найясніших королів польських Владислава, потім і Казимира, яка в 1648 році почала виправлятися і за літ десять по смерті Хмельницького незакінченої. Із різних літописців і з діаруша на тій війні списаного. В місті Гадячу, працею Григорія Граб'янки зібрано і стверджено самобутніх старожилів свідченнями. Року 1710”.

Загалом літопис обіймає час від стародавності до 1709 р., падіння І.Мазепи і вибору на гетьманство І.Скоропадського. Але головна і найбільша частина твору присвячена війні під проводом Б.Хмельницького. Текст про цю війну займає 123 сторінки (з усіх 157). Наприкінці подається лише реєстр подій без подробиць. На початку йде роз'яснення, що козацький народ походить від скіфів-хозарів. Далі коротко передано історію Русі, її завоювання поляками, перетворення з царства в князівство, а останнього — у воєводство. Розповідається про Петра Конашевича-Сагайдачного, а з періоду після Б.Хмельницького — про Івана Брюховецького, І.Самойловича. Гетьман Б.Хмельницький зображений як національний герой.

Ставлення автора до І.Виговського неприхильне, таке воно і до І.Золотаренка, І.Брюховецького; до М.Пушкаря, В.Сомка, І.Самойловича, С.Палія — позитивне. Гадяцька угода осуджується. Ворожою є постава автора до турків і татар. Орієнтацію на союз з Росією схвалює, але не без застережень. В одному місці московський режим устами Б.Хмельницького названо “ігом московського самодержавства”. П.Дорошенко автор осуджує як безбожника, винного у сплюндруванні України; І.Мазепа для літописця — злохитрий.

Загальне політичне спрямування твору — захист автономії України, виважене обґрунтування її спеціфічних, особливостей, прав, традицій та інтересів.

“Літопис...” Граб'янки в питаннях ідейно-політичних був своєрідною протилежністю “Синопису” І.Гізеля.

У заголовку сформульовані мета й основний зміст “*Літопису Самуїла Величка*”, написаного 1720 р., а вперше виданого у 4-х томах в 40–60-х роках ХІХ ст. (4-й том вийшов 1864 р.). Його повна назва така: “Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зиновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ Запорозьких вісім літ точилася, а близько двадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій помочі з козаками і татарами із тяжкого лядського іґа вибився і під великодержавне пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича добровільно піддався”.

Першини том обимає події 1648–1659 рр. другий — 1660–1687 рр. третій — 1687–1700 рр. четвертий том не завершений) З погляду об'єктивності та детальності відображення історичних подій третій том найцінніший. Автор знав ці події як канцелярист генерального писаря В. Кочубея та службовець Генеральної канцелярії. Загалом літопис С. Величка як історичний твір на фоні інших козацьких літописів вважається слабшим. Автор зібрав дуже багато цікавих фактів і матеріалів, але не зміг дати їм належної наукової інтерпретації, описав події дещо плутано, не бачив логіки розвитку історичного процесу. Однак автор має свою ідейну концепцію, крізь яку чітко проступає соціальна позиція автора: він чітко бачить завдання своєї праці у захисті автономії України в складі Московської держави.

При описі національно-визвольної війни С. Величко спочатку ніби перегукувався (давав свою інтерпретацію) з поемою польського поета С. Твардовського "Вина домова". Але пізніше літопис набув самостійного значення. С. Величко прославляє Б. Хмельницького, осуджує І. Виговського, подає пункти Ю. Хмельницького, не знаючи, що вони вже були сфальсифіковані царським урядом. Івана Сірка апологізує, Івана Мазепу називає Макіавеллі, лисом, бабієм, хоч його дії інтерпретує об'єктивно. До посполитих низів, різних будників, винокурів, деінеків ставлення автора неприхильне, як до таких, що хотіли "примазатись до козацтва". До монархів ставлення поштивіє.

Незважаючи на порівняно нижчий науковий рівень літопису С. Величка, ніж літописів Самовидця і Грабянки, йому судилася доля дуже читабельного твору. Встановлено, наприклад, що Тарас Шевченко досконало знав це джерело і щедро користувався ним при написанні своїх поем і віршів на історичні теми. Відомий літературознавець Ярослав Дзира стверджував, що такі твори Т. Шевченка, як "Чигирине, Чигирине", "Великий льох", "І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм" та інші мають історичною фактологічною основою літопис С. Величка. Т. Шевченко черпав з літопису не тільки уявлення про минуле України, а й брав з нього і висвітлення постатей окремих гетьманів, і багато іншого, аж до окремих образів, порівнянь, метафор.

Козацькі літописи ніби завершують літописний етап української історіографії. Історичні твори наступного часу, наприклад "Історія Русів", за жанровими особливостями відкривали новий етап у розвитку української історичної думки, зокрема нового методу передачі історичних знань: не через констатацію подій та їх інтерпретацію, а через аналіз і узагальнення всієї суми історичних знань, доступних досліднику.

4. Про літературно-художні твори епохи

У попередній лекції шлося про українську літературу до XVI ст та про полемічну літературу кінця XVI–початку XVII ст. Цікавими були жанри і теми літератури XVII–XVIII ст. Окремо виділяють поезію про національно визвольну війну середини XVII ст. Вірші та поеми часто анонімні. Серед них особливо багато похвальних віршів на честь Б. Хмельницького, що відображали сприйняття народом національної ідеї ідеї свободи. В другій половині XVII ст. були поширеними мотиви Руїни без таланної долі України («Ах, Українонько, бідна, годинонька тепер твоя»).

Серед літераторів XVII ст. чимало таких, спадщина яких дуже переконливо відображає громадську думку про важливі політичні події епохи, а також про соціальні проблеми. Серед таких авторів — Лазар Баранович, Іван Величковський, Петро Попович Гученський, Данило Гратковський, Климентій Зиновій. Мав місце розвиток драматургії (Якуб Гаватович). Були популярними анонімні оповідання на мандрівні сюжети.

Художня література XVII як і XVIII ст. є історичним джерелом найперше до вивчення духовної сфери життя народу, його поглядів на політичних вождів, на своє становище і долю. Вона відображає ставлення українського народу до польського панування на Правобережній Україні, татарських ординських нападів і татарської неволі, російських властолюбивих дій в Україні. Художня література — це джерело пізнання етнокультурних рис українців XVII–XVIII ст. Із цих позицій дослідник, використовуючи історичні жанри літератури XV–XVII ст., зокрема пізньоукраїнське літописання, не може нехтувати при вивченні цього періоду і літературою художньою.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела

Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. Упорядники: Мицик Ю. А., Цибульський В. Г. Рівне, 1999.

Золоте Слово. Вибір з історичних джерел. Упорядкував Д. Кардаш. Прага, 1941. С. 8.

Київський літопис першої чверті XVII ст. // Укр. іст. журн. 1988. № 2. С. 107–120. 1989. № 5. С. 103–114.

Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. К., 1971.

Львівський літопис. // Галицько-Волинський літопис. Львів, 1994. С. 169–200.

Острозький літописець. // Галицько-Волинський літопис. Львів, 1994. С. 201–218.

Українська література XIV–XVI ст. К., 1988. С. 76–87.

Українська література XVIII ст. К., 1983. С. 446–527.

Лекція 9

МАТЕРІАЛИ З ДжЕРЕЛ ІНОЗЕМНОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО УКРАЇНУ XV–XVIII ст.

1. Джерелознавчі особливості творів іноземців, які писали про Україну

В корпусі джерел з історії України XV–XVIII ст. твори іноземців, зокрема мемуари, описи, донесення і записки, листи та інші види, займають важливе, але все-таки допоміжне значення. Допоміжне з кількох причин. По-перше, з огляду на їх хронологічну та тематичну фрагментарність. Такими є короткі фрагменти посла Франції, Англії та Бургундії Жільбера де-Ленуа, який був в Україні 1412 та 1421 рр., венеціанського купця Йосафата Барбаро, котрий мешкав у м. Тані (Азові) з 1436 до 1451 р. і написав працю “Подорож до Тану”, опубліковану вже 1543 р. У ній Барбаро залишив деякі господарські, демографічні та етнографічні відомості про Північне Причорномор’я. У 1474 р. через Україну проїжджав венеціанський посол до Персії Кантаріні й відобразив це у “Подорожі до Персії”, виданій 1487 р.

Шістнадцяте століття багатше на увагу іноземців до України. З нього залишили повідомлення чи враження про Україну понад десять авторів. Але лише матеріали кількох з них, у тому числі Еріха Лясоти, Михайла Литвина, Жака Маржере виходять за межі принагідної згадки чи враження, спеціально торкаючись окремих явищ життя і побуту населення. Тільки про XVII ст. іноземці написали спеціальні праці про Україну. Це насамперед твори Гійома де Боплана, П’єра Шевальє, Павла Алепського, Альберто Вімні, Евлії Челебі та ін.

По-друге, не всі твори іноземців вирізнялися науковою достовірні-

стю. В багатьох випадках безпідставні вимисли є очевидними. Так, Михайлон Литвин пише, що кинутий у р. Прип'ять спис настромлюється на риби "і стоїть повисно, ніби встромлений у землю — так густо збивається там риба". Блез-де-Віженер характеризує родючість подільського ґрунту: "коли залишити в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко". Евлія Челебі стверджує, що 1660 р. Дорошенко і Сірко були союзниками, хоч вони такими стали, як відомо, у 1669–1670 рр. Він же писав про допомогу, яка надійшла до хана "від сорока козацьких народів". У цих випадках перебільшення чи неточності очевидні. Водночас окремі повідомлення іноземців, ввійшовши як дійсні в українську історіографію, все-таки викликають сумніви. Наприклад, Боплан написав, що в Україні не хлопець вибирав собі дівчину для подружнього життя, а дівчина хлопця. І що згадку деякі українські історики та етнографи прийняли за чисту правду. Однак вона не узгоджується з етнографічним матеріалом, зібраним у пізніші часи. Той самий Боплан вважав, що козацький отаман мав право стинати голови козакам і садити на палю тих, хто провинився, чого насправді не було, та ін.

По-третє, більшість іноземних писемних пам'яток має мемуарний характер, а мемуари належать до того виду джерел, на яких найбільше позначений вплив суб'єктивного фактора.

Проте свідчення іноземців мають і свої переваги. Іноземці, за логікою людського пізнання, найперше фіксували ті сторони життя і побуту українського народу, яких вони не знали у практиці своїх народів. Це допомагає виявляти в українській народній культурі саме її національні ознаки, що не були відомі іншим народам, отже, і не могли бути запозиченими. Свідчення іноземців про Україну минулих часів — ще один доказ того, що український народ — давній історичний народ, а не видумка австрійського губернатора Стадіона чи українських істориків М. Костомарова і М. Грушевського, як це неодноразово намагались довести польські чи російські великодержавники.

2. Найважливіші мемуарні та історичні твори іноземців про Україну, написані до першої половини XVII ст.

Серед іноземних авторів, котрі писали про Україну до середини XVII ст., як хрестоматійні називаються імена Барбаро, Кантаріні, Герберштейна, Литвина, Гамберіні, Міллера, Блез-де-Віженера, Руджієрі, Еріха Лясоти, Джільса Флетчера та ін.

Подамо деякі ілюстрації того, який характер мали свідчення згада-

них авторів. Йосафат Барбаро, наприклад, описав природу та спосіб господарювання в місцевостях Північного Причорномор'я, Поволжя, Кавказу, за якими він споглядав з м. Тану (Азова), невеличкої венеціанської колонії в рукаві дельти Дону. Місто-колонія не була продовженням ні античного Танаїсу, ні італійської Тану. Останню зруйнував Тимур 1395 р. Венеціанське місто виникло на руїнах давніх попередників з аналогічними назвами. Зі стін венеціанського міста-колонії Барбаро спостерігав за татарськими ордами, що проходили мимо, і так їх описав: "Спочатку йшли табуни коней, по шістдесят, сто, двісті і більше голів в табуні, потім появились верблюди і воли, а позаду їх стада дрібної худоби. Це тривало протягом шести днів, коли протягом цілого дня — наскільки могло бачити око — з усіх сторін степ був повен людьми і тваринами; одні проходили, інші прибували. І це були лише головні загони... Поперечник рівнини, зайнятого масою цих людей і худоби, рівнявся 120 милям". Барбаро вважав, що в орді було не менше 300 тис. осіб.

Кангарині, переїжджаючи через Україну, зробив описи Луцька, Житомира, Києва. Дуже детальні його свідчення про Москву, де йому доводилось жити від вересня 1476 р. до січня 1477 р. і після пограбування в Астрахані просити грошей для повернення на батьківщину.

Через Україну двічі проїжджав письменник і дипломат Священної Римської імперії Зігмунт Герберштейн, котрий у 1517 і в 1522 рр. прямував до Москви. Хоча конкретних свідчень про його перебування в Україні не залишилось, Герберштейн народився у Крайні, знав слов'янські мови, тому міг безпосередньо спілкуватися і з українцями, і з росіянами. Його книга "Записки про московські справи" присвячена головно політиці Василя III, звичаям при московському дворі, російській етнографії. Книга ілюстрована рисунками. Тут міститься чимало описів українських місцевостей, хоч знову ж таки виникають сумніви, чи він їх не запозичив у інших авторів. Про Київ Герберштейн писав: "Пишність і справді королівська велич цього міста підтверджується самими його руїнами і пам'ятками, від котрих залишилися рештки". Він згадує про норму звичаєвого права в Києві, за якою, нібито, у купця забиралися всі товари, якщо при переїзді через одну гору в його возі ламалося колесо. Новгород-Сіверська земля згадується багатою на фортеці та міста, "серед них найбільш знамениті Стародуб, Путивль і Чернігів. Грунти, оскільки вони обробляються, плодородні. В лісах дуже велика кількість горностаїв, білок і куниць, а також меду. Народ у зв'язку з постійними битвами з татарами дуже войовничий". Герберштейн подає характеристику козацького отамана Євстахія Дашкевича: "муж дуже досвідчений у військовій цгтуці і славний визначною хоробрістю... він часто ставив перед великою небезпекою і самого царя

московського, у котрого колись був у полоні. В той рік, коли ми були у Москві, він розтросив московинів завдяки незвичайним хитрощам. . . ”

Італієць Гамберіні залишив характеристику українських козаків з 1584 р.: “Іхня зброя — шаблі й рушниця, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої й кінної. . . дають собі добре раду на морі. Мають всякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі”.

Очевидно, від “записок” курляндського герцога Міллера досі існує легенда про Івана Підкову, який “нову неуживану підкову міг зломити руками, як якийсь прутик”. Міллер так само залишив опис Києва, що дуже нагадує опис Герберштейна.

“Щоденник” Михайла Литвина особливо багатий інформацією про тогочасну природу України, характер землеробства, мисливство, рибальство, краєзнавчі особливості.

Французький слуга при дворі польського короля Блез-де-Віженер (1523–1596) в Україні не був, але у праці “Опис королівства Польського” він присвятив три розділи українським землям: Червоній Русі, Волині, Поділля. Розділи написані на основі писемних джерел, що знаходилися в розпорядженні автора, а також з використанням усних розповідей очевидців. Цікаві твердження де-Віженера про те, що Червона Русь (Галичина), Волинь і Поділля заселені одним народом, якого “мова, побут і звичаї майже тотожні”.

Особливо багатий за історичною інформацією “Щоденник” посла австрійського імператора Рудольфа II Ерїха Лясоти (1550–1616), який 1594 р. мав доручення поїхати на Запорізьку Січ з метою залучення козаків до союзу європейських держав проти Турецької імперії. Це був час Базавлуцької Січі. Е.Лясота переїжджав через Львів і залишив про нього такий запис: “Львів — столиця Червоної Русі. В місті є єпископська кафедра, воєводство, кастелянія і староство, має два замки — один у місті, інший поза містом, на високій горі, звідки відкривається вигляд на декілька миль. В цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися і мають прекрасну церкву”. Аналогічні описи Кам’янця на Поділлі, Києва, Прилук. Про Київ автор писав із захопленням і наголошував, що він був колись “славною столицею і самостійним князівством. . .” Згадував про “Славний, прекрасний і величавий собор св.Софії”, звернув увагу на “руїни прекрасних воріт”, золотoverху Михайлівську церкву, Печерський монастир і “прекрасну муровану церкву в ньому”.

Дуже детально Е.Лясота описав, як він добирався до Запорізької Січі. Спочатку плів Дніпром, потім по Чортотлицькому Дніприщу, далі — гідкою Підпільною, з Підпільної — по р.Сандалці, з Сандалки — по її рукаву Верхній Лапці, з Верхньої Лапки — в р Базавлук до “острова Ба-

завлука при Чортомлицькому Дніприщі". Товаришем Лясоти був Якуб Генкель, котрий знав місцевість. За маршрутом описано острови Велику і Малу Хортиці, де 1556 р. вперше отаборився з козаками Дмитро Вишневецький

Але найцікавіші описи зустрічі Лясоти з козаками та його переговори з ними. На честь посла стріляли з гармат. Прибувши на Січ, Лясота не застав там козацького отамана Богдана Микошинського. Ось як про це сказано в "Щоденнику": "Дев'ятого травня прибули ми до острова Базавлука біля рукава Дніпра Чортомлика, або, як вони висловлюються, біля Чортомлицького Дніприща близько двох миль. Тут була тоді Січ козаків, котрі послали нам назустріч кількох із головних осіб свого товариства й вітали наше прибуття великим залпом із гармат. Потім вони провели нас у коло, якому ми просили передати, що нам було вельми приємно застати все тамтешнє лицарське товариство в повному здоров'ї. Та оскільки за кілька днів до цього, тобто 30 квітня, начальник Богдан Микошинський рушив до моря з 50 галерами й 1300 чоловіками, то ми побажали відкласти виконання свого доручення до повернення начальника та його сподвижників, поки все військо не буде на місці".

"Начальник" вернувся з походу тільки через 40 днів з великою здобиччю і полоненими, серед яких був і ханський придворний Біляк. Він повідомив Лясоті, що хан виступив походом з 80-тисячною ордою на Угорщину.

Далі Лясота описав, як поводитися запорожці при обговоренні його пропозиції. "Чернь без застережень" згодилася воювати на боці імператора Рудольфа II. Але обачливіші вирішили виділити до імператора своїх послів, щоб конкретно домовитись про умови походу і його забезпечення.

Загалом козаки справили на Лясоту гарне враження, зокрема з питання їхньої військової вправності. "Вони мають власні гармати і багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них зайвим наймати і утримувати окремих гарматників".

Е.Лясота привіз козакам від імператора прапор і 8 тис. червінців. Але й козаки, випроваджуючи посла, обдарували його багатими дарунками.

На жаль, "Щоденник" Е.Лясоти був оприлюднений після його написання тільки через 260 років, у 1854 р., коли був виданий німецькою мовою. Звичайно, від цього його джерелознавче значення не постраждало. Та для свого часу "Щоденник" не став джерелом інформації про українське козацтво, отже, не став і складовою частиною європейських знань про Україну.

3. “Опис України” Гійома Левассера де Боплана

Одним з найвизначніших творів іноземців про Україну XVII ст. є “Опис України” (*Description d' Ukraine...*) Гійома Левассера де Боплана (народився наприкінці XVI ст.—помер 1672 р.), французького військового інженера, фортифікатора і картографа, який перебував на службі у польського короля з 1630 р. до 1648 р. Вважають, що Боплан очолював будівництво замків у Бродах, Підгірцях, Барі, фортеці Кодак. Мешкав у Києві, Новому Конецполі, Кременчуці. Був на польському боці в битві під Кумейками (1637 р.: Потоцький-Павлюк, Скидан, Гуня). Окрім “Опису України” Боплан є автором “Української географічної карти” з 12-ти частин, першої в історії світової картографії топографічної карти всієї країни “Спеціальний і докладний план України з належними їй воєводствами, округами та провінціями” у масштабі 1:463000. Власне “Опис України” спочатку був задуманий як коментар, пояснення до українських карт. Та фактично він виріс у самостійну велику і цінну працю. На карті України Гі де Боплана нанесено 1884 населених пункти: міста, села, фортеці. Вгорі карти — південь, Чорне море. Масштабне співвідношення відстані між містами і краями, за сучасними знаннями, недосконале.

На відміну від “Щоденника” Е.Лясоти, “Опису України” пощастило. Його вперше опублікував у Руані вже 1651 р. Жак Кайде. У 1660 р. той самий друкар видав книгу більшим тиражем під заголовком “Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн”. У 1990 р. видавництво “Наукова думка” здійснило репринтне видання книжки 1660 р.

Дещо під видозміненим заголовком вийшло ще одне видання “Опису України” 1661 р. У 1704 р. видано англійський переклад праць Боплана у збірці Джона Черчілля “Збірка описів подорожей і мандрівок...” Остання “Збірка...” з “Описом...” перевидавалась англійською мовою 1732, 1744, 1752 рр. У 1959 р. вона вийшла в Нью-Йорку. Німецькою мовою “Опис України” 1780 р. видано в Бреслау, 1822 р. — у Варшаві, а 1839 р. — у Вроцлаві (Бреслау) виходили польські переклади “Опису...” У 1832 р. видано російський переклад Устрялова.

За змістом книга Боплана різнотематична. Це засвідчують самі заголовки її розділів: “Дніпро від Києва до моря...”, “Ремесла, якими займаються козаки”, “Руська шляхта”, “Які повинності селян щодо панів” та ін. Чимало розділів не мають заголовків, але також присвячені певним питанням: Києву, природі, островам на Дніпрі, небезпеці від татар, порогам на Дніпрі, татарським ордам. Є окремі розділи “Про Крим або

край Татарів", "Кримські татари", "Про козаків", "Як дівчата залицяються до парубків", "Як селянин може одружитися з панночкою", "Як відбувається весілля", "Козацька медицина", "Про фауну України", "Про клімат України", "Про Польщу (як обирають короля)", "Про шляхетські вольності", "Звичаї польської шляхти".

Боплан дав дуже цікаві відомості про Хортицю, що використовувалися чи не всіма істориками Запорізької Січі: острів "оперезаний урвищами, а відповідно, малодоступний. Має два добрих льє (льє дорівнює 4444 метри. — С.М.) в довжину і півльє в ширину, переважно у своїй верхній частині, оскільки на захід звужується і понижується; повеш його не затоплюють. На ньому росте багато дубів..."

DESCRIPTION
D'VKRANIE.
QUI SONT PLUSIEURS
Prouinces du Royaume de
Pologne.

CONTENVÈS DEPVIS
les confins de la Moscovic, iusques
aux limites de la Transilvanie.

ENSEMBLE LEURS MOEVRS,
façons de vivre, & de faire la Guerre.

Par le Sieur de BEAUVLAN.

A R O V E N,

Chez IACQUES CAELLOÛB, dans
la Cour de Palais.

M

M D C L X.

Подав Боплан і спосіб виготовлення козаками човнів для морських походів. Вони мали довжину 60, ширину 10-12, глибину — 8 стп з двома стернами.

Мабуть, саме у Боплана найдетальніше описано техніку ординських нападів. За його даними, орда налічувала близько 80 тис. нападників, коли її веде хан, або ж 40–50 тис., коли мурза. На своєму шляху ординці все спалюють, нищать, а потім виводять з собою до 50 і навіть 60 тис. руських (Roux) невольників, продаючи їх для служби на галерах. “Цей бо народ живе тільки з грабунку”.

Описані також татарські міста Гезлеве, Топе-Таркан (Херсонес), Альма, Балаклава, Кафа (Феодосія) — столиці місто Криму. Великий інтерес становлять відомості про національний склад населення Кафи: “Татар у цьому місті живе мало, у ньому переважають християни. Вони послуговуються купленими у татар невольниками, яких ті захопили у Польщі та Московії. У цьому місті є 12 грецьких церков, 32 вірменські і один костюл святого Петра. Тут може бути 5-6 тисяч вогнищ, але понад 30 тисяч невольників”.

Зображені страждання людей, які опиняються в татарському полоні. Набіги татарів “відбуваються, звичайно, на початку січня, о зимовій порі, щоб уникнути перешкод на шляху. Ні болота, ні ріки тоді не можуть перешкодити їх просуванню в будь-якому з тих напрямків, куди ведуть їхні шляхи...” Найвпливовіші та найзавбачливіші підковують своїх коней підковами з волового рогу.

“Татари переміщаються по 100 коней у ряді, фактично по 300, оскільки кожний татарин... веде за вуздечку ще двох коней, що служать для запасу. Їхній передній ряд може займати вшир від 800 до 1000 кроків, а вглиб вони мають десь від 800 до 1000 коней, і займають понад 3, навіть 4 великих льє... розтягуються на 10 льє. ...Дивне видовище, оскільки 80 тисяч татар ведуть понад 200 тис. коней: не так густо дерев у лісі, як їхніх коней тоді у степу”.

Така орда, зазначає автор, розподіляється на загони, “заглиблюється в край”, швидко грабує оселі та бере в полон людей і так само швидко відступає, щоб уникнути військової погоні. Зображено розподіл здобичі татарами: “Ця картина може зворушити найбільш нелюдські серця, коли розлучається чоловік з жінкою, матір з дочкою без жодної надії ще колись побачитися, бо йдуть у жалюгідне рабство до безбожників-магометан, де зазнають безмежної наруги. Їхня бруталність підштовхує їх до мерзенних вчинків, як, наприклад: зиславлення дівчат, гвалтування жінок на очах їхніх батьків і чоловіків, навіть обрізання дітей перед батьками, аби повернути їх до Магомета.

Словом, найбільш тверді серця здригнулися б, чуючи крики і співи, плач і стогони цих нещасних русинів, бо цей народ і співає, і голосить, плачучи”.

Є розповідь про наступ татарів у літній час.

Багато матеріалу вміщено про життя, звичаї та боротьбу козаків. “Ось як вони вибирають свого старшого... Якщо обраний козак приймає на себе обов’язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і до такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити... що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плече в долоні), вигукують “Слава! Слава!” (в оригіналі *Vivat, Vivat.* — С.М.). Потім всі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання... Ось так вони вибирають свого старшого (*General.* — С.М.), що часто відбувається серед Дикого поля. Влада гетьмана наближена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився”.

Цікаві спостереження Боплана про звичаї українців, їх етноніми (“русини або козаки”), назву берегів Дніпра; *руський берег, московський берег.*

Без перебільшення скажемо, що “Опис України...” Гійома Левассера де Боплана є історичним джерелом з історії України непересічного значення. І як досі, так і в наступні часи всі історики, вивчаючи XVII ст., неодмінно будуть до нього звертатися.

4. Визвольна війна середини XVII ст. та Україна часу козацької державності в оцінці іноземців

Низка праць іноземних авторів тією чи іншою мірою відображає події періоду визвольної війни українського народу середини XVII ст. Це “Історія війни козаків проти Польщі” П’єра Шевальє, “Пам’ятки про події в Польщі” Альбрехта Станіслава Радзівілла, “Історія хана Іслам-Гірєя III” Мехмета Сенаї, “Повідомлення про походження і звичаї козаків” Альберто Віміні, “Щоденник” Павла Алепського, “Книги подорожі” турецького мандрівника Евлії Челебі, спогади члена шведського посольства до Б.Хмельницького К.Гільдебрандга.

П’єр Шевальє був французьким офіцером, 1646 р. командував загonom українських козаків, які перебували на службі французького короля.

Козацький загін брав участь в облозі Дюнкерка 1646 р. Пізніше Шевальє став секретарем французького посольства в Польщі (1648–1654), отже, володів необхідною інформацією. У власному вступі до книжки під назвою “До читача” П.Шевальє писав: “Ця історична книга подає деякі матеріали, що мають зробити читання її приємним. З неї можна довідатись про досить своєрідний спосіб ведення війни та боїв; хоробрі вчинки, які нагадують подвиги героїв роману... ми знайдемо образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить в рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з’явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії”.

П.Шевальє ніби прагне дотримуватись об’єктивних позицій, але “правди козаків” не розуміє. Заголовок “Війна козаків...” мав означати, що війну почали козаки, а не Польща. З легкої руки багатьох попередників, не задумуючись, автор пояснює походження слова *козак* від *кози*.

Згадується про сваволю польських панів в Україні. Позиція автора добре виявлена у “Розвідці про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків”. Козаки, за його описом, — це волоцюги, вояччина, що багато разів піднімала заколоти, чинила спустошення. Подібно до Боплана, Шевальє описав спосіб будівництва козацьких човнів, ведення нічного морського бою з турецькими галерами, будівництво і користування козаками пересувними укріпленнями з возів. Є правдиві оцінки панщини. “Селяни України... неначе раби... вони зобов’язані працювати кінно або пішо три-чотири дні щотижня для панів”, обтяжені іншими платами, зобов’язані “платити десятину від баранів, поросят і всяких земних плодів... до того — погана поведінка з боку євреїв, орендарів...” Подано характеристику релігії населення України. Зазначено, що краща частина шляхти — католицького чи реформаторського віросповідання. Мабуть, не дуже точні свідчення про їжу козаків, тенденційні — про любов до міцних напоїв. Але, “хоч цей народ любить напиватися більше, ніж будь-який інший народ Півночі, все ж він напрочуд стриманий під час війни”. Чимало повідомлень книжки П.Шевальє неправильні, наприклад, про те, що Богдана Хмельницького гетьманом призначив король, назва *Україна* означає *окраїну* і “мова козаків — це один з польських діалектів”.

Очевидно, загалом упереджене ставлення Шевальє до козаків визначалося тим, що він перебував на службі у поляків і використовував різні донесення й описи польських гетьманів та урядовців, які в несприятливому світлі зображували козаків. На цьому тлі дуже помітна симпатія П.Шевальє в його “Розвідці про перекопських татар” до татар: “Годі уяви-

ти собі менш порочних людей... вони надзвичайно ширі та вірні. Серед них зовсім немає шахраїв та наклепників". Ось тільки вони не вважають "злочином чи кривдою грабж християнських країн, бо в їхньому понятті християни — поганці та мерзотники".

У "Розвідц..." про татар ще більше наукових неточностей, ніж у праці про козаків. Наприклад, автор стверджує: "татари... по суті є скифами".

Сюжет "Війни козаків...", з зовнішнього боку, достатньо точно і послідовно відображає саме повстання Б.Хмельницького, головні битви, зокрема під Корсунем і Пилявцями, дії М.Кривоноса та Ієремії Вишневецького, правдивий опис становища Львова, що оборонявся під проводом офіцера Арцшевського, а потім відкупився "за допомогою значної суми", похід під Замостя. Потім описано події 1649 р., становища під

Шер Шевальє

**ІСТОРІЯ
ВІЙНИ
КОЗАКІВ
проти ПОЛЬЩІ**

*і розвідки
про їхнє походження,
країну, мову,
спосіб праці
та релігію і другі розвідки
про перекотських
татар.*

15 рел. м.д. і фронтисписи видання 1663 року

Київ • Томірас • 1993

Збаражем, позиції татар, битви під Зборовом з багатьма ситуаціями, в які потрапляли окремі польські вельможі, причин замирення, суті миру короля з татарами (вісім пунктів) та короля з Б.Хмельницьким (12 пунктів), тобто статей Зборівського миру, переданих правильно. Вміщено розповідь про дії козацьких військ під проводом полковника Кричевського проти Радзівілла, про смерть пораненого і полоненого Кричевського в таборі литовського війська.

У розділі “Друга козацька війна” описані воєнні дії та польсько-козацькі відносини 1649–1651 рр. У центрі уваги — битва під Берестечком, її наслідки для козаків, захоплення Києва Радзівіллом, умови Білоцерківського миру, які Шевальє передав 14-ма пунктами.

Незважаючи на пропольську суб’єктивну позицію П.Шевальє, багато його оцінок, фактологічних свідчень, міркувань заслуговують на уважний аналіз, зіставлення з іншими джерелами та використання при висвітленні ходу подій великої війни.

Помітним і відносно об’єктивним джерелом з історії війни є “Пам’ятки про події в Польщі” литовського гетьмана Альбрехта Станіслава Радзівілла. У Варшаві польською мовою “Пам’ятки...” (“Pamiętniki o dziejach w Polsce”) були видані 1980 р. відомими істориками А.Пшебосем і Р.Желевським.

Радзівілл прагнув зображувати події об’єктивно, навіть у тих випадках, коли розповідав про власні битви. Його фраза “Kozacy i plebs popełnili niesłychane zbrodnie, ponieważ niesłychane były nasze grzechy” (“Козаки і плебс нарobili нечуваних злочинів, але ж і наші гріхи були нечуваними”) і досі супроводжує численні праці про польсько-козацьку війну середини XVII ст. А.Радзівілл об’єктивно змальовує Б.Хмельницького, наголошуючи на його дипломатичному хисті, з позицій учасника подає дуже характерні риси дипломатії Росії, що вирізнялася сильною напористістю не лише на Хмельницького, а й на Польщу. Описаний випадок, коли російський посол у Варшаві зажадав “скарання на горло” всіх тих, хто помилково називав ім’я чи титули московського царя, як, наприклад, Ярема Вишневецький, котрий назвав царя Олексія Олександром.

Посол Гр. Пушкін зажадав, щоби польський Сейм ухвалив “кару на горло” для всіх, хто би помилявся при титулуванні російського царя.

Чималу увагу приділив автор “Пам’яток...” незгодам внутрікозацької старшини, а також її виступам проти Хмельницького, зокрема Прокопа Шумейка, Нечая, Небаби та ін. Подана значна інформація про козацько-молдавські стосунки.

В Польщі 1971 р. було здійснено видання польською мовою книги Хаджі Мехмета Сенаї “Історія хана Іслам-Гірея III” (переклад з

турецької З.Абрагамовича). У праці міститься чимало матеріалу про українсько-турецькі відносини з турецько-татарських позицій. Дуже випукло показані внутрішні відносини в Кримському ханстві, що штовхали Іслам-Гірея III на союз з Б.Хмельницьким. До 1648 р. Іслам-Гірей III вже був на ханському троні чотири роки. Але за уряд в Криму вели боротьбу також вельможі Шефер Газі, Іслам Газі Герей, Тугай-бей. “В Кримській землі все так змішалось, — писав Сенаї, — як волосся на голові негра. Внаслідок незгод і запеклої боротьби край ішов до згуби”. І нібито події в Україні, які дали великі повноваження Тугай-беєві, розрядили становище.

Сенаї подає відомості про призначення татарських емірів у орди, що йшли проти поляків, а Тугай-бея, коменданта замку Феракерман, — верховним командувачем над усіма ними. В деяких місцях описано становище татарських військ в Україні, їх участь у воєнних діях, перемоги і поразки; подані матеріали про зовнішньополітичні дії Криму щодо Хмельницького, Польщі, Молдавії, Туреччини.

Альберто Віміна як посол Венеції 1650 р. відвідав Б.Хмельницького з метою схилити його до війни проти Туреччини на боці Венеції. З-поміж багатьох його описів дуже виразне зображення козацького гетьмана: “росту скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м’який і простий, і тим з’єднує собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні”. Віміна описав також побут гетьмана, обіди, вживання горілки, пива, меду і вина, коли є гості, наголосив на гуморі українців. Коли ж він похвалився, “яка то велика Венеція і які широкі її вулиці, що самі її громадяни, трапляється, в них блукають”, один козак сказав, що з ним таке буває у тісній хаті: коли посидить трохи за столом, то вже не може втратити у двері, щоб повернутися додому.

Перед цим Віміна записав враження про високу землеробську культуру в Україні, яка “не тільки може бути поставлена поруч з найбільш культурними країнами Європи, але й задовольнити вимоги найбільш завзятого хлібороба”. Високо відізвався автор про характер відносин у середовищі козаків, котрі відстоюють свої погляди без чванства, а за мету вважають при цьому “спричинитися для загального добра. Я сказав би, — писав Віміна, — що ця Республіка може рівнятися Спартанській”.

Проте чи не найбагатшим за інформацією про культуру і побут українського народу є “Щоденник” Павла Алепського, сирійського архідіякона, який супроводжував антіохійського патріарха Макарія в його подорожі до Москви 1654 р. та під час повернення 1656 р. Арабське ім’я архідіякона — Булос-аль-Халебі — Павло із міста Алеппо.

Павло Алепський зустрічався з Богданом Хмельницьким, спостерігав національні піднесення в Україні яку називав земля козаків , країна козаків , 'державна козаків', сприймав події 1648-1656 рр як справу всього народу "Козаки оволодівши країною, розділили між собою землю", "жителі всієї цієї землі — козаки заволодівши лісом, розділили землю на ділянки" У "Щоденнику" є відомості про минуле України від часів Київської Русі, її захоплення Литвою і Польщею, становище народу про Хотинську битву, відносини Б Хмельницького з Туреччиною, Кримом Молдавією, Московією, Угорщиною. Докладно описано битву під Жванцем, у тому числі зраду кримського хана, коли той відділився від Хмеля і пішов у свою землю, забравши з собою в полон із землі козаків до десяти тисяч чоловік.

Дуже добре враження на П Алепського справив Б Хмельницький "Всякий, хто побачить його, здивується і скаже: Так ось він, цей Хмель, якого слава й ім'я рознеслися по всьому світу" На думку мандрівника козацький гетьман вів боротьбу з Польщею "для помсти і звільнення свого народу від рабства й неволи" Із "Щоденника" простежуємо, які категорії становили соціальну структуру тодішнього суспільства. В ньому згадуються посполиті, духовенство, ремісники, козаки, міщани, купці орендарі та ін. Описано міські укріплення, повідомлення про татарські пограбування та полонення людей, характер господарства, культуру землеробства, врожайні поля, сади, городи, де "збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає"

Мандрівник був вражений рівнем освіти українців. Перше українське місто, куди вступили патріарх і його супровід, було м Рашків над Дністром. "Починаючи цим містом, — зазначено в "Щоденнику", — себто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вмюють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися вулицями" В Україні, повідомляє автор, існують будинки для бідних та сиріт є лазні, дзвіниці та вежі, фонтани на вулицях тощо.

Очевидно, сирійському священнослужителю імпонували українське автокефальне, залежне лише від Константинополя, православ'я та люди які його сповідували. Павло Алепський був у захопленні від "країни козаків" "козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі"

В ЗНТШ (т 154) 1937 р були опубліковані записки німецького священника Гільдебрандта який 1656-1657 рр супроводив шведського по

сла Веллінга до Б Хмельницького Тут йдеться про трикутник Хмельницький Москва Швеція Гільдебрандт засвідчує що позиція Швеції знайшла у Хмельницького повне розуміння і підтримку — він поділяв інтереси Швеції яка боролася проти зазіхань Москви Отже, записки Гільдебрандта є важливим джерелом для вивчення зовнішньої політики Б Хмельницького після об'єднання 1654 р з Росією

Різноманітна, хоч і не завжди точна, інформація про Україну середини XVII ст у 'Книзі подорожей' турецького мандрівника Евлі Челебі (народився 1611 р), котрий у мандрах провів 50 років життя Він відвідав майже всі країни Європи, багато країн Сходу В Україні побував кілька разів Вперше в 1656 р він відвідав Галичину і Буковину, а Наддніпрянщину — вже після смерті Б Хмельницького (у жовтні-листопаді 1657 р) До України прибув разом з турецькими військами Записки Челебі цього часу розповідають про полкові та сотенні містечка, внутріполітичну боротьбу за владу Останню подорож по Україні мандрівник здійснив 1660 р, пройшовши від Коша Запорозького до Ніжина, далі до Бердичева на Правобережжі, звідти через Кодак — до Криму

Книгу Е Челебі писав після 1670 р, у багатьох випадках не тільки на основі подорожних записів а й з пам'яті Це зумовило багато неточностей у хронології подій, іменах та ін Водночас описи українських фортець і міст Львова, Лубен, Києва Чигирин, Черкас Канева Прилук, Кодака Збаража, Кам'янець можуть викликати інтерес Видається, однак, що Челебі любив дуже гіперболізувати про величину міст, їх оборонні можливості Ось що він писав про Львів 1656 р "Оскільки через незвичну метушню, що панувала у вінську, я не зміг як слід оглянути це місто, я розпитав про нього одного корсара Всього в ньому вісімдесят чотири тисячі дерев'яних і вкритих тесом упоряджених палаців Та є й маленькі будиночки злидарів без виноградників і садів Всього на базарі сім тисяч крамниць і в кожній з них кілька сонцеподібних дівчат, винісши на базар свій товар — свою працю, займаються торгівлею

Є близько ста малих церков і сорок монастирів з дзвіницями в кожному з яких по двісті, триста ченців Є сорок прегарних чудових заїжджих дворів, шість п'ятих лазень У благодотворному кліматі тутешніх місць дівчата настільки гарні, що, побачивши їх, одягнених у шовковий різнобарвний одяг, сонцеликих, з очима лані, газелі, сарни, чоловік втрачає голову "

Реальніший опис Кам'янець-Подільського замку "Це надійна і могутня фортеця зі стінами висіченими у скелі що стоять над крутим схилом, і подібної їй немає не тільки в польських володіннях, а й у Чеських і у Шведській стороні

У Челебі дуже багато цікавих але водночас суперечливих описів за порізьких козаків. Ті які вступали в союз з татарами, — це карфаш-козаки (брати козаки) а ті які боролися проти турків і татар — бритоголовий народ, гідний геєни вогненної. Про український народ і його мову Челебі відгукувався так: вони стародавній народ, а мова їхня ще більше всеохоплююча і багата ніж фарсі, китайська, монгольська і різні інші. Зрозуміло, що твір Евлі Челебі вартий уваги як оригінальне джерело, яке відображає різноманітні грані українського життя 50–60-х років XVII ст.

Від другої половини XVII ст, а особливо з XVIII ст твори іноземців, котрі писали про Україну, достатньо численні. Назвемо 'Щоденник' шведського генерала Гордона, що в 60–70-х роках XVII ст перебував на російській службі й, зокрема, 1673 р командував Чигиринською фортецею. В 1829 р російською мовою 'Дневник' був опублікований в Москві. Становище України за часів І Мазепи описував датський посол Юст Юль. Він залишив враження про зруйнований Батурин, міста Глухів, Кролевець, Борзну, Ніжин, Київ, Нові Млини та ін. Так само він писав про напади татар культуру і побут козаків. Його 'Записки' були видані російською мовою у Москві 1899 р.

Добу Мазепи описували також агент французького уряду в Москві Деляневіль ('Записки про Московію'), французький дипломат Жан Блюз, який був у Батурині 1704 р.

Загальновідома книга Вольтера 'Історія Карла XII', що вийшла 1731 р у Руані. До 1900 р вона перевидавалась близько 100 разів. У ній дві сторінки присвячувались характеристиці та діяльності Івана Мазепи. Завдяки Вольтеру ім'я Мазепи стало відоме у всьому світі.

Є фрагменти про Україну в книзі Корба 'Щоденник, складений в Московії', що вийшла друком у Відні 1700 р. У Штутгарті 1730 р було видано 'Реляції' принца Вюртемберзького Максиміліана Еммануїла, учасника походу Карла XII і свідка битви під Полтавою.

Український історик в діаспорі Олекса Вінтоняк захистив дисертацію та видав книгу під заголовком 'Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст.' У 1995 р книга була перевидавана у Львові–Мюнхені. В розділі 'Біо-бібліографічні відомості про подорожників' Олекса Вінтоняк подає відомості про 14 авторів творів про Україну: Балтазара Ганета, К Ф Е Гаммарда, Йоганна Готфріда, Самуеля Готліба Гмеліна, Йоганна Антона Гюльденштедта, Ернеста Вільгельма Дрімнельмана, Балтазара фон Кампенгаузена, Едвардо Даниеля Клерка, Вільгельма Кокса, Джозефа Маршалла, Йогана Вільгельма Меллера, М Мессельєра, Петера Сімона Палласа, Франца барона де Тотта. називає відомості про дві праці невідомих авторів.

У виданні вміщена вступна стаття професора Ярослава Дашкевича де він, окрім джерелознавчого аналізу праці О Вінтоняка та оцінки значення праць іноземців як джерел до історії України доповнює ряд Вінтоняка такими іменами, як Йоганн Гайнріх Мюнц (Жан Аїрі) Карл Бормей Фесрабенд Адам Нарушевич Зрозуміло в наших лекціях нема змоги навіть реферативно зупинитися на згаданих працях Тому рекомендуємо працю О Вінтоняка для самостійного опрацювання Зазначимо тільки, що головними темами творів іноземців про Україну XVIII ст є політика російського царизму щодо України, колонізація Півдня України іноземними колоністами сербами, німцями, болгарами, греками поляками та іншими, перенесення в Україну російських кріпосницьких порядків, обмеження і скасування української автономії Особливо багаті матеріали про побут, спосіб виробництва, культуру, мораль українського населення Іноземці із захопленням розповідають про спосіб життя українських селян, українську етнографію, самобутні ознаки культури українців — чи не у всьому відмінні від аналогічних ознак сусідніх народів

Проте хоч XVIII ст України відносно дуже повно відображене в працях іноземців, з того ж століття збереглося у багатократ більше джерел різних видів вітчизняного походження Тому відносна вага джерел про Україну XVIII ст іноземного походження у всьому корпусі історичних джерел, напевне, вже не така й велика, як джерел іноземного походження з XV—XVII ст, які дійсно є унікальними

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела

Барбаро и Контарини о России Л 1973

Боплан Гюан Левассер де Опис України кількох провінцій Королівства Польського К 1990

Історія Львова в документах і матеріалах К 1986 С 87–88 (Док № 69)

Історія України в документах і матеріалах Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654) К 1941 С 12–13

Литвин М О правах татар литовцев и москвитян М 1994

Мемуари относящиеся к истории Южной Руси К 1896 Вып 2

Мюллер Йоган Йоахим Історична дисертація про козаків /Коментар Ю Мицика і Миколи Куліського //Всесвіт 1988 № 6 С 131–137

Січинський Володимир Чужинці про Україну Вибір з описів подорожен по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть К 1993 С 36–255

Шевальє П ер Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження країну звичай спосіб правління та релігію і другою розвідкою про переконських татар К 1993

Челеби Эвлия Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в.) М 1961 Вып 1 Земли Молдавии и Украины М 1961

Хрестоматія з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50 х рр XIX ст. Посібник для вчителів К 1959 С 94 95 115 146 147 155 157

Праці

Антонович В Б Курс лекцій з джерелознавства 1880–1881 //Історія України в університетських лекціях К 1995 Вып 1

Ататов М А Русская историческая мысль и Западная Европа XII XVII в М 1973

Винтоняк Олександра Украина в описях заходноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст Львів Мюнхен 1995

Дашкевич Я Р Українська боєпланана //Гійом Левассер де Боплан Опис України кількох провінцій Королівства Польського К, 1990 С 209 232

Заруба В М Студії з історії України К 1995 С 48 57

Кордт В Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р К 1926

Мыцык Ю А Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI середина XVII в.) Днепрпетровск, 1981

Мыцык Ю А Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648 1654 гг Днепрпетровск 1985 Ч 1

Називанко Дмитро Козацька християнська республіка //Запорозька Січ у заходноєвропейських літературних пам'ятках К 1992

Остапчук Віктор Гиленко Олександр Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі "Дар великих мужів у воюванні морів" //Marratundi 36 наук праць на пошану Ярослава Дашкевича Львів Київ Нью Йорк 1996 С 341–426

Яворницький Д І Історія запорізьких козаків Львів 1990 Т 1 С 67 70

Лекція 10–11

АКТОВІ ТА ДІЛОВОДНІ ДОКУМЕНТИ РОСІЙСЬКИХ І АВСТРІЙСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ XVIII–ПОЧАТКУ XX ст.

1. Російські органи державного управління

Після приєднання України до Росії 1654 р. російські органи державного управління почали поступово поширювати свою владу, закони і розпорядження, контрольні функції й на Україну. Цей процес набув незворотного і всеохоплюючого характеру після російської перемоги під Полтавою 1709 р., коли Петро I та його наступники взяли курс на ліквідацію української державної автономії, уніфікацію становища українських земель з іншими регіонами унітарної імперії.

Вже за Петра I в системі центральних органів управління відбулися радикальні зміни, спрямовані на підвищення ролі самодержцтва і державного центру в регулюванні всіх сфер суспільного життя, всіх близьких і найвіддаленіших регіонів імперії. Указом царя 1711 р. був утворений Сенат на чолі з генерал-прокурором. Створювався також Кабінет його величності. У 1720 р. для управління окремими великими сферами державного і суспільного життя були сформовані колеги, серед них — іноземна, військова, адміралтейська, юстиц-колегія, вотчинна, камер-колегія, статс-колегія, ревізійно-комерц-, берг-, мануфактур-колеги, Синод, а також колеги, що відали певними територіями: камчатська експедиція, колеги у справах Лівонії, Естляндії, Виборга. Створювався Головний магістрат для управління справами міст. У 1722 р. для управління і нагляду за Україною створювалась Малоросійська колегія.

У 1742 р. колеги були поділені на три експедиції: обер-секретарську

що об'єднувала перші п'ять колегій, та на другу і третю експедиції. Друга мала спрямовувати діяльність господарсько-фінансових колегій, третя — синоду та колегій для управління територіями.

В 1764 р. пройшла ще одна реорганізація колегій, коли їх розділили між чотирма департаментами в Петербурзі та двома у Москві.

Колегії як центральні управлінські органи окремими секторами державного життя проіснували до 1802 р. Тоді вони були замінені міністерствами на чолі з міністрами. Робота міністерств спрямовувалась Комітетом Міністрів. Спочатку працювали такі міністерства: внутрішніх справ, юстиції, фінансів, комерції, народної освіти, військово-сухопутних сил, військово-морських сил та іноземних справ. Міністри користувалися правом особистої доповіді цареві. Коли 1810 р. була створена Державна Рада (Гос. Совет), міністри ставали її членами. Головою Державної Ради був цар. У 1861 р. органом, спрямовуючим роботу міністерств, стала Рада Міністрів (Совет Министров) на чолі з царем. Рада Міністрів була ширшим, ніж Комітет Міністрів, органом. З її утворенням Комітет Міністрів не ліквідувався, а існував аж до квітня 1906 р., коли його функції взяла на себе Рада Міністрів. Наскільки Рада Міністрів спочатку була формальним органом (просто радою), засвідчує факт, що з 1882 р. аж до січня 1905 р. вона не збиралася. Міністерства як центральні органи управління проіснували до кінця 1917 р. Їх замінили більшовицькими Народними Комісаріатами.

Одночасно з утворенням міністерств 1802 р. видозмінювалась функція Сенату. Справи управління виконавськими державними структурами взяв на себе Комітет Міністрів і міністерства, а Сенат перетворився у вищу судово-апеляційну установу. З 1810 р. відповідно до плану державних реформ, що їх запропонував М.Сперанський, дорадчі функції Сенату взяла на себе Державна Рада (Гос. Совет). Головував у Державній Раді голова Комітету Міністрів. Але коли на засіданні був цар, то він і головував. Державна Рада становила єдиний дорадчий орган при цареві, хоч цар своєю волею міг дозволити Раді дискутувати ті чи інші питання, а міг при їх розв'язанні не ставити Державну Раду навіть до відома.

У квітні 1906 р. під впливом революції в Росії створювалася виборна державна установа парламентського типу — Державна Дума (Государственная Дума).

У жовтні 1905 р. Перша Дума, так звана Булигінська, що і формально мала лише дорадчий характер, перестала існувати. Маніфестом 17 жовтня цар ішов на деяку демократизацію виборного положення, хоч курії залишалися. Вибрана на основі нового положення Друга Державна Дума

проіснувала від лютого до червня 1907 р. Для царя вона виявилась надто лівою. Соціал-демократичні депутати її були заарештовані. Дума практично припинила роботу, а 3 червня 1907 р. був опублікований новий виборчий закон. На основі закону 3 червня 1907 р. вибрано третю (проіснувала з листопада 1907 до червня 1912 р.) Думу та четверту Державну Думу (протрималась до Другої російської революції).

Система державного управління Україною визначалась також різними указами і законами російських царів про адміністративно-територіальні зміни.

Дещо повторюючись, скажемо, що вперше губерніальний поділ Росії впроваджувався 1708 р. Тоді вона поділилась на вісім територіально-вельєтєнських губерній. Незважаючи на існування полкового устрою, Україна підпала під губерніальний поділ. Частина її території відносилась до Київської губернії, частина (Слобідська Україна) — до Азовської.

Оскільки великими губерніями управляти було важко, почалися деякі їх реорганізації. У 1710 р. губернії поділено на долі; 1719 р. — на провінції. За Катерини II було прийнято “Установление о губерниях”, що ліквідувало провінції, але збільшувало кількість губерній до 41.

Повністю російську систему територіального адміністративного управління Україною впроваджено після ліквідації гетьманату, Запорізької Січі та полкового устрою в останні десятиріччя XVIII ст.

У 1764 р. на правобережному Запоріжжі, що перебувало під міжнародно-правовою юрисдикцією Росії, створювалась Новоросійська губернія. Як така вона існувала до 1783 р., коли була реорганізована в Катеринославське намісництво з центром у Катеринославі. До намісництва належали нові землі в Північному Причорномор’ї, що відійшли до Росії за результатами Першої і Другої російсько-турецької воєн. У 1796 р. Катеринославське намісництво знову реформоване в Новоросійську губернію. Запорізьке Лівобережжя в тому ж 1764 р. було віднесене до Азовської губернії.

Київська губернія 1781 р. реорганізована у *Київське намісництво* (Київ, Переяславський, Лубенський, Миргородський та інші полки). Намісництво розділялося на повіти (уезди): Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Голтвянський, Городиський, Золотоношський.

У тому ж 1781 р. з північно-східної території України створилося *Чернігівське намісництво*. До нього входило 7 сотень Київського, 12 — Ніжинського, 12 — Лубенського, 16 сотень Гадяцького, 11 сотень Чернігівського, сотня Стародубського полків. Створювалися повіти: Березнянський, Борзнянський, Гадяцький, Глинський, Городнянський,

Зиньківський, Лохвицький, Ніжинський, Прилуцький, Роменський, Чернігівський

Тоді ж 1781—1782 рр утворено *Новгород-Сіверське* намісництво на місці колишнього Стародубського полку та окремих сотень Чернігівського і Ніжинського полків. До намісництва належали повіти Глухівський, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новомістський, Погарський, Сосницький, Стародубський і Суразький. Адмінцентр — Новгород-Сіверський (зараз місто над Десною на межі сучасних Чернігівської та Сумської областей).

Після Другого поділу Польщі 1793 р на Правобережжі, головню на території Брацлавського воєводства, що входило до складу Польської Речі Посполитої, за указом Катерини II утворювалось *Брацлавське намісництво* з центром у Вінниці з Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махнівського, Липовецького, П'ятигорського, Бершадського, Літинського, Хмельницького та Сквирського повітів.

Тоді ж створювалось *Подільське намісництво* з повітів Кам'янецького, Летичівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького та інших з центром у м. Кам'яниці-Подільському.

Знову ж таки 1793 р за указом Катерини II виникло *Волинське намісництво*, спочатку з центром в Ізяславі, з 1795 р — з центром у Новоград-Волинському. До намісництва входили округи (згодом повіти) Новоград-Волинський, Лабунський, Ізяславський, Острозький, Рівненський, Домбровицький, Овруцький, Радомишльський, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Володимир-Волинський, Ковельський.

У 1795 р на півдні України з частини Катеринославського намісництва, з приєднаних територій Півдня створено ще *Вознесенське намісництво*. На північній стороні до нього входили Уманський, Чигиринський, Черкаський повіти, на півдні — міста Очаків, Миколаїв, Берислав, Одеса та ін.

Всесосяжна адміністративна система намісництв, однак, проіснувала всього кілька років. Наприкінці 1796 р — початку 1797 р Росія знову повернулася до губерніального поділу. На території України на місці відповідних намісництв чи їх частин створювались губернії: *Новоросійська* з центром в Катеринославі, *Малоросійська* з центром у Чернігові, *Київська* — з центром у Києві, *Слободсько-Українська* — з центром у Харкові, *Волинська* губернія з центром у Новоград-Волинському (з 1804 р у Житомирі), *Подільська* — з центром у Кам'яниці-Подільському. Такі утворення, як Брацлавське, Вознесенське, Новгород-Сіверське, не реорганізовувались, а розформовувались, а їх повіти приєднувались до губерній.

У 1802 р. пройшло ще одне реформування губерній України. Малоросійська була поділена на Чернігівську з центром у Чернігові та Полтавську з центром у Полтаві, Новоросійська — на Катеринославську, Таврійську та Миколаївську губернії. Останню через рік (1803 р.) названо Херсонською і відповідно перенесено її центр.

Отже, на початку ХІХ ст. орієнтовно на сучасній державній території України існувало дев'ять російських губерній: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Українсько-Слобідська. Останню 1838 р. перейменовано на Харківську. Ці губернії об'єднувалися в генерал-губернаторства на чолі з генерал-губернаторами. Вищою посадовою особою губернії вважався губернатор. Були такі генерал-губернаторства: Київське, що керувало Київською, Волинською і Подільською губерніями, Чернігівське (з 1764 до 1782 р. — Малоросійське) — керувало Чернігівською і Полтавською губерніями, Харківське — у складі Харківської та Воронежської губерній, Новоросійське — у складі Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, а з 1828 р. — і Бессарабської губернії.

Такий російський поділ України залишався незмінним, за винятком переходу від одної губернії до іншої окремих повітів, аж до 1917 р. Тільки 1912 р. східні частини Люблінської і Сідлецької губерній Царства Польського були виділені в окрему Холмську губернію з прямим підпорядкуванням Петербургу.

Губернії розділялись, як правило, на кільканадцять повітів. Наприклад, на початку ХХ ст. у Подільській губернії було 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський. Волинська губернія так само мала 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Ізяславський (Заславський), Ковельський, Кременецький, Луцький, Овруцький, Старокостянтинівський, Новоград-Волинський, Острозький, Рівненський. Повіти поділялись на волості, в кожній з яких налічувалося кілька десятків сіл та інших населених пунктів. Губернські та повітові центри, як правило, були містами, тобто належали до міст за урядовою статистикою. Волосні центри знаходились у містечках, а іноді — у великих селах.

Губернія мала своє губернське правління з такими підрозділами, як канцелярія губернатора, губернське правління, статистичне бюро, землевпорядна комісія, а з кінця ХІХ ст. також — переселенська комісія, жандармерське управління, міське (у губернських центрах) поліцейське управління, підпорядковане губернатору, тощо. В кожній губернії діяли губернські судові палати з підрозділами (прокурорами, судьями, слідчи-

ми відділами та ін.) Система освіти спрямовувалась кураторами (почечителями) освітніх округів куди входило кілька губерній. Округи створювалися без урахування національних особливостей губерній. В губерніях однак освіта підпорядковувалась єпархіальним учительним радам. Поліцейську службу в губернських містах очолював поліцеймейстер у повітових — городничий міських кварталах — пристави і надзиратели.

Російська система адміністративного управління губерніями повітами і волостями України була дуже консервативною. Трохи помітно її оновлювали положення прийняті після 1861 р. але суттєво не змінювали.

2. Розвиток австро-угорських органів державного управління на західноукраїнських землях

На відміну від консервативної системи російського управління Україною, австрійська система управління на західноукраїнських землях відносно швидко видозмінювалася. Західноукраїнські землі підпали під владу Австрії після підписання між Росією, Австрією і Пруссією 1772 р. Конвенції про частковий поділ Польщі. За цим документом до Росії відійшла частина білоруських земель східніше і частково західніше верхнього Дніпра (Гомель, Мстислав, Могилів) та північніше Північної Двіни (Вітебськ, Полоцьк, Динабург), до Пруссії — землі на лівому березі нижньої Вісли, до Австрії — Руське воєводство з містами Львів, Перемишль, Галич, Броди, Жовква та іншими. більша частина Белзького воєводства з містами Белз, Сокаль, Стоянів, Буськ та іншими, незначна частина Волинського воєводства, південна частина Краківського воєводства. Імператриця Марія Терезія, посилаючись на те, що в першій половині XIII ст. — з 1214 р. до 1219 р. — угорський королевич Коломан, син короля Андрія I, вважався галицьким королем, і що вона є спадкоємицею угорської корони, дала назву новоприєднаним землям Королівство Галичини і Волині (Володимирі) — *Königsreich Galizien und Lodomerien*. У практичному політичному вжитку повна назва вживалася рідко, а приєднаний край скорочено називали Галичиною (*Galizien*), у тому числі й землі волинські, а також етнічно польські.

Австрія поділила "Королівство" на чотири воєводства: Краківське (без Кракова), Сандомирське, Руське і Подільське. У воєводствах створилося 24 дистрикти. Проте воєводський поділ проіснував три роки. У 1775 р. відбулася реорганізація адміністративного устрою. Новоприєднаний край поділили на округи: *Львівський, Сандомирський, Белець*

кии *Пильзенський* *Венчківський* та на м *Львів*. Округи розділилися на 19 дистриктів. Але незабаром відбулася нова реорганізація. У 1782 р кількість округів збільшено до 18, а дистрикти взагалі ліквідовано. На українських етнічних землях утворювались *Львівський* *Жовківський* *Залщицький* (з 1800 р — *Золочівський*) *Станіславський*, *Перемишльський* округи. Етнічно змішаними були *Замостський* та *Жешівський* (*Ряшівський*) округи. Округи поділяли на 5–12 повітів кожний, всього на 136 повітів.

У 1774 р до Австрії відійшла Буковина, з якої 1787 р створювався окремий округ.

У 1793 р відбувся Другий поділ Польщі. За ним Австрія не отримала нових земель Польської держави. Пруссія забрала великі території на заході з містами Познань, Гнезно, Калиш, Серадз, Петркув. Російські кордони, як зазначалося, просунулись західніше Кам'яця, Острога, Корця, Пінська, східніше Новогрудка.

Після Третього поділу 1795 р Польщі як держави не стало. До Пруссії відійшла лівобережна Варшава з округом та землі північніше нижньої течії Західного Бугу аж до Немана на півночі. Росія пересунула свій кордон на захід від міст Дубно, Луцьк, Брест–Гродно, Ковно. Російське загарбання відбулося не за рахунок етнічно польських земель, а за рахунок раніше захоплених Польщею українських і білоруських земель.

Дуже великі нові території за Третім поділом Польщі отримала Австрія. Вони пролягали на захід від Бреста південніше нижньої течії Буга аж до впадання його у Віслу. В Австрійській державі опинилися міста Прага, Мацевиче, Люблін, Холм, Сандомир. Нові території дали назву Нової Західної Галичини, що поділялася на 13 округів, у тому числі на етнічно українських землях *Белзький* і *Холмський*.

Війна Франції проти Австрії, Росії та Пруссії на початку ХІХ ст привела до політичного перекрою основного масиву польських земель і частково українських. У 1807 р під егідою Наполеона було створене Велике Герцогство Варшавське, що проіснувало до розгрому Наполеона, формально — до Віденського конгресу 1815 р, який встановив нові кордони. Царська Росія одержала більшу частину Великого герцогства Варшавського, на його основі створивши Царство (*Królestwo*) Польське, куди входила Холмщина і Підляшшя. Частина герцогства як Велике князівство Познанське відійшло до Пруссії. Невелику частину повернули Австрії. Одночасно Віденський конгрес постановив створити як окрему державу *Краківську Республіку*, що мала близько 1000 км² площі, куди входило, крім Кракова, ще три містечка і 244 села. В 1846 р три держави підписали договір про ліквідацію *Краківської Республіки* та її

прилучення до австрійського Королівства Галичини і Лодомери. Останнє, однак, набуло уточненої формальної назви Королівства Галичини і Лодомери з Великим князівством Краківським та князівствами Освенцімським і Заторським. Практично королівство за своїми правами вважалось губернією. Головним адміністратором був губернатор.

У лютому 1847 р Галичину поділили (офіційно, але формально) на Східну (етнічно українську, за винятком польського Бжозівського повіту) та Західну (етнічно польську, за винятком західної частини північної Лемківщини). Під час революції 1848 р, вже у травні 1848 р секретар Головної Руської Ради у Львові о. Михайло Малиновський виступив з пропозицією поділити Галичину реально на дві губернії, 9 червня того ж року Головна Руська Рада внесла офіційну петицію до цесаря з вимогою, "щоби частина Галичини, заселена русинами (українцями), творила для себе провінцію з осідком крайової політичної управи у Львові і щоби частина краю, заселена мазурами (поляками) була відділена від руської провінції".

Цю пропозицію, очевидно, підтримував губернатор Ф. Стадіон. Цесар Фердинанд 19 червня 1848 р санкціонував утворення в Галичині двох губерній і визначив термін реалізації свого рішення 1 серпня 1848 р. Але ще до цього (30 липня) Стадіон був відкликаний з поста губернатора. Вище-губернатор поляк Агенор Голуховський категорично виступав проти поділу. Противником поділу виявився і новий губернатор поляк Вацлав Залеський, після якого губернатором став Голуховський. Розпорядження цесаря в життя не впроваджувалося.

За цих умов Головна Руська Рада звернулася за підтримкою ідеї поділу до народу. До кінця січня 1849 р на підтримку поділу було зібрано 200 тис підписів галичан. Та на боці польської верхівки в Галичині виявилась також віденська бюрократія, в тому числі й міністр внутрішніх справ Дубльгоф, який оголосив, що рішення цесаря відкликане.

Нові меморіали русинів до цесаря й уряду (останній 29 березня 1849 р) не допомогли. Галичина так і залишилася неподіленою австрійською адміністративною провінцією, в якій влада на місці перебувала в руках польського панства.

У грудні 1848 р цесар Фердинанд I зрікся престолу. Його місце зайняв Франц Йосиф I, а 30 червня 1851 р Головна Руська Рада саморозпустилася. Українська вимога про поділ Галичини залишилась в українському рухові аж до 1918 р лише як ідея.

В 1854 р вища крайова посада губернатора дістала назву *намісника*, а адміністрація краю — *намісництва*.

В 1866 р відбулася ще одна адміністративно-територіальна реформа. Число повітів збільшувалось до 76. З часом кількість їх дещо зрос-

ла 1910 р — 81, з них 51 у Східній Галичині и 30 — у Західній В українській частині намісництва (Східній Галичині) були такі повіти (за порядком латинської абетки) Бібрка, Богородчани Борців, Броди Бе режани, Бучач, Цшанів Чортків, Доброміль Долина, Дрогобич, Горо док, Городенка, Гусятин, Ярослав, Яворів, Калуш, Кам'янка, Коломия, Косів, Львів повіт, Ліско, Мостиська, Надвірна, Печеніжин, Підгайці, Пе ремишль Перемишляни Рава Руська, Рогатин, Рудки, Самбір Сянок, Скалат, Сколе, Снятин, Сокаль, Станіслав, Старий Самбір, Стрии, Тер нопіль, Тлумач, Тереховля, Турка, Заліщики, Збараж, Зборів, Золочів, Жовква, Жидачів та з перевагою поляків — Бжозів Львів був окремою адміністративною одиницею Повіти поділялися на гміни, що складали ся з одного чи кількох поселень Повітову адміністрацію очолював ста роста, гмінну після громадського закону 1866 р — вйт Окрім цього, ад міністративно-політичні функції в селах виконували поміщики чи їх упра вители — мандатори

Крім поділу Галичини на адміністративні повіти були ще судові по віти — у Східній Галичині їх налічувалося понад 90

Певний вплив на керівництво промисловістю краю мали три промис лові палати у Східній Галичині — Львівська і Бродівська, у Західній — Краківська

Буковина після її входження до Австрії і до 1786 р вважалась при кордонною милітаризованою зоною В 1786 р на основі її двох цинутів — Чернівецького і Сучавського — створилися *дістрикти*, що, в свою чер гу, поділялися на *околи* Чернівецький, Прутський, Дністровський, Черс мошський, Довгопільський (Русько-Кимполунзький), Берегометський, Віковський, Міжлокський Молдавсько Кимполунзький Буковина загал ом, як зазначалося, з 1787 р становила округ Галичини аж до 1849 р , коли дістала статус окремого краю зі своєю адміністрацією

На Закарпатті існували традиційні адміністративні одиниці — комі тати У 1867 р , коли Угорщина одержала державність у складі Габс бурзької монархії, на українському Закарпатті були комітати Березький (центр м Берегово), Ужанський (центр Чоп), Угочанський (центр Сев люш), Марамароський (центр м Хуст), в яких українці становили відносно більшість населення (від 40 до 50 %) Комітати входили до складу По жонського намісництва з центром у Братиславі, що підпорядковувалось Будапешту

У березні 1861 р крайовий статус Буковини був піднесений до рангу герцогства — *Herzogtum Bukowina* Вищим чиновником герцогства став президент, який призначався царем і центральним урядом

В Австрії 1861 р на соціально-класові основи проводилася певна

демократизація управління країнами Паралельно з державно-управлінськими структурами — намісництвом — староствами мандаторами — формувались самоуправлінські органи краєві сейми і повітові сеймики Лютневим патентом 1861 р імператор Франц Йосиф I проголосив "Крайовий статут і сеймову виборчу ординацію для Королівства" Створювались краєві сейми Галичини і Буковини Вони мали класовий характер, формувалися з вірилістів та обиралися за куріальною системою До першої курії входили поміщики, які сплачували 200 і більше корон податку на рік У Галичині таких поміщиків станом на 1908 р налічувалося 2297 (0,3 % усіх виборців) Їм виділялось 44 місця в сеймі В другу курію обиралися три депутати — по одному від кожної промислової палати Кількість членів палат становила 116 Третя міська курія складалася з буржуазних верств з певним мінімумом податку — духовенство, службовці, вчителі, адвокати, лікарі, цехові майстри, власники майстерень та ін Всього таких виборців у Галичині 1908 р числилось 64084 Курія обирала 19,3 % депутатів сейму В четверту курію входили заможніші селяни, які платили по 8 і більше корон річного податку Ця курія мала 650586 виборців Вибори були двоступеневі 500 селян-виборців обирали одного виборця на окружні вибори, а вже останні обирали 46,0 % всіх депутатів сейму

З 1883 р Галицький крайовий сейм засідав у новому будинку, побудованому за проектом архітектора Й Гохбергера 1877–1881 рр Зараз у будинку сейму знаходиться головний корпус Львівського державного університету ім Івана Франка

Крім обраних виборами депутатів, за ординацією 1861 р дев'ять місць у сеймі займали вірилісти — депутати за посадою три архієпископи, чотири єпископи та два ректори університетів Львівського і Краківського В 1866 р до вірилістів додався ще один єпископ, в 1900 р — ще два ректори Львівської політехніки і Краківської академії мистецтв У 1896 р дещо зросла кількість депутатів від м Львова (з чотирьох до шести) і м Кракова (з трьох до чотирьох) Отже, з 1900 р був 161 депутат У 1910 р в ньому налічувався всього 21 українець За сеймовою реформою 1913–1914 рр у сеймі мало стати 228 депутатів, з яких для українців відводилось лише 62 мандати (27,2 %), хоч частка українського населення всієї Галичини становила 1910 р (за конфесійними показниками) 42,10 % а польського — 46,56 % Але це "демократичне" реформування сейму так і не було впроваджене в життя Почалась Перша світова війна що стимулювала розпад імперії Габсбургів Крайовий сейм мав свій виконавчий орган — Краєвий виділ, що спрямовував діяльність освіти медичних санітарних, соціальних служб, науки і мистецтва та ін

Сейм виділяв майже у 10 разів більше сум на польські ціті ніж на українські

Демократична виборча реформа 1907 р торкнулася тільки виборів до Державної ради — австрійського парламенту і зовсім не стосувалася виборів у місцеві органи самоуправління в сеймі, у ради міст та у сільські громадські ради в яких вибори проводились за трьома податковими куріями

За виборами до парламенту 1907 р українці Галичини мали максимальну змогу провести у віденську Державну раду щонайбільше 28 депутатів Фактично було обрано 27 Поляків — 76 Від українсько-румунської Буковини депутатами стало п'ятеро українців

У 1911 р проводились другі вибори до парламенту Це супроводжувалося жахливим розстрілом виборців 19 червня 1911 р у Дрогобичі Було вбито 31 виборця, близько 100 осіб поранено І як в наругу після цього до суду в Самборі притягалися сотні виборців

Але не тільки в парламенті, в сеймі, у міській раді Львова, де на 100 радних було тільки два українці та шість євреїв, представництво українсько-польської Галичини формувалося переважно з польських поміщиків і буржуазії В руках поляків перебував майже весь управлінський апарат Намісником "Королівства Галичини і Лодомери" після німця Стадіона аж до Першої світової війни призначався поляк Наприкінці ХІХ-початку ХХ ст намісниками були Казимир Бадені, Анджей Потоцький, Міхал Бобжинський Тільки в роки війни намісниками знову почали призначати німців Серед старост повітів траплялося в різні роки один або кілька українців

Отже, якщо на російському боці взагалі не йшлося про участь українців у системі державного управління, бо всі чиновники були "руськими", хоч би і "малоросійської народності", то на австрійському боці участь українців у системі державного управління крім була дуже обмеженою

3. Різновиди законодавчих актів.

Кодифікаційно-видавнича робота

Всі державні установи центрального, крайового, місцевого рівня керувалися законодавчими актами, що їх приймали імператори та центральні органи влади, самі видавали різні документи актового і регулюючого характеру, створювали велику кількість діловодних документів

З часом як в Росії, так і в Австрії виробилась ціла ієрархія актових документів Найважливіші питання державного життя війни і миру скасування кріпосницьких і панщизняних відносин ліквідація революційних

Revidierte Statuten

der

kaiserlich-österreichischen

FRANZ JOSEPH-ORDEN.

Wir Franz Joseph der Erste,

von Gottes Gnaden Kaiser von Österreich; Apostolischer König von Ungarn;

König von Böhmen, von Dalmatien Kroatien, Slavonien, Galizien, Lodomenen und Illyrien, Erzherzog von Österreich, Großherzog von Krakau, Herzog von Lothringen, Salzburg, Steyer, Kärnten, Kraun, Bukowina, Ober und Nieder Schlesien, Großfürst von Siebenbürgen, Markgraf von Mähren, gefürsteter Graf von Habsburg und Tirol etc. etc

Von dem Wunsche geleitet, ausgezeichnete Verdienste ohne Unterschied des Standes durch eine öffentliche Anerkennung zu ehren und in der Absicht, die klaren der Staatsbürger zu gemeinsamer, gegen künftigen Wirken für das große Vaterland aufzurufen und zu bestärken haben Wir mit Unserem Patente vom 2 November 1840 einen Verdienstorden gestiftet und für denselben die Grundzüge der Statuten mit dem Vorbehalt der Erweiterung derselben hinterlassen. Die Notwendigkeit von Erweiterungen und Änderungen hat sich öfters wiederholt ergeben Wir haben nunmehr alle Satzungen dieses Ordens zu nachstehenden Wortlaut neu zusammenfassen lassen und indem Wir den letzteren geschnitten haben, befehlen Wir, daß die hienüt revidierten Statuten jetzt und in künftigen Zeiten genau beobachtet werden und zur Rechtscham dienen sollen.

Name des Ordens

§ 1 Der Orden trägt den Namen „Franz Joseph Orden“

Stiftungstag

§ 2 Der Stiftungstag ist der erste Jahrestag Unserer Thronbesteigung, somit der zweite December Krönungstages des Kaiserthronbesteigungstages

Ordensform

Die Ordensform ist Unser Wahlwapp „Achtungswort“

Aufnahme in den Orden

§ 3 Ausgewählte Verdienste ohne Rücksicht auf Geburt, Religion und Stand gewährt der Anspruch zur Aufnahme in den Orden

Der Franz Joseph-Orden kann jeder Ausgehörig der Monarchie verliehen werden der sich durch vorzüglichste, tätig bewiesene Aufopferung an den Landesfürsten und den Vaterland im Kriege oder Frieden durch besondere Verdienste, für das allgemeine Wohl geleistete Dienste durch wahrhaft ständige Verdienste Ausdauer oder Verhinderung der Feindschaft, vornehmlichen jedoch für oder dem Haupte ausgezeichnet oder auch durch hervorragende Leistungen in Kunst oder Wissenschaft, durch außerordentliche Verdienste um die heilende Menschheit oder irgendwo anders ausgezeichnete Verdienste um Gerechtigkeit oder Vater Reich verdient gemacht und sich durch Verdienste um die Dank des Vaterlandes und auf eine öffentliche Anerkennung erworben hat.

Die Verleihung dieses Ordens an Ausländer welche Wir Uns besonders vorbehalten

Großkreuz

§ 4 Das Wapp des Ordens trägt den Stern des Großkreuzes

Verleihung

§ 5 Die Verleihung des Ordens kommt nur dem Kaiser zu

Die Ansuchen um die Verleihung ist gestattet Die Verleihung erfolgt kostenfrei

Ordensgrade

§ 6 Der Orden besteht aus fünf Graden, und zwar aus Großkreuz, Komturen mit dem Stern, Komturen Offizieren und Rittern

Rangverleihung

§ 7 Die Großkreuze geben ihrer Würde wegen allen übrigen Graden die Komturen mit dem Stern den Komturen, dann den Offizieren und die Offiziere den Rittern vor In allen Hof Abtheilungen richtet sich der Rang nach der Zeit der Aufnahme in den Orden, daher das Mitglied der höchsten Grade immer auch der Rang nach dem Zeitpunkt der Verleihung des betreffenden Ordensgrades zu kommt

Beschreibung des Ordenszeichens

§ 8 Folgendes ist das Ordenszeichen, an dem Ordensmitgliedern zum Beweise der verliehenen Würde verliehen wird Ein goldenes, emailliertes Kreuz gegen schwarzem Hintergrund, die Abtheilungen jedes Kreuzarms in einem feinen Zerkelchen nach außen gekehrt

Das Kreuz ist mit und von einem goldenen Kranz umgeben. Es hat ein kreisförmiges goldenes Mittelstück, das gleichfalls von einem goldenen Kranz umgeben ist. Auf der Vorderseite des Mittelstückes sind zwei goldene Adler, welche nach außen gekehrt sind, angebracht.

Der Kranz hat vier Kreuzarme in der goldenen, zerkelchen abwärts emaillierten zerkeligen Adler abwärts, welcher in einem goldenen Mittelstück mit durch verhängenen Blenden geschlossener herabhängende Kette hält, zwischen deren Gliedern an dem unteren Ende des Kreuzes die Buchstaben des Wahlwappes „Achtungswort“ angebracht.

Über dem Kreuz schwebt die österreichische Kaiserkrone, an welcher der Schließring angebracht ist.

Die Rückseite des Kreuzes ist der Vorderseite gleich und oben hinten und auf dem Mittelstücke eingestrichelt steht der Buchstaben J J die Jahreszahl der Verleihung, welche

§ 9 Die Jahreszahl der Verleihung, welche

Größe

§ 10 Die Größe des Ordenszeichens ist die folgende: Das Kreuz hat eine Höhe von 12 Millimetern und eine Breite von 12 Millimetern. Die Rückseite des Kreuzes ist der Vorderseite gleich und oben hinten und auf dem Mittelstücke eingestrichelt steht der Buchstaben J J die Jahreszahl der Verleihung, welche

Die Rückseite des Kreuzes ist der Vorderseite gleich und oben hinten und auf dem Mittelstücke eingestrichelt steht der Buchstaben J J die Jahreszahl der Verleihung, welche

Die Rückseite des Kreuzes ist der Vorderseite gleich und oben hinten und auf dem Mittelstücke eingestrichelt steht der Buchstaben J J die Jahreszahl der Verleihung, welche

Komturen

§ 11 Die Komturen tragen ein Ordenszeichen von gleicher Größe wie das Großkreuz auf der Rückseite an einem 52 Millimeter breiten am den Hals zu befestigenden Band

Das Komturen mit dem Stern tragen ebenfalls einen silbernen Stern welcher dem Komturen der Großkreuze gleich ist jedoch 60 Millimeter im Durchmesser hat. Dieser Stern auf dessen Mitte das Ordenszeichen in der Größe des Ritterkreuzes angebracht ist wird auf der rechten Brustseite getragen

Offiziere

§ 12 Die Offiziere des Franz Joseph Ordens tragen ein Offiziersband, welches 6 Millimeter hoch und 40 Millimeter breit ist, oben hinten an der linken Brustseite angebracht

рухів і державних заколотів, восшествія на престол та інші оголошувалися царськими (іцарськими) *маніфестами*. Їх стиль, як правило, піднесено урочистий. За традицією маніфести починалися з релігійної посвяти та інтитуляції особи, від якої видавався маніфест. Так, маніфести, які видавав цесар Франц-Йосиф I, починалися словами:

“Ми, Франц Йосиф I, милостю Божою кайзер Австрії, апостольський король Угорщини, король Богемії, Далмації, Кроації, Словенії, Галичини, Лодомери і Іллірії, ерцгерцог Австрії, великий герцог Кракова, герцог Лотарингії, Зальцбурга, Штірії, Каринтії, Країни, Буковини, Верхньої і Нижньої Силезії, Гроссфюрста із Семиграддя, маркграф Моравії, верховний граф Габсбурга і Тіроля та інших, та інших...”

Маніфест російського царя про скасування кріпосного права починався “Божией милостию Мы, Александр Второй, император и самодержец всероссийский, царь польский, великий князь финляндский, и прочая, и прочая, и прочая объявляет всем нашим верноподданым Божиим провидением, и священным законом престолонаследия быть призваны...”

Мета маніфестів — завоювання моральної підтримки різних станів. Через це в них оголошувались різні милості, сповіщалося про турботу монарха за своїх підданих, проклиналися різні “вороги і розбійники”, “вороги встановленого Богом закону і порядку”.

У маніфесті, що повідомляв про “восшествіє на престол” Катерини II, повідомлялось про зниження на 10 копійок ціни на пуд солі.

В Австрії високий ранг мали документи законодавчого характеру, що видавалися цесарем і називалися *патентами*. Так, 7 березня 1849 р. цесар Франц-Йосиф I патентом розпустив парламент, усував так звану Кромеризьку конституцію, замінюючи її своїм конституційним патентом. 26 лютого 1861 р. цесарський патент оголошував статuti про крайові сейми та *ординації* (положення) про вибори до них.

В Росії крім маніфестів велику роль виконували іменні (царські) та сенатські укази. Вони мали силу законів. Указами в Росії було надане право поміщикам відправляти селян за провини на заслання чи каторгу (1760, 1765). Указами встановлювались форми правління в нових землях. Наприклад, указом 1722 р. була створена Малоросійська колегія, 1764 р. скасовано гетьманство і відновлено Малоросійську колегію, 1783 р. на Лівобережну і Слобідську Україну поширювались норми кріпосного права російського зразка. Указами жалувались землі та селяни поміщикам. За 40 останніх років XVIII ст. такими указами у власність поміщиків було передано 1 млн 200 тис. селян.

У 1817 р. указом відкривалось Міністерство духовних справ і народної освіти, 1827 р. встановлювалась заборона на прийом у всі види дер-

жавних шкіл дітей непривілеюваних станів 1835 р указ ліквідував автономію університетів та ін

В Австрії та Росії окремі важливі питання державного життя регулювалися документами, що мали назву законів. Особливе значення для життя сільських громад мав, наприклад прийнятий 1866 р 'Громадський закон для Галичини', що регулював порядок виборів громадських рад та сільської старшини вйта, підвйта, присяжних, обов'язки сільських громадських 'урядів', принципи ведення громадського маєтку, організації служби правопорядку, оплати податків, дорожніх робіт, діяльності школи, соціального забезпечення одиноких, престарілих, калік, сиріт та ін 'Громадський закон' 1866 р пережив Австрію і функціонував майже у незмінному вигляді аж до 1933 р, коли за реформою громадського самоуправління значна кількість обов'язків сільських громад була передана у відання так званих збірних гмін (*gmin zbiorowych*)

Правно-регулюючу роль виконували різноманітні "Положення" в Росії та ординації в Австрії, а потім і в Польщі. Так, з метою втілення у життя реформи 1861 р було прийнято 19 положень, що мали регулювати окремі сфери життя "Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності", "Місцеве положення про посімейне влаштування селян", "Положення про губернські і повітові земські установи" (1864), "Положення про земські установи" (1890), "Положення про вибори в Державну Думу" (1906) та ін. В Австрії акти, що називалися *ординації*, регулювали головні різні вибори до громадських рад, до повітових і міських, до Крайових сеймів, а також до Державної Ради Австрії, в Угорщині — до Державної Ради Угорщини (Після 1866 р, коли Австрійська Габсбурзька імперія перетворилася в дуалістичну державу Австро-Угорщину, в ній стало два парламенти і два уряди. Спільними були тільки цісар, котрий був одночасно королем Угорщини, і два міністри військових та іноземних справ, які були членами обох урядів). Поряд з названими актами правно-регулюючу силу мало багато документів, що видавалися під іншими назвами: регламенти, постанови (установлення), статутути, табелі, циркуляри, а нерідко просто резолюції монархів. Загальнодержавне значення мали "Генеральний регламент" Петра I, що визначав принципи діяльності колегій, так само прийнятий за Петра I "Табель про ранги" (1722), який встановлював 14 чинів цивільної та військової служби (шість нижніх обер-офіцерських, чотири штаб-офіцерські і чотири вищі генеральські) і в основі залишався діючим у царській Росії аж до краху монархії.

Документом, що мав назву 'Учреждение для управления губернии Всероссийской империи', прийнятим 1775 р, регулювалася діяльність губернаторів і губернських управлінь "Учреждение" визначало

структуру управління в губерніях штати, чини, права й обов'язки При цьому були розписані також структури повітових управлінь їх штати

В 1782 р був прийнятий "Устав благочиния" (статут), що визначав форму правління у містах губернських і повітових Орган управління мав назву *управа благочиния* В губернських містах її очолював полицмейстер, у повітах — городничий "Уставом" (статутом) 1864 р у Росії впроваджувалась судова реформа, 1874 р — військова

У другій половині ХІХ ст статuti стали масовими документами як в Росії, так і в Австрії Вони складалися і кожного разу затверджувалися урядовими органами чи відхилялися Схвалення статуту було обов'язковою умовою реєстрації підприємства, товариства, акціонерної спілки тощо Затверджуючи статут, урядовий орган (цар, губернаторство, намісництво, міністерство) тим самим санкціонував, що дозволяється організації, статут якої схвалювався, і поза межі чого вона не повинна виходити

У Галичині, на Буковині схвалення статуту державним органом означало дозвіл на діяльність культосвітніх товариств "Общества им М Качковского", "Просвіти", "Руської Бесіди", "Соколив", "Січів", "Сільського Господаря", "Ревізійного Союзу українських кооперативів", "Рідної школи", навіть різних кас взаємодопомоги

Статuti час від часу перезатверджувалися В архівних фондах згаданих та інших товариств зберігаються їх статuti за різні роки, що відбивали діяльність товариств упродовж десятиріч

Законодавчої сили набували і циркуляри, наприклад, циркуляр міністра внутрішніх справ П О Валуєва 1863 р про заборону друкувати будь-яку літературу (за винятком художньої) українською мовою Фраза Валуєва "ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може" стала своєрідним символом царської політики щодо українського народу

Крім названих актових матеріалів, силу закону неодноразово набували всілякі "высочайше одобренные мнения Государственного Совета", "высочайшие повеления", рескрипти, тимчасові правила, а іноді просто резолюції на доповідних записках

У сфері міжнародних міждержавних стосунків виробилися особливі види актових документів, назви яких значною мірою визначали їх форму і зміст Це договори, трактати, конвенції, угоди, декларації, меморандуми, протоколи, ноти, пам'ятні записки та ін Назви документів відбивали нюанси того, які саме питання вони регулювали і як регулювали, хоч не завжди Часом ноти, протоколи і декларації набували сили договорів Неодноразово меморандуми і трактати відігравали роль простого лавірування держав на міжнародній арені

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, издаваемый комиссией для разбора древних актов К., 1888.

Сафонович Феодоси. Хроніка з літописів стародавніх. К., 1992

П р а ц и

Антонович В Б Курс лекцій з джерелознавства. 1880 - 1881 //Історія України в університетських лекціях 1995 Вип 1.

Бевзо А Львівський літопис і Острозький літописець К., 1970

Дзира Я І Українські літописи XVI-XVIII ст. в радянській історіографії //Історичні джерела та їх використання. 1968. Вип. 3 С.177-189.

Крип'якевич І П. Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині //Історичні джерела та їх використання 1964. Вип. 1 С.63-80.

Марченко М.І Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) К., 1959.

Марченко М.І. Історія української культури. К., 1961. С.232-245.

Мыцык Ю А "Кройника" Феодосия Сафоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII в.: Автореф. дис. ... канд. ист наук. Днепропетровск, 1975

Тихомиров М Н. Источниковедение истории СССР. М., 1962. Вип. 1. С.353-373.

Смотій В А , Степанков В С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть //Укр. іст. журн. 1998. № 2. С.3-4.

групується не за видами чи підвидами, а за часом походження і тематикою.

4. Види діловодних документів державних адміністративних органів. Документи судочинства

Всі державні установи в процесі діяльності не тільки послуговувались актовими регулюючо-правовими документами, а й самі створювали численну кількість діловодної документації, зокрема такі її підвиди: журнали засідань різних колегіальних органів, протоколи, стенограми, звіти посадових осіб, доповіді, екстракти доповідей, довідки комісій, службові листи, запити, донесення, рапорти, заяви, скарги, реєстри, особові справи і досьє тощо.

Журнали велися під час засідань колегіальних виконавських органів, наприклад, Комітету Міністрів Росії, колегії міністерства, губерніального правління. Як правило, в журналах надавалися скупі дані про склад учасників засідання, питання з порядку денного, прізвища осіб, які були основними доповідачами, а також суть рішень, ухвалених колегіальним органом.

До того ж підвиду діловодної документації належать і протоколи засідань таких колегіальних органів. Віденська палата депутатів видавала серійно "Stenographische Protokole über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten" (Стенографічні протоколи засідань палати депутатів). Протоколи детальніше відображали хід засідання та обговорення. Окрім відображення основного змісту питань, що обговорювалися, в них фіксувалися запитання до доповідачів, репліки учасників засідання, суть рішень. Хронологічно протоколи є підвидом документації пізнішого походження, ніж журнали.

Звичайно, форма протоколу залежала від того, в мирних чи воєнних умовах проходили засідання; чи питання, що розглядалися, були наперед запланованими до розгляду, а чи орган збирався для обговорення багатьох питань, продиктованих, наприклад, умовами воєнного становища. Ілюстрацією протоколу такого імпровізаційного засідання може бути протокол Державного Секретаріату ЗОУНР з 25 лютого 1919 р. Зазначені присутні: Голубович, Петлюра, Мартинець, Артимович, Макух, Бубела, Біляк, Петрушевич.

Голубович, голова Державного Секретаріату, склав звіт про перебування делегації ЗУНР у Львові на зустрічі з місією Антанті і з польським командуванням. *Петлюра* зробив репліку про те, що українська сторо-

на могла б більше впливати на "правительства" зарубіжних країн за посередництвом впливових капіталістичних сфер шляхом розвитку з останніми ділового співробітництва

Макух (Державний Секретар внутрішніх справ) додав репліку про необхідність бути налаштованими на співпрацю з поляками при будь-якому повороті подій, і "як дістанемося під Польщу", і "якби ми були суверенні" Мовляв, при різних ситуаціях "поляки нас не зломлять" От тільки б зміцнилася "злука"

Петлюра доповнює в Одесі "ми говорили з Антантою і зазначили границі", що населення над Чорним морем "буде мати користь від заспокоєння" на інших фронтах Голубович говорить про потребу зліквідувати західний фронт (тобто замирення з поляками — С М) і зміцнення співпраці зі східною Україною "нам треба харчів і муниці"

Петлюра пропонує, щоб від Державного Секретаріату в Директорі був уповноважений делегат, оскільки необхідно зміцнювати єдність у військах, фінансових, шляхових та заграничних справах "Я хотів би, щоб якнайбільше Вашого елемента перейшло на нашу сторону У ваших старшин більше дисципліни в роботі і почуття обов'язку Треба, щоби військові інститути були просякнуті націоналістичним духом" Він висловився за створення спільних централей УНР і ЗУНР

Голубович зазначив "В принципі годжуся — але се незвичайно тяжка справа У вас байонські суми Вже по злуці дала ся відчутти підвижка цін Ми не є в силі покривати коштів Корона ще недавно добре стояла Тимчасом держави приступили до творення власної валюти через стемплювання Се й причинило упадок курсу корони Хочу звернути увагу на розкидання грошей Міся до Дани Дали 200000 крб"

Чіткого рішення щодо позиції в переговорах з місією Антанти і з поляками Державний Секретаріат у присутності керівника Директорії С Петлюри і Голови Національної Ради ЗУНР Є Петрушевича так і не виробив

Далі на засіданні йшлося про господарську розруху в ЗУНР, спустошення за наслідками війни, відсутність контролю за господарськими вантажами, зокрема продуктовими, зі східної України, про неконтрольований вплив у Галичину людського елемента зі сходу, в тому числі анархістсько-більшовицького, погане збереження продовольчих запасів, військове будівництво тощо Виступали Є Петрушевич, М Мартинець (Державний Секретар земельних справ), П Бубела (товариш Державного Секретаря у військових справах) Фактично, багато питань обговорювали, а рішень, по суті, так і не приймали Проте це зовсім не означає, що цінність такого протоколу як історичного джерела втрачається Зовсім

ні Протокол передає атмосферу напруги, невизначеності з багатьох питань, почасти некомпетентності притаманної Державному Секретаріатові Протокол засвідчує наскільки непростими були стосунки між С Петлюрою, з одного боку та С Голубовичем і Є Петрушевичем — з іншого Нарешті, протокол, зокрема у зіставленні з іншими протоколами, є прекрасним джерелом для вивчення персоналій За реакцією, репліками, промовами Державних Секретарів проступають їх характери, інтелект, політичні позиції, відданість справі національної державності чи формальне ставлення до державної служби

З початку ХХ ст у багатьох випадках, зокрема для відображення роботи центральних і крайових самоврядних законодавчих органів, у тому числі Галицького Крайового та Буковинського Крайового сеймів, у практику ввійшло стенографування *Стенограми* потім видавалися серійними виданнями мовами, якими користувалися промовці польською, українською, німецькою, румунською Маршалок Галицького сейму початку ХХ ст Станіслав Бадені любив говорити промови поперемінно польською й українською мовами Так вони й друкувалися у “*Sprawozdaniach stenograficznych*” засідань сейму, а також в офіційній проурядовій газеті “*Gazeta Lwowska*”

До дуже багатих інформацією діловодних джерел варто віднести різноманітні *доповіді* тематичні доповіді міністрів на засіданнях Комітетів міністрів, Рад міністрів, ради Державних Секретарів, Народного секретаріату, звіти міністрів, а особливо звіти губернаторів, намісників, воєвод У кожній державі й у відповідні хронологічні періоди такі звітні доповіді вищих посадових осіб відповідних адміністративних одиниць мали свою структуру Але незалежно від варіантів такої структури звітні доповіді завжди давали загальну характеристику економіки, населення, культури, освіти і політичних симпатій, санітарного стану, а також діяльності управлінських структур, стану правопорядку і рівня злочинності Ось структура тематичної доповіді Волинського воєводи щодо національно-демографічних стосунків у воєводстві станом на 1930 р

— характеристика зародження і розгортання українського руху на Волині з 1905 р ,

— національно-конфесійно-демографічна ситуація у воєводстві за матеріалами перепису населення 1921 р ,

— характеристика національних духовних і господарських особливостей поляків, чехів, українців, євреїв,

— зайнятість окремих національних груп населення сільським господарством, промисловістю, торгівлею та іншими видами діяльності,

— еміграція з воєводства

— соціальна структура міського населення воєводства загалом і у повітових центрах окремо (міст Дубно, Ковель, Кременець Луцьк, Острого, Рівне, Володимир),

— зміна соціальної структури воєводства у зв'язку з прилученням до нього (від Поліського воєводства) Камінь-Каширського і Сарненського повітів,

— стан освіти і шкіл у різних національних груп

Цікаву історичну інформацію мають різні *донесення* губернаторів, намісників, воєвод, повітових ісправників і старост та інших посадових осіб Масовими є донесення поліцейських та жандармських служб про суспільні рухи, діяльність не тільки політичних, а й культосвітніх товариств, про першотравневі демонстрації, антиурядову агітацію тощо З періоду Першої світової війни відклалось багато донесень повітових старост про стан повітів після проходження через них фронтів чи після припинення "ворожої" окупації

Методи роботи українських структур добре простежуються на основі таких видів документів, як *службові листи* вищестоячих органів влади до нижчих ланок управління, і навпаки, *листування* між рівними за рангом установами (промемори), рапорти нижчих начальників вищим

Багаті й тематично різноманітні відомості відклалися в *матеріалах* різних *службових комісій*, контрольних служб, інспекторів праці Так, дуже багато матеріалів про стан галицької промисловості, умови праці робітників вдень і вночі, чоловіків, жінок і дітей, про заробітки працюючих та їх матеріальне становище, житлові умови, а також бездомництво, інші сторони життя промислового населення Галичини і Буковини (інспекторат праці для обох країв був спільним) зібрав керівник промислового інспекторату Арнольд Навратіл, який обіймав згадану посаду кілька десятків років Добросовісність цього інспектора та достовірність його інформації зазначав Іван Франко, який особисто неодноразово користувався його матеріалами " Недавно опублікований звіт галицького промислового інспектора пана Навратіла , — писав він, — відкрив жахливу картину злиднів галицького трудового люду"

У діловодній документації значну інформацію може мати навіть якийсь маргінальний запис, те, чий почерк, яка чисельність документів того чи іншого підвиду (донесень, скарг, листів) тощо

Близькими до діловодних документів за характером збереження інформації є *матеріали судово слідчих органів* За підвидами, це протоколи обшуків, допитів, описи "речових доказів", свідчення підсудних і свідків, доповідні записки слідчих, обвинувальні акти, прокурорські обвинувачення, промови підсудних, промови адвокатів, судові вирoki та ін

У багатьох випадках з кінця ХІХ ст вже велися стенограми судових засідань або ж протоколи та ін

Характер судових справ супроводжувався певними відмінностями у підвидах документів, які оформлялися під час їх проходження Так, у справах про політичні процеси с матеріали донесень агентів охоранки чи інших поліцейських служб, доповідні записки агентів чи слідчих про таємний нагляд до арешту, речові докази політичного забарвлення (листівки, книжки, газети, листи, зброя тощо) Політичні підсудні майже ніколи не признавалися до своїх "злочинів" прикидалися незнайками або ж людьми, котрі турбувалися про благо "родини", імперії, царя, цесаря та ін Водночас політичні підсудні неодноразово, коли бачили, що їм не виправдатися, прагнули використати останнє слово в інтересах пропаганди своїх поглядів та ідей Знаменитим в цьому відношенні було, наприклад, останнє слово Мирослава Січинського, який 12 квітня 1908 р смертельно поранив намісника Галичини графа Анджея Потоцького Його промова на повторному суді над ним у квітні 1909 р у Львові перетворилася в звинувачувальний акт всій системі австрійської влади що існувала в Галичині "Ми знаємо, яка у нас конституція Каже приповідка "Перебулимо панщину, перебудемо й конституцію ", наголошував М Січинський Порівнюючи становище українського народу в Австрії зі становищем в Росії, він продовжував "А ми сей гніт відчуваємо, здається — два рази сильніше, ніж в Росії, бо тут протизаконно ломали і ломлять конституцію, відколи тільки Польща мала до діла з Україною Фактом є що при перших загальних виборах галицька адміністрація допускалася таких надужить і таких шахрайств, як ніколи перед тим " Певна промова була опублікована в соціал-демократичному часописі "Земля і Воля" 23 квітня 1909 р

Багато документів про політичних в'язнів відображають їх мужність, організованість, особливо солідарність У Державному архіві Львівської області зберігається документ, що засвідчує, як політичні в'язні львівської тюрми на знак протесту проти побиття кількох з них солідарно (понад 100 осіб) у березні 1932 р відмовилися виходити на так звані проходи Кожен з них написав про це письмову заяву Серед тих в'язнів були Володимир Огоновський, демограф і економіст, Михайло Вовк, в наступному львівській музейник і мистецтвознавець, Леонід Кухто, публіцист, Надія Кухтова, Марія Соляк

Судові справи в цивільних та кримінальних справах є багатющим джерелом до вивчення соціальних відносин Звернемо увагу, зокрема, на судові процеси про спадщину, які глибоко розкривають трагедію західноукраїнського селянства в умовах безземелля поміщицької експлуатації

промислової стагнації та безробіття. Справи про спадщину відображають моральну деградацію українського села за часів чужоземного панування.

Як правило, в архівних описах заголовки одиниць збереження більшменш точно відображають зміст того, про що йдеться у справах. Але дослідник повинен завжди мати надію навіть у справі з дуже ясним і, здавалось би, однозначним заголовком надібати "золотинку" інформації із зовсім несподіваного поля історичного минулого.

5. Діловодство поміщицьких маєтків та капіталістичних підприємств

Значні блоки різних службових документів створювалися внаслідок діяльності приватних підприємств, поміщицьких маєтків і господарств. Великі земельні магнати особисто своїми маєтками не управляли. Їхньою господарською діяльністю керували управителі, мандатори, орендатори, яким канцелярії магнатів давали різні накази, інструкції, листи. Назад направлялися доповіді, рапорти, донесення. У випадках продажу окремих господарств або поділу, як правило, робилися їх описи. В Австрії та після реформи в Росії широко почали практикуватися договірні документи на зразок контрактів, договорів, умов заповітів, що вписувалися в книги публічних нотаріатів або в книги волосних управлінь.

Велика інформація про поміщицькі, а також селянські господарства збереглася у фондах Селянського поземельного банку і Державного дворянського земельного банку. Справа в тому, що банки, коли до них зверталися за позикою, перш ніж надати позику робили описи чи збирали відомості з господарств, які зверталися за позикою. Наскільки це явище було масовим, достатньо сказати, що до 1915 р. у згаданому Селянському банку і його філіалах брали позику близько 1 млн селянських господарств, а в Дворянському — 64 тис. маєтків.

Із історії капіталістичних підприємств, акціонерних товариств зберігаються статуты, які кожного разу затверджували в Росії губернатори, в Австрії — намісники чи президенти. Коли ж йшлося про великі капіталістичні монополії, трести, синдикати тощо, то їх статуты затверджував у Росії сам цар, у Галичині — Крайовий сейм. Наприклад, Крайовий сейм затверджував статут Крайового банку.

Практично у всіх великих підприємствах, акціонерних товариствах та інших об'єднаннях проводилися різні звітні збори, на яких заслуховувалися узагальнюючі звіти, фінансові бухгалтерські звіти, велися протоколи. Аналогічні збори проводилися й у фінансово-банківських об'єд-

наннях, наприклад, у галицькому “Дністрі”, “Народній торгівлі”, “Акціонерному товаристві галицької промисловості”, “Галицькому гірничому нафтовому акціонерному товаристві”, “Галицькому союзу молочарному” і навіть у таких, як “Гуцульська спілка” чи “Лемківська каса”, “Руська каса” в Бродах тощо. На Буковині українська буржуазія створила господарські об’єднання “Союз хліборобських спілок на Буковині”, “Селянська каса”, “Русько-народний союз райфанзенських кас”. У Росії баланси великих компаній друкувалися у “Вестнике финансов, промышленности и торговли”, в Галичині — у різних так званих Bericht-ах (буквально *доповідях, звітах*) трьох промислово-торговельних палат.

Діловодна документація приватних господарств особливо важлива при дослідженні проблем соціально-економічних відносин, історичної соціології, формування національних буржуазно-елітних верств населення.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела

Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском советском социалистическом государстве. Справочник. Львів, 1955.

Galicja od pierwszego rozbioru do wiosny ludow 1772-1849. Wybor tekstow Zrodlowych. Opracował i wstępem poprzedził Marian Tyrowicz. Krakow, Wrocław, 1956.

Праці

Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. К., 1986. С. 108-124.

Источниковедение истории СССР. 2-е изд. М., 1981. С. 170-194, 249-287.

Історія Української РСР. К., 1978. Т. 3. Період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). С. 11-12, 284-288.

Макарчук С. А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів, 1997. С. 156-158.

Кульчицький В. С. Державний лад і право Галичини (в другій половині XIX на початку XX ст.). Львів, 1966.

Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Х., 1970. С. 59-73.

Шепелев Л. Э. Законодательные акты акционерного учредительства // Источниковедение отечественной истории. Сб. статей. М., 1973. С. 297-317.

Шепелев Л. Э. Проблемы источниковедческого изучения делопроизводственных документов государственных учреждений XIX-начала XX в. // Источниковедение отечественной истории. 1975. М., 1976.

Лекція 12

ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ І ПУБЛІЦИСТИКА XVIII–ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Українські вчені та публіцисти XVIII ст. на російській службі

Так само, як і в другій половині XVII ст., у XVIII ст. велика кількість освічених і талановитих людей потрапила в Росію з України. Їх, часто проти власної волі, перетягували столиці імперії, що формувалася, — Москва і Петербург. У 1702 р. Московська патріархія призначила митрополитом Ростовським українського письменника, церковного і культурного діяча, ігумена низки монастирів Дмитрія (у миру — Данила Савича Туптала, уродження містечка Макарова біля Києва. Роки життя 1651–1709). В історіографію він увійшов під іменем Дмитрія Ростовського. Як митрополит Дмитрій підтримував реформи Петра I, критикував консервативність московського православ'я, а також старообрядництво за їх замкнутість і ворожу налаштованість до європейських впливів і європейської науки. Найбільшим творчим спадком Данила Туптала є чотиритомна збірка житій святих “Четьї-Мінеї”.

Двома роками раніше (1700) за волею Петра I на посаду митрополита Рязанського і Муромського мимо своєї волі був скерований професор Києво-Могилянської академії Стефан Яворський, автор теологічних і філософських творів “Конкордація святого писання”, “Про церкву”, “Про святу трійцю” та інших, які, щоправда, згоріли під час московської пожежі 1812 р. Стефан Яворський (у миру — Семен, прізвище дістав від місця народження — Яворова, за 55 км західніше Львова, або ж с. Яворів, що в Турківському районі, або ж с. Явори біля верхів'я р. Стрий у тому ж

районі, або ж с.Яворівці, що на Волині. Хоч, мабуть, слід схилитися до думки про м.Яворів, оскільки відомо, що родинне містечко Яворського належало до Перемиської єпархії. Місто ж Яворів знаходиться на відстані 50 км від Перемишля) неодноразово входив до складу українських делегацій, що були на прийомі у Петра I, і, ймовірно, цар помітив молодого ченця задовго до того, як забрати в Московщину. Стефану 1700 р. виповнилося 42. Перед призначенням на посаду митрополита він звертався до придворного боярина Головіна з проханням не призначати митрополитом. Він писав при цьому про наклепи на нього московського духовенства, "будто я купил себе архиерейство за 3000 червоных золотых, иные именовали меня еретиком, ляшенком, обливанником". Але хоч чернець Стефан без задоволення змушений був взяти ношу одного з вищих ієрархів московської церкви, він з повною відданістю намагався підпорядкувати діяльність церкви політиці царя, його нововведенням. І не тільки словом. Під час війни Росії з Швецією Яворський збирав кошти, залізо, мідь, олово для лиття гармат, зробив повеління, яким дозволяв кликати до війська людей духовного стану.

Після смерті патріарха всієї Русі Адріана цар Петро призначив митрополита Муромського і Рязанського місцеблюстителем патріаршого трону. З наміром підкорити собі повністю діяльність церкви Петро I вирішив не відновлювати патріархії, а через місцеблюстителя спрямовувати діяльність церкви в інтересах реформ і держави. С.Яворський спрямовує перебудову освіти, методи навчання, дбає, щоб рівень навчання у Слов'яно-греко-латинській академії відповідав вимогам європейських шкіл. Одночасно дбає про матеріальну забезпеченість навчальних закладів, здійснює нагляд за роботою московської друкарні. Проти нього виступила вся православна ортодоксія, звинувачуючи його в симпатіях католицизму. Насправді це було не так.

Виконуючи волю царя, С.Яворський успішно боровся з старообрядством. Він написав твір "Знаменіе пришествія антихриста", яким піддавав нищівній критиці старообрядців, викривав їх неучтво, консерватизм. Їхня ж критика догм офіційного православ'я, за С.Яворським, — це "буйство и неродство вселютейшее".

Після утворення Синоду у 1721 р. як своєрідної державної колегії для управління справами віри і церкви, духовних кадрів і церковного майна С.Яворський був призначений його главою, але за станом здоров'я цієї останньої місії практично не виконував, а 1722 р. помер. Твердження про те, що в поглядах на роль церкви в Російській державі С.Яворський мав незгоди з Петром I, не відповідають дійсності. В усіх важливих питаннях церковної політики він був вірним послідовником Петра. Єдине,

що відстоював Яворський — самотійність церкви у справах духовного життя, догматів, обрядів. У капітальній праці “Камінь віри” він писав: “Всячески царем должны повиноваться в делах гражданских. Пастырем же высочайшим, в делах, к вере надлежащих. Царие бо христианскии начальствуют над христианы, не по слику христиане суть, но по слику человекци, коем образом могут начальствовать и над иудеи, и над магометами, и над языки. Тем же властительство царей о телесах паче, нежели о душах человеческих радение имать. Духовная же власть о душах паче, нежали о телесах владомых печется”.

Водночас він вважав, що в російсько-національних інтересах і світська, і духовна влада повинні діяти, мов дві руки. “Церковь святая, — писав у тій же праці, — яко же иметь начальников духовных и мирских, абы две руке тако имать два меча: духовный и вещественный, друг другу пособственный. Там убо егда мечь духовный мало успеваает, мечь вещественный пособствует”. Можна дійти висновку, що С.Яворський прагне провести думку про відносну самотійність церкви і держави, які повинні мати свої сфери впливу і діяльності. Проте в принципі й він визнавав, що церква повинна підпорядковуватись світській владі, — “владі від Бога даній”.

Отже, український діяч у питаннях політичних однозначно працював в інтересах Російської імперії. Але Стефан Яворський не тільки політик. В історіографії він, напевне, виступає більше як вчений. Його спадщина з логіки, натурфілософії, психології засвідчує європейський, сучасний йому рівень вченого. І сьогодні читач з інтересом вивчає його праці з названих наук, видані 1992 р. видавництвом “Наукова думка” (Стефан Яворський. Філософські твори. Т. 1).

Третьою видатною постаттю XVIII ст., поміченою в Україні Петром I і перетягнутою ним для праці туди ж, у власне Росію, був Феофан Прокопович (ім'я світське, чернець — *Єлізар*). Може виникнути питання: чому так легко вихідці з України ставали ідеологами російського самодержавства? Приклад Феофана Прокоповича у цьому відношенні показовий. В академічно-церковних колах схиляння перед православною спільністю на шкоду українській національній справі мало давню традицію, ще від ченців давньокиївського часу. Космополітизм афонсько-печерсько-новгородсько-троїцької монахоманії був індиферентним до державного і військового життя в Україні, національного чуття, що йшло від любові до рідного краю, від світської культурної традиції. Не дивно, що вже через 20 років після Переяславської Ради Києво-Печерський архімандрит благословляє символ “общерусскости” “Синопис”, а трохи більше як через півстоліття після тієї Ради киево-печерська братія із захопленням і майже одностайно проголошувала анафему Івану Мазепі.

Не залишився вільним від такого “великодержавного” бачення своєї вітчизни і Феофан Прокопович (народився 1681 р. у сім’ї київського торговця. Після закінчення Київської академії вчився в Польщі та Римському колегіумі. В 1704 р. повернувся до Києва, де став професором піїтики і риторики Київської академії, а з 1711 р. — ректором). Після перемоги Петра I під Полтавою Прокопович створив Патріотичну оду на честь Петра — “Епінікіон”. Вона була написана українською мовою, але вихваляла російського царя.

Страх не может Росіи сил храбрых сотерти.
Не боїться, не радить о видимой смерти
Но егда ты, о царю і воіне сильній,
Узрі посредь огня, об’ять ю страх зільній.

З позицій російського царя дивився Ф.Прокопович на запорізьких козаків, які, виявляється, “обмануті своїми гетьманами” і повинні просити милості у царя.

...Атамани і гетьмани,
Попал я в ваші обмани.
Пропадіть ви за пороги,
Лиш би не збиться з дороги...
Прогнівил я самодержця з малорузсудного серця
Да мой же в том разум твердий,
Что Бог і цар милосердний.
Государ гнів свій оставить.
І Бог мене не оставить.

Викликаючи 1716 р. Феофана Прокоповича до Москви, Петро I вже мав готового прислужника. І цар не помилився. Як архієпископ Новгородський, один з керівників Синоду Ф.Прокопович всю силу публіцистичного таланту, всі здібності віддає на службу зміцнення самодержавної влади царя, досягнення Російською державою певних успіхів на шляху реформ, освіти, самодержавного правопорядку.

У працях “Слово на день Олександра Невського”, “Слово про владу і честь царів”, також у “Проповіді при похороні Петра I” Прокопович виступає прихильником необмеженої царської влади. Найголовніші праці Ф.Прокоповича “Правда волі монаршої” та “Духовний регламент”. У першій він обґрунтовував петровський указ про престолонаступництво. Для своїх доводів використовував аргументи теорії природного права, “загального блага”, договірного походження держави. Абсолютна монархія, що найкраще відповідає її інтересам, є Богом схваленою. “Духовний регламент” був покликаний довести правильність усунення патріаршества, створення Синоду і підпорядкування церкви владі царя.

З позицій інтересів Російської держави творчість і діяльність Феофана Прокоповича дуже корисна. Для України ж вона об'єктивно несли втрату вже до Петра I деформованої державності.

У XVIII ст. Росія знала багатьох публіцистів, твори яких критично або й взагалі негативно відгукувались про російський суспільний лад, свавілля самодержавства, а особливо на кріпацтво. Назвемо Івана Посошкова (1652–1726), автора твору “Книга о скудости и богатстве”, Олексія Поленова (1738–1816), автора праці “О крепостном состоянии крестьян в России”, Олександра Радіщева, автора знаменитого “Путешествия из Петербурга в Москву” та інших праць, Миколи Новікова (1744–1818), видавця “Трутня”, “Живописца” та інших періодичних часописів. На тлі творчості цих представників передової Росії XVIII ст. почесне місце належить спадщині професора права Московського університету Семена Юхимовича Десницького (1740–1789). Він народився в сім'ї ніжинського міщанина. Навчався в Московському університеті, потім в університеті Глазго, де здобув ступінь доктора права. Повернувшись до Москви 1767 р., обійняв посаду професора права в університеті, на якій був 20 років. Як історик держави, виникнення останньої пов'язував з появою майнової нерівності, багатства, що є джерелом усіх достоїнств людини. Саме за допомогою “превосходного багатства” начальники варварських народів “робляться повелителями над своїми співгромадянами і утримують свою гідність і владу над всіма”. Особливе місце в походженні влади Семен Десницький відводив власності на землю.

Під час підготовки “Уложення” для “Уложенной Комиссии” (1767–1768) С. Десницький подав проєкт “Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи”. Проєкт передбачав встановлення в Росії конституційної монархії. Він складався з чотирьох розділів і чотирьох додатків. Розділи мали такий зміст:

Перший — законодавчу владу мали представляти монарх і виборний за майновим цензом Сенат з 600–800 депутатів.

Другий — Судова влада має бути відокремленою від адміністративної, судді повинні бути незалежними і незмінними, суд — гласним з адвокатами, присяжними засідателями. Всі громадяни перед судом рівні, а дворяни привілеями не користуються.

Третій — для адміністративної влади і структури управління пропонувалось створити спеціальні суди, які розглядали б скарги на чиновників, воевод, губернаторів.

Четвертий — вмотивовував необхідність запровадження міського самоврядування.

В першому додатку "О нижнем роде" Десницький виступив за обмеження кріпосного права. Для катерининського часу це були достатньо революційні ідеї. Але Катерина II тоді ще бавилась у "просвіщеного монарха". Обійшлося без наслідків для вченого-реформатора.

Звичайно, не всі служителі православ'я, які потрапили з України в Росію чи інші краї, забували про рідний край. Один з них — Григорій Кониський, в чернецтві Георгій (1717–1795), родом з Ніжина. Закінчив Київську академію і залишився її викладачем, а 1751 р. став її ректором; 1755 — білоруським єпископом, а з 1783 р. — єрхієпископом. Григорію Кониському приписують авторство "Історії Русів", твору, пройнятого великою любов'ю до України, філософськими роздумами про її історичну долю та її майбутнє.

Отже, твори публіцистів XVIII ст., котрі вийшли з України, відображають не так самі події, як ідеї, що їх породжувала історична дійсність. Водночас у долі Туптала, Яворського, Прокоповича та інших віддзеркалювалась доля України XVIII ст., яку все більше полишала власна духовна еліта, перебігаючи до табору її ж гнобителів.

Умовно до плеяди прогресивних публіцистів і реформаторів Росії кінця XVIII ст. можна віднести видатного українського вченого, ініціатора заснування Харківського університету Василя Назаровича Каразіна (1773–1842). В молоді роки він склав кілька ліберальних проектів реформування системи державного устрою Росії й економічних відносин, які, однак, не були прийняті, а їх автор зазнав переслідувань. У наступному, XIX ст., Василь Каразін змирився з існуючими порядками в Росії і навіть виступив за їх збереження. В історії української науки В.Каразін залишив помітну спадщину насамперед як учений-природничник та інженер.

2. Революційні організації в російському війську в Україні та їх програмно-політичні документи

Перша половина XIX ст. стала для України і Росії періодом народження не тільки нових визвольних ідей, а й нових антицаристських виступів. Ніби на противагу так званому охоронному напрямку в російській суспільно-політичній думці, представленому насамперед Миколою Карамзіним, у російському війську виникли повстанські таємні організації, що формулювали завдання повалення царизму та ліквідації кріпосного права. Вважається, що на формування в Росії таких крайньо радикальних поглядів вплинули не так внутрішні умови життя, як зовнішні факто-

ри, викликані зіткненням великої кількості молодих військових людей з Європою під час війни російської армії проти Наполеона.

Вже з другої половини 10-х років XIX ст. у російському армійському середовищі (та й поза військом) з'являлися такі товариства, як "Союз порятунку" чи "Товариство істинних і вірних синів Вітчизни" (до 1818 р.), потім "Союз благоденствія". Після розпуску останнього 1821 р. утворилось "Південне товариство" в Україні, а потім — "Північне товариство" в Петербурзі. Керівником "Південного товариства" став Павло Пестель. У його середовищі було вироблено проект нового державного республіканського устрою Росії, який планували реалізувати шляхом насильницького перевороту з участю війська. Програмний документ передбачав революційну перебудову Росії і пізніше дістав назву "Руської Правди" Пестеля. Збереглося дві редакції цього документу. Перша — 1822—1823 рр. — передбачала ліквідацію самодержавства, кріпосного права і станового поділу суспільства. Проте скасування кріпацтва мало проводитись поступово при збереженні впродовж певного часу певних повинностей селян перед поміщиками, виплати оброку з тим, щоб не зменшились доходи поміщицьких господарств. Не радикально мав скасовуватись становий поділ. За дворянами, які "подали Вітчизні великі послуги", повинні були зберігатися певні привілеї.

Друга редакція "Руської Правди", написана 1824—1825 рр., відображала полівінність позиції Південного товариства. Щоправда, переробленими були перший і другий розділи, третій доведений до середини, інші — лише фрагментарно. За цією редакцією, кріпосне право підлягало негайній ліквідації. Дворяни, які б цьому перечили, підлягали арешту і найсуворішому покаранню. Половина поміщицької землі повинна була перейти у володіння селян. Так само відмінялись усі станові права і привілеї, всі громадяни мали стати рівними перед законом. У зв'язку з цим планувалося ліквідувати станові суди і станові принципи комплектування війська. Висувалась вимога проголошення республіки. Мали бути вжиті всі заходи попередження реставрації монархії, серед них і такий, як фізичне знищення царської сім'ї.

Законодавчим органом Республіки мав стати однопалатний парламент, право вибору депутатів до якого надавалось всім громадянам, котрі досягли 20-річного віку. Не повинно було бути майнового цензу. Жінкам, однак, виборчого права не надавалось. Парламент мав називатись *Народне віче*.

Виконавчу владу здійснювала б Державна Дума з п'яти членів, яких вибирало Народне віче терміном на п'ять років (кожного року по одному). Член Думи п'ятого року перебування мав бути її головою, тобто

президентом. Цим самим попереджувалась можливість узурпації влади.

Передбачалося також формування третього органу влади — Верховного Собору із 120 пожиттєвих членів. Єдиною функцією цього органу була контрольна (“блюстительная”). Він мав стежити за точним дотриманням конституції.

Державний устрій Республіки — унітарний. Федерація не допускалась. Виняток робився лише для Польщі, якій надавалось право відокремлення. Передбачалося, що Польща візьме участь у революційному перевороті за сценарієм таємного військового товариства.

Україні, як і іншим національним територіям, за проектом П.Пестеля (“Руської Правди”), навіть права на автономію не передбачалось. Зберігалось велике поміщицьке землеволодіння.

За розробленим Північним товариством програмним документом, що мав назву “Конституція”, Росія мала стати конституційною монархією, але з федеративним устроєм за територіальною, а не за національною ознакою. При конституційному монархові мав існувати двопалатний парламент, в якому роль верхньої палати виконувала б Державна Дума, нижньої — палата виборних депутатів. Разом обидві палати становили б Народне віче. Право виборів мало надаватися громадянам з високим майновим цензом. Виконавчу владу очолив би імператор, якому встановлювався високий посадовий оклад. Імператор міг користуватись правом “суспенсивного вето” — повернення прийнятого закону для повторного розгляду.

Обидва проекти декларували загальногромадянські свободи: слова, друку, зборів, віросповідання, місця проживання та ін.

Учасники військових таємних революційних товариств, котрі підняли повстання проти царизму в грудні 1825 р. (“Північне товариство” — 14 грудня, “Південне товариство” — 29 грудня), дістали назву декабристів. Повстання були жорстоко придушені. П'ятьох керівників — Пестеля, Рилєєва, С.Муравйова-Апостола, Бестужева-Рюміна і Каховського — повісили. В Сибір на каторгу і поселення відправлено 121 учасника, 1 тис. солдатів прогнано через стрій, понад 2 тис. відіслано на кавказьку війну тощо.

Значно впливала на Україну діяльність інших російських товариств. Неодноразово вона мала і негативне значення, як, наприклад, слов'янофілів. Найвпливовіші з них — І.Аксаков, автор праці “Об основных началах русской истории”, І.Кіреєвський, автор книжки “Девятнадцатый век”, А.Хомяков, який написав праці “О старом и новом”, “Записки о всемирной истории”, а також Ю.Самарін, О.Кошелев, І.Беляєв та ін. Вони критикували кріпацтво, самодержавну сваволлю, але при цьому пропові-

дували необхідність для Росії мудрого царя, котрий би об'єднав усі слов'янські народи. Зрозуміло, українців серед слов'янських народів слов'янофіли не хотіли бачити.

Запорукою благополучного існування Росії вважали збереження її самобутності, що виявлялася у патріархальній селянській общині, панівному становищі дворянства, православ'я і запереченні не тільки революційних ідей, а й європейських мод. При цьому слов'янофіли протиставляли історію Росії історії Заходу. Розуміли необхідність скасування кріпацтва, але виступали за те, щоб таке скасування було проведене зверху. Реформи Петра I, як правило, осуджували, ідеалізували допетрівську Русь, хоч усвідомлювали необхідність для Росії розвитку промисловості й торгівлі.

Близькими до слов'янофілів у поглядах на селянство, слов'янську єдність були в Україні Михайло Олександрович Максимович, Осип Максимович Бодянський (Ісько Материнка) та ін. Вони, однак, не поділяли погляду на можливу консолідуючу роль у житті слов'янських народів Російської держави і царя. Їх слов'янофільство виявилось в інтересі до слов'янського мовознавства, фольклору, етнографії, сучасного громадського і культурного життя слов'янських народів. Проте і на українському ґрунті слов'янофільство виявляло себе як консервативний напрям. Т.Шевченко скептично ставився до такого позаполітичного слов'янофільства:

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, І Ганка
І в слов'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слов'янського люду
Всі знаєте. А свої
Дастьбі. Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже...

Разом з членами Кирило-Мефодіївського товариства Тарас Шевченко виступив глашатаєм революційного слов'янофільства, що мало б принести волю слов'янським народам шляхом боротьби за повалення російського царя і його реакційного режиму.

3. Кирило-Мефодіївське товариство.

Книга буття українського народу

Політичну мету Кирило-Мефодіївського товариства зрозуміли царські чиновники, ознайомившись з документами організації. Начальник III відділу імператорської канцелярії граф Орлов в одній із доповідних Миколі I писав: "Гулак і особи, які з ним переписуються, за способом мислення є вороже настроєними до нашого уряду, Малоросію і всі слов'янські племена вони хибно уявляють собі в пригнобленому і вкрай бідуючому становищі, виражають найпалкіше бажання спасти особливо Малоросію від такого становища".

Дуже занепокоїв царських сатрапів рукопис програмного документа товариства "Закон Божий", або "Книга буття українського народу". Рукопис був вилучений при обшуку в Миколи Гулака. У доповіді вже згаданого графа цареві зазначалося: "Цей рукопис під назвою "Закон Божий" написаний рукою Гулака і містить в собі 109 параграфів найзлочиннішого змісту: в ньому текстами священного письма, перекручено пояснюваними, і прикладами з історії, так само хибно зрозумілими, доводиться, що царська влада суперечлива законам божеським і людській природі, що люди всі рівні і повинні управлятись лише старійшинами, що від монархічного правління походять одні бідування і страждання і що слов'янські племена зможуть бути у благополуччі тільки тоді, коли над ними не буде жодної встановленої людьми влади".

Граф Орлов майже точно передав зміст "Закону Божого" у питанні федеративного устрою Слов'янщини. "Товариство, — писав він у доповідній цареві, — повинне старатися з'єднати всі слов'янські племена, як то: південнорусів, північнорусів з білорусами, поляків, чехів із словенцями, лужичан, ілліро-сербів з хорутанами і болгарами... Кожне плем'я повинне зберігати свою самостійність, мати народне правління, закони і освіту, засновані на християнській вірі, додержуватись повної рівності між громадянами. Всі слов'янські племена мають управлятись спільним слов'янським Собором, що складатиметься з представників всіх слов'янських племен. Товариство буде прагнути викоринити рабство і всяке приниження нижчих класів, поширювати свої ідеї через літературу і виховання юнацтва".

Слідчі органи встановили склад Кирило-Мефодіївського товариства. Воно не було численним. До нього входили Микола Гулак, колезький секретар; Микола Савич, поміщик Полтавської губернії; Пантелеймон Куліш, службовець освіти; Василь Білозерський, учитель; Микола Костомаров, ад'юнкт Київського університету; Тарас Шевченко, художник; студенти

1857. June 12.

Трудно заметить, что произведение которое в свое время замоски сунул грядущее. Обращаясь к истории тех радостей добровольного замоски, а следовательно переставший быть. Присущий тот победительный митинг, а также и другие моменты. Вспомните которое в эту эпоху было его как то то то то. Кто в нем в то время жил. Случай этот случился в Стамбуле или даме в пореволюции турецкого народа на территории от турецкого в то время турецкого языка. Но это случилось в турецкой истории не в Новоморавии украинской, где победительница была добровольно и невольно, так же как и в, дороге отсюда, а именно это в том же месте дойти отсюда и доми замоски дала. Рядом с тем удачно достигают свои пределы. Вспомните как бы то ни было. Тот же митинг, который состоялся в Стамбуле, а не в Москве. Митинг состоялся в том городе, а именно в Стамбуле. Митинг состоялся, получилась турецкая революция, которая и была митинг. Митинг состоялся, а именно в Стамбуле, а именно в Стамбуле, а именно в Стамбуле. Митинг состоялся, а именно в Стамбуле, а именно в Стамбуле, а именно в Стамбуле.

Олександр Навроцький, Панас Маркович, Іван Посяда, Юрій Андрузький, колишній професор Чижов.

Підтримували зв'язки з членами Товариства вчитель Чуйкевич з Кам'янець-Подільського, Боровиковський і Пильчиков з Полтави, київський чиновник Рігельман; студенти Судовщиков і Загурський та студент Петров, який став донощиком і продав товариство.

Вважають, що автором "Закону Божого" був Микола Костомаров. На допиті він говорив, що цей твір польською мовою дістав під час перебування на Волині; польська мова мала малоросійські домішки, коли твір переклав, то помітив, що він перегукувався з поемою Адама Міцкевича "Piełgrzymek" (Пілігрим); зізнався також, що під час заколоту 1831 р. його розповсюджували поляки серед українців з метою підбурювання проти влади. Далі М.Костомаров говорив: "Тримаючи його для себе, я мав необережність давати його Гулаку, в чому вважаю себе винним".

Микола Гулак на допиті про знайдений у нього примірник "Закону Божого" відповідав: "Зошит з ліберальними думками, знайдений серед моїх паперів, написаний моєю рукою, але не мій твір".

Гадаємо, однак, що відмова Миколи Гулака від авторства "Книги буття..." не що інше, як прагнення зменшити свою вину перед судом, відвести від себе головне звинувачення. На це наштовхують також відповіді М.Костомарова на наступних допитах. В одному із зізнань він пере-

конував слідчих, що завжди “думав про з'єднання слов'ян, та ніколи не відділяв цієї думки від другої святої, задушевної — бажання слави і первенства законному отцю-государю і любимій вітчизні моїй руській. Монархічного правління я ніколи не заперечував в моєму житті”. Чи були ці слова лише вивертанням від судового звинувачення, чи в цьому є доля правди? Напевне, і те, й інше мало місце. М.Костомарову 1847 р. виповнилося 30 років. Його погляди, можливо, з деяких питань ще характеризувалися невизначеністю.

В додатковому показанні 17 квітня 1847 р. М.Костомаров взагалі заявив, що рукопис “Закону Божого” йому не відомий, він не пам'ятав, звідки його одержав, “і навіть пригадується, що від самого Гулака, тільки не ясно, бо потім він захопив список переписаний мною”, а раніше, мовляв, “я сказав неслепость”.

Ці зізнання можуть схилити до думки, що головним автором твору насправді був Микола Іванович Гулак. На користь такої версії свідчить факт дуже суворого покарання М.Гулака — ув'язнення в Шліссельбурзьку фортецю, де просидів понад три роки, а потім під наглядом поліції відбував близько десяти років заслання в Пермській губернії.

Однак не можна категорично відкидати й авторства М.Костомарова. Такі ознаки “Закону Божого”, як містично-релігійний погляд на історію у поєднанні з професіональним баченням історичного процесу, є співвідносними з костомаровськими авторськими рисами. Дуже підкреслений український патріотизм твору виключає можливість його появи в польському таборі.

Сто дев'ять параграфів “Книги...” — це розповідь про історію України, про те, як вона попала в московську неволю, за яке майбутнє слід боротися. Особливо ідеалізується козацтво. “І день со дня більше росло і умножалось козачество, і незабаром були б усі на Україні козаками, себто вільні і рівні, не мали над собою царя і пана, тільки Бога єдиного”. Так само ідеалізовано народний побут України: “і всякий чужестранець, заїхавши туди, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого братства, такої віри, нігде муж не любив так широко своєї жони, а діти родителей”. Високо оцінені братства при церквах в Києві, Луцьку, Львові. Зроблено оцінку війни 1648–1657 рр. та рішення Переяславської Ради. “Україна пристала до Московщини... щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янськими людьми”.

Однак у 89 параграфі зазначалося: “Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський, значе усерівно, що ідол і мучитель”. Далі історичний сюжет продовжувався так:

§90. “І одбилась Україна від Московщини, і не знала бідна, куди їй схилити голову”.

§91. “...хотіла вона, щоб всі три жили вкупі, в союзі, теж, щоб були три Річі Посполиті...”

§92. “Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі... і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам: по ліву сторону Дніпра москалеві, по праву — ляхові”.

Далі розповідається, як боролась Україна за свободу 50 літ, але “вибилась із сил”, і запанували на правому березі поляки, а на лівому “цар Петро положив сотні тисяч козаків в канавах і на костях їх збудував собі столицю”.

§96. “А цариця Катерина — німка, курва всесвітня, безбожниця явна — доконала козацтво; бо одобравши тих, котрі були в Україні старшими, надавала їм вольних братів, і поставали одні панами, а другі — невольниками”.

§97. “...І так пропала Україна, але так здається”.

§98. “Вона не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужий, і хоч були і єсть пани, та чужі, хоча ті пани і з українського роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець не любив ні царя, ні пана, признають одного Бога”.

§100. “Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже приходить голос і пробудить”.

Перший раз Україна пробудилась під час повстання 3 травня в Польщі, коли поляки, нарешті, зрозуміли, що всі повинні бути рівними; другий — у Петербурзі “14 декабрия 1825 року, коли умислили самі пани одриктись свого панства і царя”.

“Книга буття...” завершується оптимістично: §108. “І в третій раз вона скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов’янщину, і почують крик її”.

§109. “І встане Україна, і буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським. І тоді звершиться та й писаніє: “камень его же не брегоша зиждушії, то, бысть во главу угла”.

Ми навмисне вдалися до поширеного цитування, бо саме воно дає змогу відчутти дух документа. Для епохи 1846–1847 рр., коли, здавалось, Микола Палкін після придушення повстання декабристів загнуждав усі краї імперії, кирило-мефодіївці голосно заявили, що Україна не вмерла і зовсім не змиралася зі своїм становищем московського раба, вона не втратила віри у своє визволення і національну свободу.

Для свого часу кирило-мефодіївці піднялися до розуміння вищих критеріїв демократії: рівності народів; рівності всіх людей, соціальної спра-

ведливості. Вони закликали до досягнення такого стану суспільства, в якому б "усі... були рівні і вільні, і незалежні б ні від царя, ні пана, а знали б одного Бога".

Без перебільшення скажемо, що програма національного і соціального визволення українського народу, висунута товариством, була максимальною для свого часу і такою залишалася у своїй основі для всього українського національно-визвольного руху на всі наступні 150 років.

"Книга буття..." тезисно започаткувала в українській історіографії низку концепцій, які більшою чи меншою мірою обґрунтовували в наступні часи:

— концепцію безкласовості українського народу (царі не наші, пани не наші!), що критикувалися радянською історіографією як концепція безбуржуазності;

— ідею слов'янської єдності, якою спекулювали і досі спекулюють російські "об'єдинителі";

— оцінку вини російського царя, котрий зламав переяславські угоди і відступив від них;

— пояснення причини занепаду Польської Речі Посполитої тим, що остання не розуміла потреб України і дбала тільки про своїх панів.

Зазначимо, що в середовищі кирило-мефодіївців було створено чимало інших політичних документів. Так, концептуальне значення мала відозва "Брати українці!", нібито написана М.Костомаровим і вилучена у М.Гулака.

За програмними цілями відозва повторювала "Книгу буття..." Вона так само висувала ідею створення слов'янського союзу, в якому би кожен народ створив свою Річ Посполиту. Такими народами відозва називала москалів, українців, поляків, чехів, словаків, хурутанів, ілліро-сербів і болгарів.

У союзі мав би функціонувати крім власних ще й спільний сейм "для порішення діл всього союзу слов'янського", крім своїх правителів, "вибраних на годa", також правитель над цілим союзом, "вибраний на годa", щоб в усіх річпосполитих були посполита рівність і свобода, а станів "не було овсі"; щоб приймали депутатами і урядниками "не по роду, не по достатку, а по розуму і по просвіщеності народним вибором; щоб віра Христова стала основою закону".

Велике значення мав той факт, що своїми документами кирило-мефодіївці рішуче утверджували нову національну народоназву "українці". В період, коли царизм почав викидати з політичного вжитку самі слова "Україна", "український" (наприклад, 1835 р. Слобідсько-Українську губернію було перейменовано на Харківську), задекларування етноніма *українці* мало важливе значення для утвердження самобутності наро-

ду Цим етнонимом кирило-мефодіївці наголошували на самобутності, окремішності українців як нації. До речі, з цим і досі не можуть змиритися імперсько-шовіністичні сили Росії. І далі на Манежній і Красній площах Москви піднімають лозунги: "Белая, Малая, Великая Русь единая!", безсумнівно, при зверхності великоросів, з державною мовою великоруською, з культурою Державіна–Белінського–Солженіцина тощо. Кирило-мефодіївці кинули цьому виклик, і кинули його з позицій демократизму, свободи, рівності і братерства народів.

Публіцистичним пафосом, вболіванням за справи нації пронизане листування кирило-мефодіївців. Лист П.Куліша до М.Костомарова 27 червня 1846 р., наприклад, пройнятий переживанням за долю української мови: "Ви говорите, що можна писати на цій мові лише мужицькі повісті. Але ж у Вас перед очима Шевченко, який виражає на цій мові і псалм Давида, і почуття, гідні вуст найвищого суспільства... Чому Ви говорите, що в нас, україноманів, ідеали в голові — мужики, свинари, чумаки і т.п. раби? Я в цих словах не пізнаю Вас. Це лайка (брань) і більш нічого".

В іншому листі 2 травня 1846 р. Куліш у розпачі писав до Костомарова: "Чому Ви говорите, що Ви не українець? Що лише із-за гуманістичної ідеї вертитесь між нами? Ми даємо Вам право громадянства. До того ж, матуся Ваша українка. Я не можу Вас так любити, як люблю, коли вважаю українцем. Чи ж можна так викидати так дорогоцінне для нас ім'я?"

В 1990 р. вийшло три томи документів під заголовком "Кирило-Мефодіївське товариство". Їх підготували троє упорядників: київські архівісти І.Глизь і М.Бутич та доцент кафедри етнології Львівського університету О.Франко. Видано документи великої наукової та державно-національної ваги. Для народу України став відкритим подвиг її синів, що тоді вже підняли свій голос в ім'я національного і соціального визволення Вітчизни. І коли до недавнього часу радянська історіографія лише принагідно згадувала кирило-мефодіївців в одному ряду з російськими слов'янофілами чи петрашевцями, то видані документи відображають діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в повному, величному і благородному світлі, що за значенням не поступається російському декабризму, а за цілями, демократизмом і благородством ідей набагато його випереджує.

4. Політичні документи Головної Руської Ради періоду революції 1848 р.

”Слово перестороги” В.Подолінського

Подібно як на сході, так і на заході українських земель політичну думку насамперед будили питання національного життя народу: нерівноправне становище українців у державі Габсбургів порівняно не тільки з німцями чи угорцями, а й також з поляками або чехами. В Галичині польська політична думка, що перебувала в пошуку шляхів відродження польської державності та національного визволення польського народу з-під гніту так званих заборчих держав, здебільшого нехтувала національними прагненнями українців (русинів): робила спроби подати русинів етнографічною групою поляків, а їх мову — діалектом польської. Таким було ставлення до українців таємних польських організацій, що вже в 30-х роках ХІХ ст. виникали у Львові: “Союзу друзів народу” (1833–1835), “Співдружності польського народу” (1835–1837), “Союзу вільних галичан” (1837–1838), “Союзу синів Вітчизни” (1838). Коли група членів “Співдружності польського народу” виступила за перейменування організації на “Співдружність польського і руського народів”, польська частина організації на це не погодилась. Русини вийшли з неї й утворили “Руське коло”.

Негація польських політичних сил українського народу й українських інтересів у Львові та Галичині стала головною причиною політичного роз’єднання поляків і русинів у революції 1848 р. Утворена у Львові 13 квітня 1848 р. польська Центральна Рада Народова декларувала завдання відродження Польської держави, а практично висунула гасло перетворити Галичину в польську автономну провінцію Австрійської держави без врахування у ній національних інтересів русинів. Очевидно, що українські політичні сили ніяк не могли прийняти такої позиції, тим паче виступити на підтримку вимог Центральної Ради Народової.

Група провідних діячів греко-католицької церкви, представників світської інтелігенції 2 травня 1848 р. утворила у Львові Головну Руську Раду. Серед 66 її членів налічувалося 18 духовних осіб, дев’ять представників світської інтелігенції, 20 дрібних чиновників, 13 студентів, п’ять міщан, підприємець. Очолив Раду єпископ Григорій Яхимович, його заступниками стали крилошанин Михайло Куземський та юрист Іван Борискевич, секретарями Ради — проповідник при церкві св. Юра Михайло Малиновський та службовець Кредитного товариства Теодор Леонтович.

Одним з найважливіших перших політичних кроків Ради було прийняття вимоги поділу губернії Галичини ("Königsreich Galizien und Lodomerien") на дві: українську з центром у Львові та польську з центром у Кракові. Пропозицію вніс 22 травня о. Михайло Малиновський. Це відбулося напередодні скликання у Празі Конгресу слов'янських народів, що зібрався на початку червня 1848 р.

Головна Руська Рада 9 червня подала петицію до цісаря з вимогою адміністративного поділу губернії, просила цісаря надати східному "Руському краю" статусу коронного краю, тобто національно-територіальної політичної автономії з власною конституцією, сеймом, державною адміністрацією. Висувалося також питання об'єднання галицького Руського краю з руським Закарпаттям. Вимога поділу Галичини одержала широку підтримку народу. Як писав пізніше Іван Франко у праці "Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині", "народ у краю радо прийняв ту думку". Забігаючи наперед, додамо, що пізніше серед русинів на підтримку вимоги поділу Галичини на українську і польську частини до кінця січня 1849 р. було зібрано 200 тис. підписів. Зовсім не від симпатій до русинів деякі австрійські чиновники підтримали поділ Галичини. Серед них — і губернатор Галичини граф Ф. Стадіон. Такою підтримкою граф прагнув нейтралізувати польські вимоги, що за формою були значно агресивнішими і небезпечнішими для монархії.

Головна Руська Рада 15 травня почала видавати газету "Зоря Галицька", яка на короткий період справді перетворилася у виразника заповітних мрій віками гнобленого руського народу Галичини. Вже в першому номері "Зоря Галицька" опублікувала відозву "Будьмо народом!", прийняту Головною Руською Радою 10 травня. Важливою ідеєю відозви стало проголошення єдності з усім великим українським народом: "Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з яких пів третя мільйона (2,5 млн осіб — С. М.) землю Галицьку замешкує". Руський народ, зазначалось, колись був великим і самостійним, а тепер знов "настала слухна хвилина розвивати нашу національність у всіх напрямках". Щоправда, діячі Ради були дуже обережними у ставленні до Австрії і додавали у відозві: "такий розвиток" має проходити "під охороною Австрії".

Газета відкривалася редакційним зверненням "Браття русини!". Воно інформувало про мету створення Головної Руської Ради. Повідомлялось, що газета висвітлюватиме її діяльність, сприятиме справі освіти, добра, "здорових відносин в краї" з іншими національностями. "Тижневик, — писалось у зверненні, — неухильно стоятиме в обороні інтересів руського народу, домагатиметься спокою, згоди і порядку в країні".

Далекі політичні вимоги висувалися у відозвах “До молоді”, “Оязині руській” та інших.

Реакцією поляків на небезпеку відірвання українського краю стало створення 23 травня частково із спольщеної української шляхти, а частково й з авторитетних, але обплутаних польським меценатством українських діячів полонофільської організації “Собору Руського” з друкованим органом “Дневник Руський”. Одним з провідних у цьому “Соборі Руському” виявився Іван Вагилевич. Представники Ради Народової змушені були вдатися до поступливої позиції на Конгресі у Празі. Тут було утворено спільну польсько-українську секцію на чолі з поляком К. Лібельтом та його заступником русином І. Гинилевичем. Через посередництво чеської делегації польська й українська делегації підписали документ “Вимоги русинів в Галичині”, за яким українська і польська сторони декларували рівноправність української мови в школах і установах, зрівняння в правах представників усіх національностей і віросповідань, утворення спільної польсько-української національної гвардії, погодження спільного керівника органу влади і сейму. Питання про поділ Галичини мало бути передане на вирішення австрійського парламенту.

Зауважимо, що в польському таборі були окремі діячі (наприклад, князь Єжи Любомирський), які закликали в інтересах і поляків, і русинів зрозуміти “руську ідею краще, ширше, глибше, серйозніше, ніж самі русини”. Але так думали одиниці.

На жаль, українська справа в Галичині в революції 1848 р. вперед не посунулася. Після губернатора Стадіона спочатку губернатор польський магнат Залеський, а за ним губернатор граф Голуховський загнали її на старі позиції постійної дискримінації та другорядності.

Яскравий спалах української національної думки, створення першої політичної організації Головної Руської Ради 1848 р., окрім умов політичної ситуації року, були продовженням того, що зробила “Русь-

РУСАЛКА ДНѢСТРОВАЯ

Видання в Львові.

У ВУДИМЪ

Княземъ Костомъ Володимиромъ Потоцькимъ

1837.

ка Трійця”, її “Русалка Дністрова”, народознавчі праці Я. Головацького та І. Вагилевича, “Вінок русинам на обжинки” в упорядкуванні братів Головацьких, виданій 1845–1847 рр. у Відні, та ін. Принципове значення в період до 1848 р. мала публіцистична стаття Якова Головацького (вийшла під псевдонімом Гаврило Русин) “Становище русинів в Галичині” (*Zustände der Russinen in Galizien*), опублікована в “Щорічнику з слов’янської літератури, мистецтва і науки” (*Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*) в Ляйпцігу 1846 р. № 9. Стаття звертала увагу на нерівноправне становище русинів Австрії, тяжкі умови соціального життя, дискримінацію їх мови та освіти, ущемлення прав інтелігенції.

Відображенням становища українського населення Австрії 1848 р., польсько-українських суперечностей в краї, цілей українського руху стала праця (брошура) Василя Подолинського “Слово перестороги”, опублікована 1848 р. у Сяноку. Вона була видана польською мовою (*Słowo Przystrogi*) і стала своєрідною відповіддю на статтю польських авторів Й. Ступіньського і К. Цибульського, опубліковану в органі польської Ради Народової “Дзівенніку народовим” (№ 39 і 55). Згадані автори намагались ствердити, що галицькі русини — “то порость польського народу”, а їх мова — діалект польської; утворення Головної Руської Ради називали “непотрібною вигадкою уніатського духовенства та австрійської бюрократії”.

Теодозій Стеблій у статті про Василя Подолинського допускає, що поштовхом до написання ним “Слова перестороги” могла бути і стаття К. Падуха “Польська і українська національність на Україні”, опублікована в газеті “Postęp” (Поступ). К. Падух повідомляв про викриття в Україні царською охранкою таємної організації, в якій був Тарас Шевченко.

Брошура В. Подолинського з огляду на її видання невеликим тиражем на провінції та ще польською мовою не стала помітним фактором української національної думки ХІХ ст. Лише 1913 р. Василь Щурат випадково надібав один її примірник і розповів про це в газеті “Діло” (1914, № 64) статтю “На досвітку нової доби”, ніби заново відкривши одну з граней галицької української думки 1848 р.

В. Подолинський доводив, що русини Галичини є корінним населенням в краю, “господарі свого дому”; одночасно вони — частина багатомільйонного українського народу. Свобода і національна незалежність для народу України розглядаються В. Подолинським як поняття невіддільні. Русини затужили за “свободою і незалежністю”. “Я не знаю, — писав В. Подолинський, — як то нація може жити без свободи”. Він рішуче відкидає твердження про те, що русини — “щеп” польського народу. “На що то здалося заперечувати ім’я і мову русинів,

коли в історії і в руських серцях записано, що наші прадіди називалися руськими і говорили по-руськи, і я запевняю, що й правнуки наші залишаться руськими. Руського імені і руської мови не зломить ніхто”.

Автор рішуче ганьбить видумку про те, що виступ русинів 1848 р. є справою московських рублів, бо цікаво було б знати, “які то рублі зробили французів французами, німців німцями, італійців італійцями, невже ж і поляки за рублі стали польськими патріотами?”

“Слово перестороги” пройняте вірою у справедливе майбутнє України: “Так, ми русини віримо твердо у воскресіння вільної незалежної Русі скоріш чи пізніш. Минув той час, коли ми боялися навіть по кутках признатися до свого імені. Сьогодні русин виявляє його цілому світові. Ніщо не зможе зупинити нас від стремлінь, поширених в цілій Європі, і не замовкнемо, хіба Європа замовкне. Усі хочемо бути вільними разом з іншими народами... Хочемо бути народом і будемо ним неодмінно”.

В.Подолінський дав визначення чотирьох течій в українському русі, що викристалізувалися 1848 р.: перша — то партія суто руська — хоче Русі вільної, незалежної і крокує до неї прямо й безпосередньо або через слов’янщину;

— друга — партія польсько-руська, хоче Русі вільної, незалежної і прямує до неї з допомогою федерації з Польщею;

— третя — австрійсько-руська, хоче Русі вільної тільки від поляків, а не обов’язково від неволі;

— четверта — російсько-руська, хоче Русі вільної і прямує до неї через попереднє з’єднання з Росією, сподіваючись, що хоч тоді звільниться, коли вільною стане Росія.

Ця констатація політичних течій в галицькому українстві 1848 р. має дуже принципове значення для розуміння історії українських рухів у Галичині в наступне 70-річчя аж до 1918 р. Вона, на нашу думку, робить безпредметною дискусію про те, яка з течій українського руху народилася ще до і в революції 1848 р., а яка є продуктом тільки пізнішого часу.

Симпатії В.Подолінський віддавав першій течії, хоч він прагнув сформуванню у читачів прихильне ставлення і до поляків. Писав, що любить Польщу, мов сестру, а Слов’янщину — як рідну матір. Він також закликав поляків, щоб були прихильними до русинів. “Не вартий польського імені той, хто не хоче визнати русина, але й не вартий руського імені той, хто не хоче визнати поляка”. Він дорікав польським патріотам за те, що не помічають устремлінь русинів. Цим польські патріоти ллють воду на млин австрійської бюрократії. Подолінський критикує також керівництво Головної Руської Ради за те, що не говорять народною мовою.

Брошура мала сильне соціальне спрямування. Вона критикувала обмеженість оголошеної конституції про скасування “підданства” в Галичині. “З шлого нашого конституційного життя ми дістали єдиний, але дуже важливий урок, що при деспотичному урядові народові майже неможливо стати вільним”.

На змісті “Слова перестороги”, напевно, позначилася біографія її автора. Василь Іванович Подолинський народився 1815 р. у с. Біличі Самбірського округу в сім’ї священника, був гімназійним професором у Перемишлі та Львівській духовній семінарії. Сприяв надрукуванню брошури Кароль Поляк у Сяноку, очевидно поляк за національністю.

Поза офіційними документами Головної Руської Ради “Слово перестороги” та стаття Я. Головацького “Становище русинів в Галичині” є найціннішими пам’ятками української політичної думки Галичини першої половини XIX ст.

5. Закарпатські публіцисти

Політичні твори другої половини XVIII–першої половини XIX ст., написані українськими закарпатськими авторами, практично всі були пройняті проповіддю національної єдності русинів Закарпаття з Росією, з Руссю південною, західною тощо. Тут русинська самобутність та ідентичність перед лицем німецької та угорської асиміляційної агресивності захищалася з позицій так званого общерусизму. До формування такої позиції спричинилися так звані закарпатські уходники, інтелігенти, які знаходили для себе в Росії працю і ніби другу батьківщину. Найвидатнішими з них були Петро Лодій (1764–1829), виходець з Пряшівщини, з 1787 р. професор відомого “*Studium Ruthenorum*” у Львові, з 1801 р. — Краківського університету, а з 1804 р. — Петербурзького педагогічного інституту, пізніше — Петербурзького університету. Іван Орлай (1770–1829), народився біля Ужгорода, навчався у Львові і Пешті. У 1790 р. виїхав до Росії, працював лікарем, став директором Ніжинського ліцею та Рішельєвського ліцею в Одесі. Юрій Гуца-Венелін (1802–1839), народився в с. Тибаві біля Сваляви, навчався на філософському факультеті Львівського університету, потім — на медичному факультеті Московського університету. В 1830 р. за дорученням Російської академії наук відвідав Болгарію та Волощину, сформувався як вчений-болгарист, слов’янський фольклорист. Михайло Балудянський (1769–1847), родом із Закарпаття. Юрист за освітою. Був професором університету в Будапешті, 1803 р. запрошений до Росії, працював у законодавчій комісії, очоленій Сперанським, а в 1819–1821 рр. був першим ректором Петер-

бурзького університету. Василь Кукольник (1765–1821), уродженець Закарпаття, згодом професор академії в Замості, а з 1803 р. — професор Петербурзького педінституту, з 1819 р. — Петербурзького університету, в 1820–1821 рр. — організатор і директор гімназії князя Безбородька в Ніжині. Ці та інші “відходники” в Росію служили ніби прикладом для закарпатських інтелігентних людей першої половини ХІХ ст., які спрямовували погляди на Росію, переймалися науковими постулатами російських істориків-монархістів на зразок М.Карамзіна і толерували російський пріоритет у слов’янській суперспільності.

Закарпатський “націонал” не мав у своєму розпорядженні для протиставлення майже ніяких відмінних ідей і вимушено зупиняв вибір на тому, що було в наявності. Як пише сучасний американський історик Василь Маркусь, явище цих інтелектуальних уходників “стало головною причиною закарпатського москвофільства, консерватизму, орієнтації на Росію аж до половини ХХ ст.”

Крім “уходників” у Росію в русяло “общерусскости” потрапляли і закарпатські “будителі” — Михайло Лучкай, Олександр Духнович, Іван Раковський, Адольф Добрянський, котрий був навіть членом Головної Руської Ради у Львові, та ін. Найвидатнішим серед “будителів” був Олександр Духнович (1803–1865), людина багатосторонньої обдарованості, яка залишила після себе велику наукову і художню спадщину з педагогіки, географії, історії. Один із засновників москвофільської течії в Галичині Денис Зубрицький писав, що О.Духнович то “найвекший поэт, которого много дум перешло до народа и живет и днес”.

Основна науково-освітня і культурна діяльність більшості “будителів” припадала вже на другу половину ХІХ ст. Але їхні ідейні позиції були вже чітко задекларовані також у першій половині ХІХ ст. Олександр Духнович увінчав національну думку одами на честь столиці над Невою і російського царя.

І “уходники”, і “будителі” першої половини–середини ХІХ ст. започаткували у суспільно-політичному і культурному рухові Закарпаття орієнтацію на “общерусскость”, на “один общий язык литературы и науки” “у всех русских, к какому бы русскому языку, наречию или говору они не принадлежали” (М.Лучкай), зверхне нігілістичне ставлення до народнорозмовної мови, ідеї української національної держави. І ця печат “общерусскости” лежала на закарпатському культурному житті аж до кінця Першої світової війни.

Головний висновок теми можна звести до того, що в добу, коли український народ ніде не мав навіть автономних форм національної державності, політичні твори і публіцистика залишалися єдиним засобом

вираження його національної душі та відображенням тих глибинних процесів всередині нації, що свідчили про її національне життя, про те, що вона не вмерла.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела

Кирило-Мефодіївське товариство К., 1990 Т 1-3

Кониський Георгій Філософські твори К., 1990

Костомаров М І "Закон Божий" (Книга буття українського народу) К., 1991

Шевченко Т Г Документи та матеріали до біографії (1814-1861) К., 1975.

Яворський Стефан Філософські твори. К., 1992 Т 1.

Праці.

Багалій Д Декабристи на Україні. Х., 1926

Гербільський Г Ю Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині ХІХ ст (до 1848 р.) Львів, 1964.

Карпаторусиниство: історія і сучасність. Доповіді на І Конгресі Міжнародної Асоціації українців К., 1994

Кашуба М В Георгій Кониський і його "Філософський курс" //Георгій Кониський. Філософські твори. К., 1990. Т. 1 С.5-42.

Лисенко М М. Повстання Чернігівського полку К., 1956

Нечкина М В Движение декабристов. М., 1955. Т. 1-2.

Слюсарський А Г В.Н Каразин, его научная и общественная деятельность. Х., 1955.

Стеблій Ф І "Слово перестороги" В.Подолінського //Укр іст. журн 1966. № 12. С 44-51

Стеценко Л Ф. Феофан Прокопович Кіровоград, 1959

Лекція 13

ОПИСОВІ ТВОРИ КІНЦЯ XVIII–ПОЧАТКУ XX ст. ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

- 1. Описи намісництв України останньої чверті XVIII ст. Описи 1781 р., виконані на чолі з А.Милорадовичем. Опис Чернігівського намісництва А.Шафонського. Описи Харківського намісництва. Описи Київського намісництва**

Як зазначалось в одній з попередніх лекцій, 1782 р. адміністративний поділ Гетьманщини на полки було скасовано. На їх місці створювалося три намісництва: Чернігівське, Київське і Новгород-Сіверське. Для правильного поділу російської України на три намісництва проводилася значна робота, яку, згідно з указом Катерини II 1779 р., мав очолювати губернатор “в Малой Россиі” Андрій Милорадович. Комісія, очолена А.Милорадовичем, 1780 р. завершила польову роботу, а 1781 р. провела опрацювання матеріалів і виготовила проекти карт трьох пропонованих намісництв. Опрацьовані матеріали як описи намісництв були надіслані до Малоросійської колегії. Пізніше О.Лазаревський надрукував опис Чернігівського намісництва, а П.Федоренко вже 1931 р. опублікував опис Новгород-Сіверського. Опису Київського намісництва 1781 р., як писала Марія Литвиненко, не знайдено. Видавці книги “Описи Київського намісництва”, що вийшла друком 1989 р., теж засвідчили, що “оригінал не виявлений”, але подекуди збереглося його п’ять пізніших списків, переписаних полковим писарем І.Хорошкевичем, колезьким регістратором Є.Новаківським, канцеляристом Р.Савойським. У книзі вміщено шість описів намісництва, виконаних 1775–1787 рр., хоч при цьому упорядники видання подали, що загалом досі виявлено 17 повних і скорочених топографічних, географічних та інших описів. З опублікованих шести описів

три зберігаються в ЦДІА України в Києві, два — в Державній публічній бібліотеці, один — в Центральній науковій бібліотеці НАН України. Але зупинимось коротко на збережених описах комісії А. Милорадовича, описові Чернігівського намісництва А. Шафонського, описах Харківського намісництва та деяких інших.

Про зміст описів трьох намісництв, утворених 1782 р., можна судити за інструкцією, розробленою для комісії А. Милорадовичем. (Інструкція вимагала піддавати опису всі без винятку поселення, “дабы никакова поселенія не миновать”, навіть тих, які після ревізії “при сотнях по оным не состояли”; “делать точное описание каждого города, села, деревни, слободы, хутора, заводу и всякого поселенія”; описувати, де церкви дерев’яні, а де кам’яні, “количество обывателей” в кожному поселенні, “различая (их) по статьям дворян, духовенство, купечество и мещанство”, “число обывателей по жилью хат”; “изъяснить пристани и разные фабрики”, рухи річкового транспорту “вниз и вверх рек”, про найманих робітників, про ремесла і промисли, володіння селян, їх доходи та ін.; вимагалось особливо уважно описувати поселення, що чимось вирізнялися, “чего особливому примечанию достойно” за розташуванням вздовж рік, за наявністю лісів, доріг та ін.

Так, опис Новгород-Сіверського намісництва починається з опису Новгород-Сіверська. Характеризується географічне положення міста, його укріплення, церкви (з чого збудовані), називаються міські цехи та ремісничо-навчальні заклади при них, розповідається про заняття населення, його становий поділ на шляхетство, духовенство, купецтво, урядників, міщан, козаків, про ярмарки і торги.

Чимало точної інформації, наприклад, про ремісників Новгород-Сіверська, серед яких було котлярів — чотири, слюсарів — один, кравців — 74, шевців — 195, шаповалів — 78, ковалів — 15, ткачів — 15, м’ясників — 15, гончарів — 15. У десяти цехах Стародуба об’єднувалось 344 ремісники. Аналогічні статистичні дані про заняття населення наводяться практично з усіх міст і містечок намісництва. В описах повітів і сіл подані відомості про земельні відносини, вирощування тих чи інших землеробських культур, заробітчанство, розміри селянських податків грошима та натурою: коноплями, олією, медом. При описах поселень обов’язково повідомлялось про наявність у них різних підприємств: млинів, гуралень, скляних заводів і гут, рудних гут, цегелень, машинобудівних, миловарних, шкіряних мануфактур. Кожного разу називаються власники таких підприємств, кількість зайнятих на них робітників, їх заробітки, умови праці та проживання. Зазначалось, що багато заробітників приходили з російських губерній. Так, при описі промислів м. Погар наголо-

шувалося: “Роботу ж коло оної справляють наємними роботниками, кои для найму приходять из великоросійських деревень и здешних околичных мест”.

Але особливо поширений великоросійський елемент був серед купецького стану: в Стародубі, наприклад, російських купців налічувалося 27, в Сосниці — два, у Мглині — три, в Коропі — вісім. Коли ж подавали дані про національну приналежність купців, росіяни значно переважали над “малоросіянами”.

Описи, виконані під керівництвом А.Милорадовича, цінні тим, що вони відображали економічний і соціальний стан Лівобережної України з Києвом зразу ж після ліквідації української державної автономії на час заміни традиційного полкового устрою на загальноросійський з намісництвами і губерніями.

У 80-х роках XVIII ст. у напрямі так званого російського “государствования”, а по суті, краєзнавства, шляхом своєрідного анкетування намісництв, міст, повітів, збирання відомостей на задані запитання від імені Російської академії наук, вищих навчальних закладів, а також адміністрацій намісництв написані численні описи різних адміністративних одиниць та міст, у тому числі українських. Найчастіше вони називалися топографічними описами. Здебільшого вони мали форму запитань і відповідей. Залежно від виконавців описів відповіді були різні — від формальної відписки на запитання до дуже повних і часто оригінальних за змістом.

З-поміж багатьох описів найвідомішим є “Черниговского наместничества топографическое описание”, написане Афанасієм Шафонським (Опанасом Филімоновичем Шафонським). Батько А.Шафонського Филімон Шатіла був сотником у Соснівці, з певних міркувань змінив прізвище на Шафонський. Він дав синові Опанасу добру освіту за кордоном, де він закінчив три університети у Галлі, Лейдені, Страсбурзі й отримав дипломи доктора філософії, медицини, правознавства. Повернувшись у Москву, працював військовим лікарем, написав низку наукових медичних праць. У 1782 р. повернувся в Україну і став радником намісницького правління в Чернігові, де крім іншої роботи розпочав працювати над підготовкою топографічного опису намісництва. Він не задовольнився організацією відповідей на стандартні запитання, що рекомендувалися кабінетом Катерини II, який очолював статс-секретар П.Соймонов. А.Шафонський вважав за необхідне подати у своєму описі ширші відомості, тому прагнув отримати відповіді на чимало ним же сформульованих запитань, особисто виїздив у повіти і міста намісництва для збору додаткових відомостей, опрацьовував історичні джерела “из разных старинных письменных дел, которые по монастырям находил”, вніс в опис

И. А. АНДРИЯШКИН

ИЗВЕЩА
ПО
ПОБЕДЕ
НА
НАШУЮ
АРМИЮ
НА
ЯПОНИИ

все, “что только из разных записок почерпнуть мог”. При підготовці опису Шафонський особисто виїздив у Борзну, Ніжин, Лохвицю, Гадяч, Зіньків, Ромни, Глинськ.

Праця була завершена 1786 р., але опублікована вперше лише 1851 р. у Києві. Щоправда, нею ще в рукописі користувалися історики та письменники О.Рігельман, Д.Бантиш-Каменський, І.Срезневський та інші, а після опублікування — О.Лазаревський, В.Іконніков, М.Марченко, О.Апанович.

“Черниговского наместничества топографическое описание” складається з двох частин: першої — “О Малой России вообще” і другої — “О Черниговском наместничестве особенно”. Перша має 135 сторінок друкованого тексту, друга значно більша — 565 сторінок. Вся праця становить 700 сторінок.

У першій частині подано характеристику географічного положення російської України, описані ріки, озера, ґрунти, клімат, рослинний і тваринний світ; землеробські культури. Багато уваги приділено висвітленню економічного становища, товарного виробництва конопель, конопляної олії, тютюну, мануфактур, торгівлі, доходів населення. Автор звернув увагу на те, що “весь торг красных и мелких товаров состоит в руках великороссийских купцов”, однак у містах, зокрема у Києві, “есть из природных тамошних купцы, мелким разным товаром торгующие”, але серед місцевих купців нема жодного, який би мав 30 тис. капіталу.

В описі згадується, що 11 більших міст України мали магістратське правління. Це Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець, Полтава. Подані відомості про всі інші міста, містечка, села, кількість населення в них, поділ населення за станами, національною чи релігійною приналежністю, подані та зведені дані про населення намісництва. В ньому налічувалось 746850 осіб, у тому числі купців — 1483, з яких українців 587, а росіян — 896; міщан — 19136, козаків — 354572, селян казенних і монастирських разом — 69369, селян-кріпаків — 293262, духовенства і церковників — 6958. Були ще іноземці, монахи та ін. Достатньо повно описані способи обробітку ґрунту, вирощення врожаю, збереження та переробки зерна. В степових місцевостях використовували плуг, який тягнули 2-3 пари волів, у лісових — соха без коліс на коня. Своєрідними були міри орної землі та сінокосів. Землю обраховували на дні, упруги, четверики, чверті, луки — на скирди, стоги, копиці, вози. Подібно до описів А.Милорадовича, у всіх містах подані відомості про ремісників. У Ніжині їх налічувалося 657, Носівці — 180, Борзні — 143, Прилуках — 70, Городні — 66, Ічні — 80 та ін. Щорічно у межах намісництва відбувалося 115 ярмарків, 66 що-

тижневих торгів. Показано напрями торгівлі окремих міст. Так, до Ніжина привозили хутра, сукна, полотно з Москви, Казані, Оренбурга, рибу — з Астрахані, Царицина, Саратова, з Дону, сіль — з Таврії, цукор, каву, шовкові та вовняні тканини — з Петербурга, англійські сукна й вина — з Гданська, шовкові й вовняні тканини — з Кенігсберга. До Ніжина також надходили інші товари — з Ляйпціга, Бреславлі, Італії, Туреччини, Угорщини, Австрії. Подібні матеріали подані з усіх інших міст.

Хоч А.Шафонський у культурному відношенні вже співвідносив себе з освіченими російськими дворянами, на його праці дуже позначилось українське походження. Це виявилось в інтересі до народознавчої тематики. Про це засвідчують навіть заголовки окремих параграфів праці: §11 — “Исповедание веры и духовная власть”; §12 — “Язык, наречие и вид наружный жителей”; §13 — “Нрав и свойство народа”; §14 — “Образ жизни и обычай: свадьбы, родины, гульбищи, кутья, коляды, щедровать, богатая кутья, богатый вечер, голодная кутья, засеять, купала, погребение”; §15 — “Одеяние” та ін. Один з розділів називається “О происхождении малороссийского народа”. У праці вміщено 26 унікальних малюнків “малороссийских одежд”. А.Шафонський запропонував розділити Україну на три етнографічні райони: “северо-западную полосу, Полесье”, “северо-южную или среднюю полосу”, “восточно-южную полосу”.

Під соціальним поглядом симпатії А.Шафонського виявились на боці панівних верств, з якими він, безумовно, себе співвідносив. Він з ворожістю ставиться до запорожців, відносить їх до “тунеядцев и разбойников, ...скопище всякого сброда, ... погруженного в совершенную праздность, гнуснейшее пьянство и презрительное невежество”. Причину бідняцького стану мужицьких господарств вбачає у “ленивом нерадительном нраве мужиков” та ін.

Водночас розділом “О малорусских чинах” автор ніби хотів обґрунтувати право нащадків української старшини зрівнятися зі становищем російських дворян і насмілився написати, що за вдачею українці більше подібні до німців, аніж до росіян, що в українській мові дуже багато запозичень з німецької.

Важливе джерелознавче значення, зокрема до історії Слобідської України, мають два описи Харківського намісництва. Одне з них — “Топографическое описание Харьковского наместничества” 1788 р. було надруковане у Москві. В науці довго точилася дискусія про те, хто був автором цього опису: директор Харківського училища Переверзев чи капітан Загорівський. Здається, що крапку над дискусією поставила харківська дослідниця Марія Литвиненко, котра довела, що надрукова-

ному 1788 р. описові передувало “Топографическое описание Харьковскаго наместничества” 1785 р. Останнє поділялося на три розділи: 1. “О наместничестве вообще”; 2. “О губернском и уездных городах”; 3. “Об уездах Харьковскаго наместничества”. Порівняння описів 1785 і 1788 рр засвідчило, що це різні твори, хоч в основі останнього міститься перший. Топографічний опис 1785 р. — це відповіді на запитання, розіслані у всі губернії. Його, можливо, виконував капітан Загоровський. Принаймні, з опису простежуємо, що його автором не був українець. Це засвідчують його вирази “малороссияне”, “они”, “у них, малороссиян”. Він не знає життя і побуту українських селян, зображуючи їх у сентиментальному дусі. Мовляв, у свята в них рідко немає баранини та птиці, “по врожденной склонности к праздности и забавам выдумали множество излишних празднеств”.

Автор опису 1788 р. замість слова *малороссияне* вживає слова *українці*, а також *Україна*, наголошує на позитивному впливі українців на великоросіян, які живуть в Україні і по сусідству. Українцям властивий “дух европейської людськості, відчуженість від азіатської дикості”, вони слухняні, але їм вороже рабське плазування. Життя українського селянства не ідеалізує, пише, що багато з них “бедствуют, одною сохою, одним серпом, одною косою и одним цепом не много наработаешь, а случается, что такой беспомощный хозяин ...пошел со всею семьею в наемники, или на миру с милостынею”. Українці, за описом 1788 р., не корисливі, не зажерливі, у зв’язку з чим і випускають з рук багато доходів, що дістаються чужинцям. Автор — прихильник розвитку торгівлі, промислів, міст, буржуазного розвитку.

Серед багатьох нових відомостей, які містяться в описі 1788 р., але їх немає в опису 1785 р., — грамоти про заснування Харківського училища, цікаві дані про стан справ в училищі. Це нашттовхує на думку, що опис 1788 р. робила людина, котра добре знала училище (тобто Іван Афанасійович Переверзев, директор училища). А капітан Загоровський робив опис 1785 р. Переверзев вніс у варіант матеріали з багатьма офіційними даними, архівними документами, власними спостереженнями, навіть жалувані грамоти слобідським полкам, багато відомостей про землеробство, ґрунти, обробіток ґрунту, врожаї. Автор повідомляє, що середня врожайність жита 1:7; озимої пшениці — 1:5; ячменю — 1:7; вівса — 1:9; ярої пшениці — 1:4; проса — 1:10; описав особливості українського тваринництва, воно “не такое, как у калмыков... дикое... но основывающееся на правилах ума и опытов при хлебопашестве”.

В описі чимало етнографічних матеріалів про “нравы жителей украинских”, їх “забавы”, “празднования и пиршества”. Чи не вперше звер-

нуто увагу на перехідний нестійкий характер великої сім'ї в українців, її швидкий поділ. Але при цьому наголошується, що "на Слобожанщині знаходяться і такі доможилы, которые живут семьянисто, ... например, родоначальник, при нем три или четыре сына не в разделе, у сыновьев также довольно детей, и все под порядочным управлением в согласии".

Оригінально сформовано погляд на українців як окремий народ, котрий заселяє певну територію і розмовляє однією і тією ж мовою — "малороссийским украинским диалектом... удельном языке славянского племени". Висловлена власна версія, яка, до речі, і досі існує в історіографії, що причиною утворення українського народу став державний розпад давньої Русі на "Северную" і "Южную". "Сие роковое отделение... преобразило навсегда оных жителей так, что из того явилась как будто бы иноплеменная какая нация". Важливо, однак, зазначити, що бачення автором зв'язку "нації" з мовою, зі звичаями і "правами", а не лише з державою, було для того часу, безумовно, передовим.

Ми вже згадували сучасне видання "Описів Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.", здійснене Археографічною комісією України 1989 р. У ньому вміщено шість описів із 17 виявлених за намісництвом. Серед опублікованих — "Географическое описание города Киева...", виконане поручиком Василем Новгородцовим. У ньому подаються різні відомості про київські монастирі та церкви, даються географічні описи всього Київського намісництва з усіма повітами. Опубліковані "Описание Киевского наместничества по разделению онога на одиннадцать уездов...", "Описание Киевской губернии вообще и по уездам рек, озер, болот и гор 1785-го года", "Историческое и топографическое описание Киевской губернии... 1787 года...", "Книга Киевского наместничества с поименованием всех селений и с показанием в оных числа душ и фамилии владельцев...", "Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии..." з 1787 р.

В описах містяться часто унікальні відомості про Київ кінця XVIII ст. і про намісництво.

В першому з названих описів зроблений детальний аналіз Старокиївської фортеці, названі її відділи та споруди у них: церкви і монастирі, державні кам'яні та дерев'яні будинки, дерев'яні двори міщан. Окремі собори і церкви описані дуже уважно. Про кафедральний монастир при церкві св. Софії з 18 престолами сказано, що він огорожений кам'яною стіною, а в ньому містяться мощі митрополита Макарія; про церкву св. Андрея Первозванного написано: вона "строенная по повелению сего императорского величества блаженной памяти государыни императрицы Елисаветы Петровны казенным коштом по новой архитектуре, с

отменным украшением, под низом оной для священно- и церковнослужителей упокои”.

Про Києво-Печерську фортецю, збудовану за повелінням Петра I “множеством великорусских и малорусских войск”, розповідається як про головну фортецю наприкінці XVIII ст. У ній перебувала “губернская канцелярия, живут генерал-губернатор, обер-комендант, также артиллерии инженерного корпуса, генералитет и штаб-офицеры”.

Автор часто звертається до історичних повідомлень, зокрема про багаторазове зруйнування Києва: 1008 р. — Болеславом Хоробрим, 1019 р. — ним же, 1096 р. — Половецьким князем Боняком, 1124 р. — дводенною пожежею, 1203 р. — київським князем Рюриком Ростиславичем, 1240 р. — Багієм, 1321 р. — Гедиміном, 1480 і в 1483 рр. — кримським ханом Мінгірсеєм. Є й малоїмовірні свідчення, наприклад, про заселення Києва аж до 1660 р. вірменами, євреями і поляками. Тільки після повеління Алексея Михайловича Київ почали заселяти руські люди.

Інтерес викликають повідомлення про те, що київські міщани торгують німецькими і московськими товарами: шовковими, паперовими, вовняними, хутром та іншими; їх везли в Польщу, Сілезію, Гданськ, Цесарію. “В Польщу і Крим відвозять чорну мерлушку, легку юфту, сало говяже і в невеликій кількості білих, сірих і чорних білок, також сибірок і суриків, трохи воску. Звідти привозять шовкові, суконні і бавовняні товари, виноградне, волоське і інших сортів вино і бокалії, також польську товчену і волоську кам’яну і кримську сіль, що називається бузув, та інші тому подібні товари. З них же більшу частину відвозять у великоросійські поблизу розташовані міста, також в Малоросію, у слободські полки, в Черкаськ і на Дон”.

Подано характеристику ремесел і промислів. “Ремесло у всіх містах потрібне... є срібне, іконописне, кравецьке, кушнірське, шевське, ковальське, слюсарське, ткацьке, гончарське, теслярське, також переплет книг...” Цікаві розповіді про печери “святих обретающихся”, друкарський дім Києво-Печерської лаври, Голосіївську і Китаєвську пустині, про речі, що зберігаються у великій ризниці Києво-Печерської лаври: реєстр грамот, відомості про монастирі Києва, церкви, опис намісництва. Подано соціальний склад населення намісництва: міщан чоловічої статі — 9251, жіночої — 9422; купців відповідно — 281 і 281; козаків — 149730 і 150407; селян казенних — 3369 і 3403; селян урядових або рангових за військовими чинами — 5 449 і 5810; селян магістратських — 1432 і 1460; селян церковних, монастирських і у володінні — 210937 і 204642; слуг і робітників — 6140 і 6968; хрещених з інших націй — 49 і 59; циган — 1105 і 963; великоросійських кріпосних людей — 384 і 400.

Опис 1781 р. за формою становить велику статистичну таблицю соціального складу населення всіх міст, містечок, сіл, хуторів, слобід, слобідок, дворців, хуторів, монастирів.

Суто географічний характер має опис рік, озер, боліт та гір намісництва з 1785 р. Описані Дніпро, Десна, Ірпінь, Трубеж, Сула, Супой, Перевад, Остер, Унава, Стугна, Золотоноша, Кропива, Ірклія, Груня, Сулиця, Оржиця та ін.

Особливо багатим на різні повідомлення соціального характеру є "Історичний та географічний опис Київського намісництва 1787 р.". У ньому подаються соціальні характеристики Києва і повітів Київського, Остерського, Козелецького, Переяславського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Голтвянського, Городищенського, Золотоношського. Цікаві історичні екскурси про те, як Гедимін 1321 р. прогнав татар і київського князя з Києва, підкоривши місто собі, або як 1471 р. Київське князівство було перетворене у воєводство. Розповідається про сільськогосподарське виробництво, зокрема розведення волів, овець, коней. Зроблено опис поштових станцій.

Описи можуть привернути увагу сучасного дослідника на призабуті історичні сюжети, зокрема з проблем соціальної історії, природного середовища до початку атаки на нього індустріального розвитку, коли зароджувались витoki екологічної кризи; історії народного господарства, побуту (наприклад, така характеристика городів київських міщан: "в огородах же своих по тесноте жилищ капусты и других огородных растений сеют и сажают мало, в садах имеют яблони, груши, сливы, вышни, черешни, марели, бруквины, грецкие орехи, винограды, шелковицу, дерион, агрус или крижовник розовый и белый, смородину, малину и другие симу подобные плодоносные деревья и кустарники").

Майже всі описи ілюстровані різними схемами, картами, рисунками.

Близькими до топографічних описів за формою написання є "Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще" О.Рігельмана, написане 1785–1787 рр., але видане в Москві тільки 1847 р., та такого ж історико-етнографічного характеру праця Я.Марковича "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях", що вийшла друком 1798 р. в Петербурзі. Я.Маркович ніби продовжував думку А.Шафонського, коли виділяв в Україні три групи "малороссов": північну — "литвинів", південну — "украинцев", або "степовиков", і перехідну між ними. "Литвины, — писав Я.Маркович, — не столь пригожи, менше опрятны, употребляют грубую пищу..., склонны к охоте, занимаются сидкой смолы или дегтя, горшечным ремеслом, строением речных судов..." Українці

ж, або “степовики”, — “росли і статні, спокійні, но в поступках кажуться изнеженими і розкошними. Жилища строять свої из хвороста і обмазывают глиною... Печи в сих мазанках с трубами”, займаються переважно скотарством. “Жители средней части составляют как бы средину между литвинами и степовиками, однако они замысловатее первых и проворнее последних... Наречие их лучшее и приятнейшее во всей Малороссии”.

Так і не видрукуваним залишився опис Волинської губернії 1798 р. (“Географическое и экономическое описание Волынской губернии”). Він зберігається в ЦДА ДА Росії.

Можна дійти висновку, що описані твори 80–90-х років XVIII ст. про Україну, що перебувала під владою Росії, містять дуже багату інформацію насамперед з тих питань, яких державні документи (законодавчі акти, діловодні папери) не відображали. Це відомості про природу, населення і поселення, культурні пам'ятки, спосіб господарювання, заняття людей і торгівлю, побутові умови життя, звичаї й традиції народу, тобто вони, як історичні джерела, дуже важливі для дослідження українського суспільства останньої чверті XVIII ст. у всіх його параметрах.

2. Статистико-топографічні, військово-топографічні та інші описові твори про Україну XIX–початку XX ст.

Традиція описових творів про окремі намісництва, губернії, регіони, а також повіти існувала впродовж всього XIX ст. і зберігалася у XX ст. Їх авторами були державні службовці, офіцери, наукові працівники. Залежно від того, яку мету переслідував той чи інший автор, твір відображав відмінні характеристики губерній. В одних випадках найбільша увага зосереджувалась на природних умовах, географії. Військові автори описували топографію місцевостей, шляхи сполучення, мости, переправи, оборонні рубежі, можливості забезпечення війська у матеріальних засобах, зокрема у продовольстві, розташуванні та ін. Державні чиновники в описових творах звертали більше уваги на міста, стан господарства, торгівлю, шляхи сполучення, засоби зв'язку, культові споруди. Кожного разу подавалися статистичні дані. Після того, коли 1834 р. при Міністерстві внутрішніх справ Росії був створений Статистичний відділ (з 1852 р. — Статистичний комітет), а з 1857 р. — Центральний статистичний комітет, публікація різних статистичних матеріалів набула системного характеру. До середини XIX ст. були видані узагальнюючі по імперії статис-

тичні збірники “Материалы для статистики Российской империи”, “Сборник статистических сведений о России”, “Статистические таблицы Российской империи” тощо.

У першому томі “Материалов для статистики...” за 1839 р., наприклад, опубліковано опис Харківської губернії (“Историко-статистическое описание Харьковской губернии 1836 года”), виконаний В. Пассеком. Він також був автором праці “Міста Харківської губернії”.

Водночас продовжувалось написання загальних описових творів про окремі губернії. Для їх характеристики дещо детальніше зупинимось на праці “волинського губерніського землеміра” Василя Кудравцова “Краткое описание Волынской губернии. Сочинение 1810 года”. Праця складається з двох частин: із загальної описової частини, в якій розповідається про історію землі і губернії, її природу, ріки, озера, ліси, тваринний світ, господарство, торгівлю, ярмарки. Є матеріал про губерніський центр Житомир, герб Волинської землі. Другу частину праці становлять схематичні плани всіх 12 повітових міст Житомира, Бердичева, Новоград-Волинського, Овруча, Рівного, Острога, Заславля, Старокопачинського, Кременця, Дубного, Луцька, Ковеля. На планах цифрами від одного до двох-трьох десятків позначені головні міські об’єкти. Так, на плані Острога нанесені Земляний вал, Ворота, монастир кафедральний, кляштор капуцинський, руїни церкви, церква Успення, церкви Воскресіння Христового, Миколи Чудотворця, Великомучениці Варвари, єврейська школа, кам’яні та дерев’яні “обывательные дома”, християнське кладовище тощо. З-поміж об’єктів, нанесених на план Луцька, значаться три вежі, академія наук, аптека, лавки, дзвіниця, пивоварня, кузня, єврейське кладовище, мости і перевіз, а також “обывательные дома”. Крім планів усіх повітових міст, вміщені карти повітів. Щоправда, на них нанесені не всі поселення, а тільки більші. На карті Острозького повіту — всього 12 населених пунктів: Гуша, Анопіль, Корниця, Кунів, Яловці та ін., на карті Рівненського — Костопіль, Березно, Межирічі, Олександрія, Сарни, Держня, Клевань тощо. Ця частина “Короткого опису...” є джерелом до історії міст і містобудування зокрема.

Цікаві різноманітні відомості у першій текстовій частині опису. Спочатку розповідається, які повіти входили до губернії на час її утворення, як вони змінилися після ліквідації Брацлавського намісництва (до Волинської губернії ще ввійшли Дубенський, Кременецький, Старокопачинський, але відійшов Радомишльський та ліквідовані Чуднівський, Лабунський і Дубровицький. Залишилось 12). Зазначено, що майже всі повітові центри стоять на ріках: Остріг і Заслав — на Горині, Луцьк — на Стиру і Гусці, Рівне — на Усті, Дубно — на Ікві, Володимир — на

Лузі, Ковель — на Турії, Овруч — на Норині, Житомир — на Тетереві та Камінці, Кременець — біля струмка без назви (неподалік від р. Іква).

Йдеться про Новоград-Волинський, раніше містечко Звягель, що одержав теперішню назву 1796 р., коли казна викупила містечко у графині Маріанни Потоцької (Зубової), за суму 333579 російською срібною монетою. При містечку налічувалося 6300 десятин угідь (“выгонной земли”). Зазначаються границі губернії, розташування губернського центру Житомира (50° широти, 46° довготи) на лівому березі Тетерева при гирлі р. Кам'янки (можливо, так називалася тоді р. Гуйва. — С.М.). Тетерев має ширину 10–20 сажнів, глибину — три аршини, а Кам'янка — ширину 6 сажнів, глибину — аршин. Розповідається, куди пролягло русло Тетерева і що його “струм” впадає в Дніпро вже в Радомишльському повіті Київської губернії.

Губернські присутственні місця були відкриті в Житомирі зразу ж із створенням губернії, але без затвердження існували аж до 1804 р., коли місто було “высочайше” затверджене як губернія. Перелічені кам'яні будинки міста: “Греко-российская” соборна церква, народне училище, латинський кафедральний костел з монастирем сестер милосердя, колишній єзуїтський монастир на три поверхи, в якому розміщалися земський суд, повітове казначейство, губернські склади (“кладовые”), бернардинський монастир, міський магістрат, дев'ять купецьких лавок, дві єврейські школи, аптека, сім “домов обывательных”. Серед дерев'яних будов — дві “грекороссийские” церкви, дворянський будинок, аптека, казенна суконна фабрика, театр, богадільня, міська поліція, казенні конюшні, соляний магазин, казенний лазарет, поштовий кінний двір, 94 купецькі лавки, “казенний дом”, в якому розміщалися губернська поштова контора, єврейська школа, “обывательные дома”. Торги проводились кожної неділі та п'ятниці, сюди привозили з околичних поселень різні харчові припаси, дерево тощо.

“Волинська губернія, — повідомляється в описі, — є кращою з утворених у цьому краї шести губерній”. Перечисляються її природні багатства, напрями виробництва міді, заліза, чавуну, поташу, скла, фарфору, фаянсу, цегли, вапна, сукна, полотна, шкіри, винокурних продуктів і пива, сала, смоли, дьогтю, показані напрями внутрішньої та зовнішньої торгівлі, характеризуються ліси з породами дерев і грибів, родючість південної частини; а на заході, “хоч ґрунти лісисті і кам'янисті”, “жнива в достатку нагороджує працю землероба”. Називаються ріки губернії, з яких чотири судноплавні. Це Буг та ще три судноплавні ріки у весняний час для сплаву лісу — Стир, Горинь і Случ. Від продажу лісу поміщики мають найбільший дохід, але продають також велику кількість зерна, яке

щорічно відправляють Бугом до Гданська: пшениці 500 000 “четвертей на російську міру” та половину того жита. На місці в період урожаю четверть пшениці коштує від “6 до 9 рублів”, а в Гданську — вдвічі більше або ще й дорожче. Жито вдвічі дешевше. Крім зерна до Гданська вивозили продукти лісу: смолу, дьоготь, поташ, клепки та ін. Для цієї торгівлі над Бугом побудовані пристані в поселеннях Кладнів, Бендюг, Опалин, Рожеямпіль, Коритниця і Берізці. У містечках Олександрія, Деражня і Степань Рівненського повіту, в Бережниці, Дубровиці та Висоцьку Луцького повіту є пристані на р. Горинь. У с. Тригубці графа Ворцеля будуються судна для перевезення зерна річкою Горинь і Прип’ять до Пінська, а звідти — до Риги. Розповсюджена внутрішня селянська торгівля зерном на місцевих торгах і ярмарках. Як золоте джерело для поміщиків охарактеризоване винокуріння губернії. На 2664 винокурних заводах виробляється “чрезвычайное множество” вина. Тільки євреї продають мільйони відер, а за право продавати вино у містах, містечках і поселеннях платять “знатную сумму денег” поміщикам. Велика кількість вина йде на продаж і в австрійські та пруські володіння. Значні доходи поміщики одержують від продажу поташу. Бджільництво, хоч і в дуже доброму стані, дає продукцію головно на внутрішній ринок.

Зроблена оцінка поміщицького тваринництва, зокрема спеціальних кінних заводів англійської породи, розведення голландської рогатої худоби, англійських та іспанських овець, стану поміщицьких садів і оранжерей.

Зазначено, що із гір біля Крем’янця добувається камінь “для різних фігур”, млинів та у великих кількостях для будівництва. У с. Сапанів працює спеціальний завод виробів з каменю і кременю, а у містечку Ямпіль — для виробництва вапна.

Із захопленням описані поліські озера і найбільше з них — Свитязьке, що має “окружность” понад 30 верст. Названі види риб у тих озерах, а також ріках губернії: щука, лин, окунь, сом, лящ, марена, йорші, плотва. У штучних поміщицьких ставах розводять короїв і сазанів на продаж, і це теж дає дохід поміщикам. Названі фарфорові та фаянсові фабрики у м. Корець, на яких виробляється чимало всілякого посуду і продається “за весьма умеренную цену”.

Подані відомості про поміщицькі залізобудівні фабрики, яких у губернії 168.

Дуже детально описано бердичівські ярмарки. Вони проводилися 4 рази на рік. Сюди з’їжджаються надзвичайно багато купців “різних націй і з різними іноземними товарами”. Найголовнішим є Онуфрїївський ярмарок, що триває впродовж чотирьох тижнів. Тільки коней, наприклад,

приганяють на ці ярмарки від 20 до 30 тис. “Містечко Бердичів вважається найпершим комерційним містом у всьому приєднаному від Польщі до Російської імперії краю”, — зазначено в описі. Швейцарські, німецькі та інші купці мають у Бердичеві власні будинки і склади.

Описано роботу митниць в Радивиліві, Дубному, митних застав у Волочиську, Устилугу, Котербургу, Торчині, Несухойжах.

Ще раз перчислені представники волинської дикої фауни: вовки, зайці, лисиці, борсуки, куниці, дикі кози, кабани, лосі, рідко ведмеді, з птахів дрофи, журавлі, гуси, качки, голуби, тетереви, різних підвидів куропатки, рябчики.

Закінчується текстова частина описом герба Волинської губернії чотириконечного червоного хреста на золотому полі, “який був вживаний ще в древності у часи володарювання великих “російських” князів, а для означення приєднання цього краю до Російської імперії вживається державний герб, на грудях якого прикріплено зображений у щиті хрест”.

Починаючи з 30-х років XIX ст., Генеральний штаб російської армії кожні три роки робив своєрідні військово-статистичні огляди губерній, окремі з яких вміщалися у періодичному виданні “Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба”.

В середині і в другій половині XIX ст. описова література про губернії та край набула переважно характеру зведених статистичних матеріалів, що відповідно коментувалися. Твори цього жанру найчастіше писали окремі автори.

Деякі з них були опубліковані, наприклад, 1862 р. статистичні матеріали з відповідним коментуванням з Катеринославської губернії, опрацьовані В.Павловичем; 1863 р. — з Херсонської губернії, опрацьовані А.Шмідтом; в тому ж році — з Чернігівської губернії, зібрані М.Домонтовичем, та ін. Зазначалося, однак, що опубліковані у виданні статистичні матеріали не завжди точні.

У 40–50-х роках XIX ст. мало серійний характер видання “Военно-статистическое обозрение Российской империи”, в якому “обозрения” окремих губерній друкувалися певним випуском. Так, Київській губернії присвячувався т.10, ч.1 (СПб., 1848); Подільській — том 10, ч.2 (СПб., 1849); Волинській — том 10, ч.3 (СПб., 1850); Херсонській — том 11, ч.1 (СПб., 1849); Катеринославській — том 11, ч.4 (СПб., 1850); Харківській — том 12, ч.1 (СПб., 1850); Чернігівській — том 12, ч.2 (СПб., 1851).

Згаданий вже Центральний статистичний комітет організував написання і сприяв виданню різних статистичних збірників і матеріалів як по окремих губерніях, так і по імперії загалом. Були надруковані такі збірники-

ки, як "Материалы для статистики Российской империи" (СПб., 1839), "Сборник статистических сведений о России", "Статистические таблицы Российской империи". Серед статистико-описових праць про українські губернії виділяємо працю А.Скальковського "Опыт статистического описания Новороссийского края", ч.1-2 (СПб., 1850); працю М.Арандаренка "Записки о Полтавской губернии" ч.1-3 (Полтава, 1848-1852); С.Кованка "Статистическое описание Харьковской губернии" (1857) та однойменну С.Турбіна (Харків, 1859). Особливо вирізняються "Статистическое описание Киевской губернии" ч.1-3 Дмитра Журавського, видане у Петербурзі 1852 р. М.Арандаренко, окрім історичного огляду краю, подав багато інформації про розвиток і стан промисловості, ремесел і торгівлі в губернії, багато фольклорних, етнографічних відомостей. У першому томі автор подав географічні відомості про природу, міста, села і населення губернії, його поділ за станами і заняттями. В другому — описано земельні відносини, напрями сільськогосподарського виробництва, становнище державних і кріпосних селян, життя поміщиків; у третьому розглянуті різні галузі промисловості й торгівлі. Праця Д.Журавського вирізняється критичним підходом до різних статистичних відомостей, використанням при її написанні великої кількості джерел: карт, описів, ревізій, інвентарів, звітів, наукових праць тощо; в багатьох випадках критичному аналізу піддані самі джерельні матеріали.

З останньої чверті XIX ст. у губерніях стали видаватися описові праці на зразок "Памятных книжек губерний". Це були серійні, але не періодичні видання. Вони підготовлялися і видавалися губернськими статистичними комітетами і містили відомості з різних ділянок життя і стану губернії. Поряд з суто статистичними показниками в них неодноразово вміщалися цікаві коментарі про стан господарства, склад населення, систему освіти, культові споруди та ін.

Для конкретнішої ілюстрації того, який зміст мали "Памятные книжки...", розглянемо "Памятную книжку Вольнской губернии на 1906 год. — Житомир: Вольнской губ стат. комитет, 1905". Книга мала розділи: Ярмарки (за повітами); Перехід селян на хутори; Чисельність і склад населення в губернії і повітах; Заборгованість земельних власників банкам; Число фабрик і заводів та ін.

Повідомлялося, що в Дубнівському повіті ярмарки відбувалися в Дубному, Варковичах, Мізочі, Олиці, Млинові, Муравиці, Демидівці, Острожці, Берестечку, Лобачівці, Боромлі, Козині та Вербі; в Кременецькому — Кременці, Почасві, Олексинці, Березнях, Вишнівці, Ямполі, Вишгороді, Янівцях, Білозірці, Шумську, Радзивілові; в Острозькому — Острозі, Здолбунові, Анополі, Киликіїві, Гощі, Куневі, Леховцях тощо.

Чисельність населення подавалася станом на 1904 р. за такими показниками, як мова, повіт проживання, приріст та ін. У губернії мешкало 3 377 217 осіб, у тому числі в містах — 299 286 (до міст відносили лише губернські та повітові центри — С.М.). Давалась розбивка населення за повітами, в тому числі за повітовими центрами. Так, у Дубнівському повіті проживало 212 581 осіб, у тому числі в Дубному — 16 708; в Рівненському — 290 694 осіб, у тому числі в Рівному — 34 952; в Луцькому — 249 521 осіб, у тому числі в Луцьку — 20 596.

Називались суми заборгованості землевласників губернії з уточненням за повітами Земельним банкам Дворянському, Київському, Полтавському. Наприклад, заборгованість землевласників Луцького повіту названим банкам становила відповідно 2 706 527 крб., 1 076 652 крб. і 56 957 крб.

Дуже детальними за кількістю зайнятих робітників та обсягом продукції (у грошових сумах) є зведення про промислові підприємства. Можна назвати найбільші з них: у Рівненському повіті такими були цукровий завод, на якому працювало 248 робітників; вісім лісопильних заводів із загальною кількістю робітників 272; сірникова фабрика на 65 робітників, паркетна фабрика на 326 робітників. На дубнівських заводах працювало: на цукровому — 530 осіб; у механічній майстерні — 170; на шкіряному заводі — 24; на двох паперово-обгорткових фабриках — 46; на двох лісопильних заводах — 81; на вапняному заводі — 25. Аналогічно описано дані про підприємства Луцька, Острога та інших повітових центрів.

Цікаво зазначити, що в розділі про перехід селян на хутори останні називалися волоками, а поселення на хутори — “виходом на волоки”. На основі “Памятных книжек” можна простежити соціальний і промисловий розвиток міст губерній. У цьому відношенні “Книжки” є важливим джерелом при написанні праць з історичного краєзнавства. Крім загальних “Памятных книжек” нерідко видавалися “Памятные книжки” з різних сфер суспільного життя губерній, зокрема з питань освіти.

Звичайно, описова література про підросійську Україну й українські губернії ХІХ– початку ХХ ст. може служити як цінне історичне джерело з історії України, її регіонів і міст тільки за умови її використання в комплексі з залученням усіх інших джерел: законодавчих актів, діловодної документації, що зберігаються в архівах, періодики, мемуарів та ін.

3. Описи і описові матеріали західноукраїнських земель.

Йосифінська і Францисканська метрики

Описові твори про західноукраїнські землі в багатьох випадках за композицією і жанровими особливостями переграють з аналогічними творами про намісництва і губернії підросійської України. Одним з найраніших творів описового характеру про Галичину була книжка Е. Куропатницького "Географія, або докладний опис королівства Галичини і Лодомерії", що вийшла польською мовою в Перемишлі 1786 р. Ця праця є бібліографічною рідкістю. Так, у каталозі Наукової бібліотеки Львівського університету її немає. Аналогічна праця про Галичину, але значно ширша тематично, видана 1869 р. у Львові польською мовою. Йдеться про дослідження Г. Ступницького "Галичина під оглядом географічно-топографічно-статистичним".

Проте більшість описових творів про Галичину стосувалися окремих повітів або міст. Можна назвати праці С. Баронча "Надзвичайне торговельне місто Броди" (Львів, 1865) і "Пам'ятки міста Жовкви" (Львів, 1877), Я. Миколаєвича "Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького" (Львів, 1894) українською мовою; Б. Сокальського "Повіт Сокальський" (Львів, 1899), Ф. Папее "Сколе і Тухольщина" (Львів, 1891); В. Кричинського "Замок в Підгірцях" (Львів, 1894), з міжвоєнного часу А. Кучери "Самбірщина" (Львів, 1935) та ін. Описово-статистичний характер мали так звані монографії воєводства і повітів, підготовлені під наглядом воєвод і староств у міжвоєнні роки. Багато з цих "монографій", зокрема "Монографія Станіславського воєводства", "Монографія Долинського повіту", "Монографія Чортківського повіту", Бродівського та інших, виконані відповідально і містять не тільки соціально-статистичну та економічну інформацію, а й етнографічну, а почасти й антропологічну. Проте про більшість повітів "монографій" цього циклу виконані формально і мало виходять поза статистичні показники про населення, його національний та релігійний склад, соціальне розшарування, земельні відносини, рідко партійні симпатії та деякі інші показники. Ці "монографії" зберігаються в державних архівах областей.

Всеохоплюючий характер мають відомості про населені пункти, залізниця, пошту, ріки та інші важливі об'єкти, вміщені у "Словнику географічному Королівства Польського та інших слов'янських країв" варшавського видання 1880–1900 рр. Словник налічує 15 томів. Перший вийшов 1880 р., останній (15-й) — 1900 р. Організаторами й співавторами цього великого видання польською мовою (Słownik geograficzny Królestwa

Polskiego i innych krajów słowiańskich) були Філіп Сулімірський, Броніслав Хлебовський, Владислав Валенський. Словник охоплював усі місцевості, розташовані в тодішньому Королівстві Польському, що було у складі Російської імперії; всі важливіші місцевості надбалтійських, західних і південних губерній Росії; губернські міста, поштові та телеграфні станції, залізничні вокзали всіх губерній європейської Росії; всі важливіші місцевості Західної та Східної Пруссії князівства Познанського, Пруського Шльонська з особливим вивченням слов'янських назв місцевостей, що вже були забуті чи сфальсифіковані; всі місцевості Галичини, австрійського Шльонська, Моравії, словацьких комітатів Угорщини, Буковини з особливим вивченням забутих чи сфальсифікованих слов'янських назв, підданих мадяризації, румунізації чи германізації.

Всі місцевості у словнику описані під географічним, статистичним, суспільним, історичним та археологічним оглядом. Описи містять інформацію про шкільництво, конфесійні стосунки, промисли, комунікації, торгівлю, відомості про заснування міст, важливі події, перехід з-під одної влади до іншої тощо.

Тексти про повітові центри достатньо великі — до пів і більше об'ємного друкованого аркуша, про села — дуже різні за обсягом. Очевидно, це залежало від наявності відповідних відомостей у розпорядженні авторів. Наприклад, у нарисі "Бережани" (у словнику "Wgzeżany". Автори, котрі ревниво ставились до згерманізованих польських топонімів на польсько-німецькому порубіжжі, навіть не зауважили, що первинною назвою Wgzeżan була *Бережани*) подаються географічні координати міста, розповідається про надання 1530 р. королем Зигмунтом I Миколи із Сеняви документа на магдебурзьке право для Бережан, про торговельні шляхи на Свірж до Львова і на Езловець у східному напрямку, роль вірмен у торгівлі міста, а потім її перехід у руки євреїв. Наводиться історія Бережанського замку. Зазначається, як через шлюбні зв'язки він переходив від Сенявських до Чарторийських, потім до Любомирських, а від них до Потоцьких. Є історичні відомості про римсько-католицькі, греко-католицькі, вірменські й іудейські культові споруди. Наведено склад населення міста і повіту за релігійною приналежністю: римо-католиків у місті налічувалося 3254, греко-католиків — 1909, ізраелітів — 4071, а католиків — 46; у повіті римо-католиків — 18331, греко-католиків — 41818, ізраелітів — 9051, вірмен — 46, євангелістів — 21, унітаристів — 17. Цікаві дані про земельні володіння міста і громадян; перелічені державні та громадські установи; названі містечка повіту: Козова, Козлів, Нараїв. Описано характер землеробства та інші заняття мешканців міста і повіту. Зрозуміло, що у нарисі "Бережани" та і в інших працях головне

джерелознавче значення мають відомості що відображають стан міста на період написання Словника І коли у 60-х, а потім у 70 х роках ХХ ст в Україні і отувалось серійне видання 'Історії міст і сіл Української РСР' практично всі автори зверталися до згаданого 'Słownika geograficznego'

Наприкінці ХІХ–початку ХХ ст були видані твори словникового жанру німецькою мовою в яких відображена значна соціально-економічна та культурно гуманітарна інформація про місцевості Галичини, Буковини й українського Закарпаття Це "Die oesterreichische Monarchie in Wort und Bild Band 14 Galizien (Wien, 1898), "Gemeindelexikon von Galizien" (Wien 1907), "Gemeindelexikon von Bukowina Czernowitz (Wien, 1907), "Handbuch des Lemberger Statthal terei Gebietes in Galizien für das Jahre 1860" (Lemberg, 1860)

При вивченні етносоціального розвитку західноукраїнських земель дослідники також звертаються до довідкових церковних єпархіальних видань, які мали назву *шематизмів* У них перерахувалися всі парафи, і кожного разу по кожній парافی подавалися не тільки кількість належних до греко католицької релігії, а й до всіх інших конфесій, найперше до римокатоликів та ізраелітів Ці серійні видання (видавалися через 5–15 років) мали назви на зразок "Шематизмъ всего клира греко-католицкого митрополицкой архиепархии Львовской на рокъ 1903" (Львов, 1908) У Галичині крім львівської єпархії були ще Станіславська та Перемишльська, які так само видавали шематизми Додамо, що єпархії видавали шематизми також про освітню статистику, наприклад, "Шематизмъ народныхъ школ и учителей в архиепархии Львовской на рокъ 1866" (Львов, 1866) Часто в "Шематизмах" подавалися відомості про монастирі, культові споруди та інші краєзнавчі матеріали

Зрештою, скажемо про *Йосифінську* та *Францисканську* метрики як надзвичайно об'ємні документи описового характеру поселень і господарств Галичини Йосифінська метрика створена 1786–1787 рр на виконання патенту австрійського імператора Йосифа ІІ від 12 квітня 1785 р Згідно з патентом висувалось завдання обміру й опису земельних володінь і господарств поміщиків і селян, маєтностей сільських громад Описи стверджували систему земельних відносин і стали підставою для визначення величин оподаткування В ході опису були виготовлені тисячі великих гросбухів — по одному-кілька на кожне поселення

Францисканська метрика складалась 1819–1820 рр на виконання патенту імператора Франца І Порівняно з Йосифінською метрикою Францисканська додатково мала на меті кадастрову оцінку земельних володінь У ній описані також ремісничо-промислові виробництва в маєтностях і громадах

Тепер усі книги Йосифінської та Францисканської метрик з поселень

Галичини зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові. За словами директора архіву професора О. Мацюка для того щоб людина змогла лише перегорнути матеріали обох метрик затрачуючи на ознайомлення зі сторінкою не більше 20 секунд, їй треба було б 100 років. Навіть через це дослідники звертаються до книг Метрик найчастіше тоді, коли досліджують історію якогось села, міста чи містечка, як це, наприклад, було при написанні нарисів і довідок у період підготовки вже згаданої «Історії міст і сіл Української РСР». На допомогу дослідникові з метою полегшення пошуку матеріалів про те чи інше поселення 1965 р. було видане спеціальне довідкове видання (Див. список л-ри).

Ми зупинились лише на окремих описових творах, створених про українські адміністративні утворення, міста і села наприкінці XVIII — на початку XX ст. Нашим завданням було показати джерелознавче значення описових творів насамперед з методичного погляду. Дати ж системний науковий аналіз цього історичного жанру — це завдання спеціальних монографічних досліджень, а не однієї лекції.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела

Йосифинська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики Першопоземельних кадастрів Галичини. Показчик населених пунктів. К. 1965.

Журавський Д. П. Статистическое описание Киевской губернии. СПб. 1852. Ч. 1. 3.

Кудравцов Василий. Краткое описание Волынской губернии. Сочинение 1810 года. (Мікроплівка опису зберігається в Науковій бібліотеці Львівського університету)

Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. К. 1989.

Описи Харківського намісництва. К. 1994.

Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. Житомир. 1905.

Праці

Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880–1881. К. 1995. Вип. 1.

Апанович О. М. Значення праці О. А. Шафонського Чернігівського наместничества топографическое описание для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Укр. іст. журн. 1960. № 5. С. 126–132.

Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії. К. 1964. С. 100–128.

Горленко В. Ф. Становлення української етнографії кінця XVIII — першої половини XIX ст. К. 1988.

Дашкевич Ярослав. Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII — 70-х рр. XIX ст. // Інформ. бюл. Арх. управління УРСР. 1963. № 2.

Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. К. 1986. С. 81–93.

Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Х. 1970. С. 115–142.

Итуха М. В., Журавский Д. П. Жизнь и труды статистической деятельности. М. 1951.

Лекція 14

ДОКУМЕНТИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ОРГАНІЗАЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX–ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст.

Діяльність політичних партій і організацій в Україні, в сучасному їх розумінні, як у Росії чи Польщі, почала розгортатися в другій половині XIX ст. Попередниками партій стали різні товариства й організації культурно-освітнього характеру, хоч часто політичного забарвлення. В підросійській Україні такими були організації чи товариства української інтелігенції в Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та інших містах, що найчастіше називалися *громадами*. Перша громада виникла в Києві 1859 р. Вона мала на меті пропагувати історію України, українську культуру, розвивати інтерес до української мови, відстоювала право українців на вільний національний розвиток, збереження самобутності. Після відомого Емського указу 1876 р. діяльність громад була заборонена, багато їх членів репресовано, частина емігрувала за кордон, де прагнула відстоювати інтереси українського народу видавничими та іншими засобами.

У Галичині 1868 р. з ініціативи А.Вахнянина виникло культурно-освітнє товариство “Просвіта”, що діяло в Західній Україні аж до 1939 р. і виконало дуже важливу роль у піднесенні освітнього рівня та національної свідомості народу. “Просвіти” діяли в руслі національного (народовського) руху українців Галичини. Ніби на протигагу “Просвітам” галицькі культурно-освітні діячі москвофільської орієнтації на чолі з о.Іваном Наумовичем 1874 р заснували культурно-освітнє “Общество

им. Мих. Качковського”, що виступало за захист прав галицьких русинів перед небезпечною польського асиміляційного наступу з позицій опори на державну Росію, “общерусский язык” і російську культуру. В Галичині також уже від 70-х років діяли робітничі й студентські гуртки, зокрема “Академический кружок”, “Дружній лихвар”, “Друг”, вихованці яких пізніше вливалися в політичне життя.

1. Програми та інші матеріали народницьких організацій

З початку 60-х років XIX ст. у Наддніпрянській Україні почали розгортати діяльність народники, що за цілями і методами боротьби були безумовно політичною течією, але за принципами внутрішньої організації до рівня партії не піднялися, не мали виборних керівних органів, необхідних організаційних структур та деяких інших ознак політичних партій.

Народництво в Україні та Росії різнилося і за методами діяльності. Перша народницька організація “Земля і Воля” виникла в Росії 1861–1862 рр. Вона становила об’єднання різнорідних за політичними і теоретичними орієнтирами груп від соціалістичного забарвлення до просто опозиційних ліберально-конституційних. До організації належали Іван Андрущенко, котрий помер у в’язниці Петербурга, Василь Білозерський, співредактор журналу “Основа” в Петербурзі, та інші українські опозиціонери. У 1862 р. до “Землі і Волі” приєдналася російська військова організація в Польщі (“Комітет російських офіцерів в Польщі”), яку створив українець Андрій Опанасович Потебня; 27 червня (ст. ст.) 1862 р. він вчинив замах на російського намісника в Польщі. 1863 р. приєднався до польського повстання і загинув у бою. На чолі “Землі і Волі” стояв “Російський центральний народний комітет”, створений активістами організації.

З приєднанням до “Землі і Волі” “Комітету російських офіцерів в Польщі” за умов революційного піднесення в організації утверджувалася орієнтація за зміну суспільно-державних відносин шляхом збройної боротьби. Але в умовах спаду революційного піднесення 1863 р. “перша” “Земля і Воля” саморозпустилася.

Під впливом дуже суперечливих, але однаково антицаристських і так званих антиексплуататорських поглядів і пропаганди “соціальних революціонерів” у середовищі молоді сформувались переконання можливості зміни суспільного ладу шляхом перебудови суспільної свідомості, особливо селянства, а звідси — потреби практичної роботи, спрямова-

ної на перебудову — ходіння в народ. Серед тих революціонерів був П.Лавров, автор праці “Історичні листи”. Він закликав здійснити “підготовку революції в Росії шляхом розвитку наукової соціологічної думки серед інтелігенції” та пропаганди соціалістичних ідей серед селянства. Інший діяч М.Бакунін у праці “Державність і анархія” намагався обґрунтувати думку про шкідливість будь-якої державності. Звідси формулювалось завдання зруйнувати державу як таку. Дійовим засобом досягнення мети мали стати селянські бунти і бунтарські методи боротьби взагалі. Народник П.Ткачов пропонував здійснити революцію тактикою змови і терору. Ці ідеї він проповідував на сторінках журналу “Набат”. Дещо реальніше дивився на методи революційної боротьби М.Михайловський. Він вважав, що шлях для досягнення справедливого суспільства пролягає через боротьбу за політичні свободи.

Під впливом таких ідей внаслідок проведення певної організаційної діяльності в низових народницьких гуртках і групах 1874 р. почалося масове “ходіння в народ”. Молоді спеціалісти — вчителі, лікарі, ветеринарні лікарі, інженери, студенти — ходили по селах, щоб там шляхом організації різних курсів, майстерень, а також сходок, лекцій, голосних читань, поширення популярних нелегальних брошур (“Про хліборобів”, “Як наша земля була нашою і стала не нашою”, “Бог, то Бог, але й сам не будь плох”, “Хитра механіка”, “Ємелька Пугачов або любов козака” та ін.) зблизитися з народом і підняти його на бунт, щоб так вчинити революцію. “Ходіння” охопило 37 губерній Росії, в тому числі Київську, Подільську, Херсонську, Чернігівську, Харківську, Полтавську та інші губернії України.

Утопічні ідеї народницьких бунтарів, як і слід було передбачити, зазнали краху. Наприкінці 1874 р. охранка заарештувала близько 1 тис. народників. Багато з них було засуджено до каторжних робіт, на заслання до Сибіру, інших мір покарання.

Жорстокі заходи уряду, однак, не ліквідували народництва. У Петербурзі 1876 р. виникла “Північна революційно-народницька організація”, або “Північне товариство народників”. Товариство прагнуло підпорядкувати впливові всі народницькі групи Росії. Воно почало 1878 р. видавати часопис “Земля і Воля”, нав’язуючи цим свій зв’язок з уже існуючою на початку 60-х років “Землею і Волею”. Після цього вся нова все-російська народницька організація почала називатися “Земля і Воля”. В числі організаторів нової “Землі і Волі” були такі пізніше відомі в російському соціально-революційному русі діячі, як О.Михайлов, який за “процесом двадцяти” 1882 р. був засуджений до страти, заміненої довічною каторгою (помер 1884 р.); Г.Плеханов, один із засновників 1883 р.

російської соціал-демократичної організації в еміграції “Визволення праці”, лідер меншовизму 1903–1918 рр.; український народник Д.Лизогуб, котрого за причетність до замаху на Олександра II засудили до смертної кари через повішення. Присуд був виконаний в Одесі 1879 р.; українець М.Кибальчич, талановитий інженер і винахідник, що присвятив талант виготовленню вибухових пристроїв з терористською метою, а в ув’язненні перед стратою склав проект оригінального літального апарату з ракетним двигуном. В.Осинський, один із співзасновників есерівського руху в Росії, за збройний опір під час арешту був засуджений до страти і повішений 1879 р.; С.Перовська, праправнучка К.Розумовського, учасниця замаху на Олександра II 1 березня 1881 р., була страчена разом з іншими учасниками вбивства; М.Фроленко за “процесом двадцяти” 1882 р. засуджений до страти, заміненої довічною каторгою, багаторічний в’язень Шліссельбурзької фортеці, прожив 90 років — 1938 р. за радянського режиму був членом журналу “Каторга и ссылка”, у творчій спадщині має низку мемуарних творів.

З огляду на методи революційної діяльності народників, що характеризувалися надзвичайною конспіративністю, після народницьких організацій системно впорядкованих ні нормативних, ні діловодних документів не залишилося. І взагалі вважається, що в жодному з архівів України чи Росії нема окремого фонду з якимось блоком народницьких документів. Вони розкидані по різних судових і жандармських фондах, у різних містах, по деяких фондах персоналії.

Вже 1878 р. у “Землі і Волі” виникли глибокі розбіжності в питанні методів боротьби за зміну існуючих порядків. Ті, хто не зневірився в орієнтації на перевиховання селян, на можливість використання селянської общини для формування соціалістичних демократичних відносин у країні, хто бачив опору руху в селянстві, вже 1879 р. виділилися в організацію “Чорний переділ”, на чолі якої опинилися діячі, котрі в наступному стали на так звані інтернаціоналістські соціал-демократичні позиції. Серед них були Г.Плеханов, Л.Аксельрод, В.Засулич, Й.Антекман, у Києві Є.Ковальська, М.Щедрин та ін.

Люди, остаточно зневірені в “ходинні в народ”, становили народницьку течію політиків-терористів, яка виділилася в окрему організацію “Народна Воля”. Після вбивства Олександра II царизм розгорнув проти неї безкомпромісний наступ і вона, по суті, була розгромлена. Її ідеї й уцілілі особи влилися потім у загальноросійський есерівський рух.

Отже, серед історичних джерел про народницький рух, у зв’язку з особливо конспіративними методами роботи, дуже мало таких матеріалів, як протоколи з’їздів, звіти, переписка, списки членів організацій

тощо Вони спорадичні й до того так зашифровані (імена, адреси явок, розпорядження та ін.), що сучасному дослідникові їх використовувати дуже складно.

Можна говорити про три таких блоки важливих джерел з історії народництва, які відносно добре збереглися і є достовірними.

По-перше, це праці ідеологів народництва Петра Лаврова ("Історичні листи", "Наша програма"), Михайла Бакуніна ("Сповідь", "Державність і анархія", "Доповнення "А"), Миколи Михайловського ("Лист про правду і неправду", "Герої і юрба", "Наукові листи (До питання про героїв і натовп)", "Патологічна магія", "Ще про натовп" тощо), Петра Ткачова, Миколи Кибальчича ("Політична революція і економічне питання") та багатьох інших, мемуари учасників народницького руху.

По-друге, — нелегальна, чи емігрантська преса — газета "Народное дело" (Женева, 1868), "Набат" (Женева, 1875), журнал і газета "Вперед", "Вестник Народной Воли" (1883–1886). Чимало народників друкувалися у легальних виданнях часто під псевдонімами в "Отечественных записках" до їх закриття 1884 р., "Северном вестнике", "Русской мысли", "Русском богатстве" та ін.

По-третє, відносно повно збереглися нормативні, насамперед програмні документи "Землі і Волі" та "Народної Волі". Вже за радянського часу програми "Землі і Волі" та деякі інші документи, що залишилися у народників, були видані окремим збірником "Архив "Земли и Воли" і "Народной Воли" (М., 1930). У збірнику вміщені три редакції програми "Землі і Волі", спогади М.Фроленка про Липецький з'їзд народників, деякі матеріали, що пояснюють причину розпаду "Землі і Волі" на "Народну Волю" і "Чорний переділ", фрагменти до статутних документів, касові документи "Землі і Волі", зошити народників щоденникового характеру, документи з окремих судових процесів, у тому числі оборонні промови підсудних, листи народників, що збереглися. Дуже детальний довідковий додаток видання, зокрема іменний покажчик, який вміщає ширші чи вужчі відомості про народників та інших історичних осіб.

Великий інтерес викликає програма "Землі і Волі" вже у першому її варіанті (виявлена за автографом А.Оболешова). Програма висувала три пункти:

1. Перехід всієї землі до сільського робітничого стану і рівномірного її розподілу. При цьому висловлювалась впевненість, що дві третини Росії володітиме землею на общинних засадах.
2. Поділ Російської імперії на частини відповідно до місцевих бажань.
3. Перенесення всіх суспільних функцій в общини, тобто повне самоврядування. При цьо-

му зазначалося: "... вимоги наші можуть бути здійснені тільки засобом насильственого перевороту".

Аналогічні вимоги формулювала друга редакція програми, змінювався лише порядок виставлення пунктів, давалось дещо їх розширене формулювання.

Остаточна третя редакція Програми визначала цілі боротьби чотирма пунктами:

1. Схваливши народне поняття про землю ("земля — божья"), автори програми так само вимагали "переходу всієї землі в руки сільського робітничого стану і рівномірного її розподілу". Знову ж повторювалася впевненість у тому, що дві третини Росії буде володіти землею на общинних засадах.

2. Політичним ідеалом оголошувалось "повне мирське самоврядування". Але проголошувалось, що кожний союз буде визначати, яку частку громадських функцій він віддаватиме урядам громад (общин), обраним тими ж громадами.

3. Оскільки в російському народі "помітна віротерпимість", необхідно "добиватись найповнішої свободи сповідань".

4. "У склад теперішньої "Російської імперії" входять такі місцевості і навіть національності, які при першій можливості готові відокремитись, якими є, наприклад: Малоросія, Польща, Кавказ та ін. Звідси випливає наш обов'язок — сприяти поділу теперішньої Російської імперії на частини відповідно місцевим бажанням".

І в третій редакції також стверджувалось, що сформульовані вимоги "можуть бути втілені в життя тільки шляхом насильственого перевороту, при тому по можливості найскоріше..." Роз'яснювалось, що з розвитком капіталізму і руйнуванням общин ці завдання будуть все більше утруднюватись.

Третя редакція конкретизувала тактичні завдання, зокрема "дезорганізувати силу государства", організаційні завдання у справі зміцнення єдності з союзниками з релігійних сект, поселеннями, де незадоволення є найбільшим, з центрами зосередження промислових робітників і навіть "залучення на свій бік розбійних ватаг типу понизової вольниці, що часом появляються в різних місцях".

Формулювались завдання пропаганди й агітації. Окремий підрозділ називався "Частина дезорганізаторська", що рекомендував налагоджувати зв'язки з офіцерами армії, залучати на свій бік організації державних службовців та вести "систематичне знищення найбільш шкідливих або видатних осіб з уряду і взагалі людей, якими тримається той чи інший ненависний нам порядок".

Останню думку Програми дещо уточнював пункт 9 Статуту: "Ціль виправдує засоби. Примітка: За винятком тих випадків, коли застосовувані засоби можуть підірвати авторитет організації". Загалом, Статут може служити зразком для дуже законспірованої політичної організації. І, як відомо, в цьому питанні досвід народників використовували інші партії, в тому числі дуже великою мірою більшовики.

Отже, назване видання "Архива "Земли и Воли" и "Народной Воли" містить багато цінних джерел, що дають змогу глибше осмислити етапи революційного руху в Україні (звичайно, і в Росії). Їх знання важливе для кожного, хто вивчає суспільно-політичний рух другої половини ХІХ ст. При всьому "космополітизмі", "общерусскости" українського народництва, воно все-таки може характеризуватися у благородному світлі за одну лише програмну вимогу розвалу Російської імперії та права України ("Малоросії") на відокремлення і самостійне життя. При всій схильності до тактики терору народництво втягувало в себе у більшості випадків кришталеву чистих совістю людей, людей благородної мети і почуттів. І вже тому воно заслуговує на вивчення.

2. Документи більшовицької партії і КПЗУ

Для об'єктивного вивчення історії дослідникам України, Росії, інших країн Східної Європи не можна обійтися без документів комуністичних організацій, що вирости з російської соціал-демократії. Це очевидно. З 1898 р. соціал-демократи створили так звану інтернаціональну соціал-демократичну партію, яка з 1903–1905 рр. стала домінуючою серед робітників не тільки Росії, а й України, Кавказу, Бессарабії. Ця партія відіграла чи не головну роль у дестабілізації Росії в роки Першої світової війни, розвалі її фронту, в поразках 1917 р. Від лютого до вересня 1917 р. під впливом більшовицької агітації з фронту дезертирувало 2 млн солдатів. Росія покотилася в прірву.

Нарешті, більшовики організували жовтневий переворот 1917 р., що започаткував встановлення диктаторського режиму на 1/6 земної кулі. Вони очолювали той режим упродовж 70 років, у тому числі й в Україні. Безсумнівно, зрозуміти радянську владу, її історію без документів правлячої партії неможливо.

Характерною особливістю документів Комуністичної партії є те, що вони збереглися системно за хронологією і комплексно у своїх видах. З самого початку більшовики (з 1903 р., від ІІ з'їзду РСДРП) надавали надзвичайно важливого значення своїм документам, мабуть, під впливом Леніна. Через це на кожному з'їзді, конференції, пленумі присклипли-

во редагувалися всі програми, статuti, резолюції та рішення. На всіх статутних заходах ставилися офіційні звіти, також звіти з місць, звіти окремих ланок партійних структур, наприклад, центрального органу (газети), ревкомісій, мандатних комісій тощо. Всі партійні заходи протоколювалися або стенографувалися. В наступному видавалися стенограми з'їздів чи протоколи. Вже за радянського часу були видані стенограми всіх з'їздів партії за винятком окремих, які гірше протоколювалися (наприклад, IV Об'єднавчого). Зазначимо, що після встановлення в 30-х роках сталінської ідеологічно-репресивної диктатури стенограми з'їздів залишалися єдиною офіційною незабороненою літературою, яка хоча б частково давала змогу дослідникові зсередини глянути на більшовицьку партію, її історію, як вона "робилася" більшовиками, якою шаленою була внутріпартійна гризня у верхах ВКП(б) чи КПРС. Однак первинний матеріал стенограм, по суті, не використовувався істориками або ж тенденційно спотворювався під сталінське бачення історії Росії ХХ ст.

Отже, "стенограми з'їздів" як публікації належать до провідного джерела з історії партії більшовиків. Саме з нього дослідник може краще зрозуміти, що собою становила партія більшовиків, яку роль у ній виконували вожді та рядові партійці, яким був механізм і філософія диктатури. В стенограмах міститься багато конкретно-історичного матеріалу. І хоч він дуже суб'єктивований, однак нехтувати ним не можна.

Інше серійне видання документів КПРС — це "КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК". Заголовок сам говорить про зміст видання. Звичайно, в нього ввійшли тільки відібрані рішення, які мали показувати, на думку укладачів, "керівну і спрямовуючу роль партії", турботу про благо народів, розквіт дружби народів і зовсім нема таємних документів ЦК і Політбюро, спрямованих на придушення національної й демократичної опозиції, розбудову репресивних органів тощо.

Знову ж таки, якою б масою одіозних постулатів не було пересипане це видання, його варто вивчати, аналізувати, щоб збагнути режим. В Україні було випущено двотомник "Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК".

Крім цих серійних видань, чимало партійних документів опубліковано в серіях "Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам", "КПСС о профсоюзах", "КПСС о молодежи", "КПСС и Советская армия" та ін. Після кожного партійного з'їзду видавалися однотомники основних матеріалів — доповіді, резолюції, склад обраних органів.

Крім опублікованих документів більшовицько-комуністичної партії, величезна кількість її матеріалів відкладалася в архівах. Раніше це були

Архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Архів Інституту історії партії при ЦК КП України, архіви обласних комітетів партії. Після заборони діяльності Компартії в Україні ці архіви стали структурами державних архівів відповідного рівня: в Києві — Центральний державний архів громадських об'єднань України, в областях — частинами Державних архівів областей. Дуже багато архівних партійних джерел були недоступними для дослідників, зокрема для безпартійних. Таємними для дослідників, у тому числі для комуністів, були стенограми і рішення Політбюро, які стосувалися кадрових питань, демографічної політики перемішування народів, формування так званого єдиного народногосподарського комплексу, коли штучно підприємства України прив'язувались до підприємств Уралу і Татарії, Баку й Естонії, щоб тим самим гальмувати тенденції до економічної самостійності окремих республік чи економічних зон. Під цим претекстом після Жовтневого (1964) пленуму ЦК КПРС були ліквідовані раднаргоспи, і господарство знову підпорядковувалось галузевим московським міністерствам, що керували, наприклад, нафтовою промисловістю Баку, Татарії, Борислава і Долини, Тюмені й Туркменії з одного центра.

Близькими за змістом до партійних документів є праці так званих видатних діячів Комуністичної партії та Радянської держави. Часто це поверхові, вкрай тенденційні праці. Йдеться не тільки про праці Леніна чи Сталіна, а й також таких "діячів", як Калінін, дружину якого Сталін заслав у Сибір, а він співав дифірамби Сталіну, чи Каганович, рідний брат якого був репресований сталінською машиною, Молотов, Ворошилов, Орджонікідзе, Куйбишев, Постишев, Хрущов, Брежнєв, Сулов, Щербицький, Черненко та ін.

Характерною ознакою змісту творів "видатних діячів" було прагнення ортодоксально в якійсь одній сфері діяльності подати ленінсько-комуністичну концепцію бачення процесів і явищ. Чим менше було свіжої думки у таких працях, тим надійнішими вони вважалися. Але і в них приховано багато відповідей на причини тоталітаризму в СРСР, затхлої духовної атмосфери в житті суспільства, так званої монолітної єдності партії і народу.

Аналогічно тому, як джерела державного походження за їх змістом прийнято поділяти на законодавчі та діловодні, так і джерела партійного походження поділяються на нормативні та діловодні. До нормативних належать Програми партії, яких більшовики створили три, а по суті — чотири: Програма РСДРП 1903 р.; Програма РКП(б) 1919 р.; Програма КПРС 1961 р., схвалена ХХІІ з'їздом КПРС. Програма 1961 р. передбачала побудувати за 20 років "основи комунізму" в СРСР. Звичайно,

“мета” не була виконана, а програмний документ оскандалений. На XXVII з’їзді КПРС 1986 р. було прийнято нову редакцію нібито Програми КПРС, прийнятої 1961 р. По суті, це був цілком новий документ. До числа найважливіших нормативних документів КПРС належали *статути*, що були своєрідними адміністративно-ідеологічними нормами для всіх рядових членів КПРС і, насамперед, для кадрового складу керівних і управлінських структур. Йдеться про засіб тримання в покорі, беззастережне виконання волі центру всіми, кому хоч що-небудь довірялося робити в державних структурах чи в громадських організаціях і товариствах. Ступив один крок в бік від “генеральної лінії” — догана, ще один — сувора догана, далі — виключення з партії, а це означало усунення людини від активної діяльності чи творчого життя. До нормативних документів належали рішення, резолюції, доповіді на з’їздах, що насправді були підняті до рангу нормативних документів, хоч за формою доповіді скрізь і завжди розглядаються як ділові папери.

Діловодну частину джерел з історії КПРС становлять такі види документів, як інформації, протоколи всіляких партійних зборів, засідань бюро, конференцій, активів, листування, інструкції, матеріали всіляких перевірок, розгляду персональних справ та ін.

Багату інформацію про всеосяжність комуністичного партійного впливу на найнижчі суспільні ланки, у тому числі ланки льонарів і буряківників, студентські групи й учнівські класи, робітничі бригади і навіть сім’ї, мають документи первинних партійних організацій, протоколи зборів і засідань бюро первинних організацій, різні персональні справи, пояснювальні записки членів КПРС, звіти комсомольських секретарів на партійних зборах тощо.

При дослідженні історії західних областей для історика мають значення документи КПЗУ. Ця партія виникла в лютому 1919 р. на конференції в Станіславі спочатку під назвою Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), а з травня 1923 р. — КПЗУ (після рішення Ради Послів у березні 1923 р. про права Польщі на Східну Галичину).

КПЗУ не вважалася масовою партією. В 1928 р. у ній залишилося всього 600 членів. У найкращі для партії часи — близько 5 тис. Це була партія загалом чесних людей. За ідеологічними переконаннями в ній переважали націонал-комуністи, тобто люди, котрі в соціально-економічних питаннях дотримувалися соціалістичних переконань, підтримували суспільну власність на засоби виробництва, забезпечення освіти, охорони здоров’я, пенсіонерів, інвалідів, безробітних, науки та ін., а в питаннях національних — націоналістичних. Вони виступали за право народу Західної України на національну державу. До 1931 р. таку дер-

жаву вони мислили як в об'єднанні з УСРР — тобто виступали за возз'єднання. Але коли на Сході почалася колективізація, процес над СВУ (Спілка Визволення України), репресії, коли радянський лад у радянській Україні втратив обнадійливі ознаки, КПЗУ 1931 р висунула гасло "відривання Західної України від Польщі", утворення самостійної західноукраїнської держави.

На членів КПЗУ спінались репресії польського уряду, їх судили десятками і сотнями. В історію увійшли судові процеси Святоюрський, Ковельський, Луцький та ін. Їх запропорювали, як і націоналістів у Березу Картузьку, але ще більше репресували в радянській Україні, куди викликали на навчання, інструктування чи відпочинок. КПЗУ нелегально видавала теоретичний журнал "Наша правда" (у Львові комплектом зберігається в бібліотеці рідкісної книги на вул. Лисенка — філіал Бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника). В ньому опубліковані програмні документи, матеріали пленумів, конференції, судових процесів, теоретичні статті керівних діячів Васильківа, Турянського, Іваненка (Бараби), Теслюка, Саврича (Максимовича). Чимало цінних фактів опубліковано в збірниках документів "Революційний рух у Львові" (Львів, 1957) та "Боротьба за возз'єднання з Українською РСР 1917–1939" (Львів, 1979). "Історія Львова в документах і матеріалах" (Львів, 1986) та ін.

На нашу думку, цікавий матеріал, що відображає діяльність КПЗУ і становище в Західній Україні загалом 1919–1938 рр., міститься у спогадах Маківки, Теслюка, Гапончука, Павлика, М.Кіх, Вариводи, Сивохиша, колективному збірнику "КПЗУ — організатор революційної боротьби" (Львів, 1958). Архівні матеріали з історії КПЗУ зберігаються у фонді 6 КПЗУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві та в Державних архівах Львівської, Волинської, Рівненської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. За видовими ознаками це насамперед донесення поліції про діяльність комуністичного підпілля, конфісковані документи під час обшуків, зокрема заборонена література, листівки, відозви, списки, інформативні матеріали, шифри та ін.

3. Українські національно-демократичні та націоналістичні партії кінця XIX–першої третини XX ст., їх нормативні та діловодні документи

Відсутність національної державності в українців наприкінці XIX–початку XX ст. зумовила те, що всі можливості політичного життя реалізувалися в умовах іноземної держави.

лізувалися через діяльність політичних партій і культурно-освітніх товариств. У зв'язку з цим документи партій і товариств виявилися джерелами першорядного значення для дослідження історії українського національно-визвольного руху, боротьби за захист національних прав українців в умовах іноземного поневолення, розвиток національної освіти, культури, мови, здобуття власної держави.

Наприкінці XIX–початку XX ст. у суспільно-політичному русі виникають різні національні партії в діапазоні від клерикально-монархічних до соціал-демократичних. Прийнято вважати, що першою політичною партією на Наддніпрянській Україні була Революційна Українська партія (РУП). Вона виникла 1900 р. Один з її засновників Микола Міхновський у тому ж році видав у Львові брошуру (доповідь) “Самостійна Україна”. Вона вирізнялася політичною безкомпромісністю як при оцінці становища в Україні, так і в питанні формулювання цілей українського національного руху. Головним джерелом усіх бід в Україні Міхновський називав політику російських царів, які “стоптали переяславські угоди”. “Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктус останні соки, висмикує ліпших борців, здирає останній грив з бідного народу...” “...Нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до них ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насилля... Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще більше благає помсту, бо то брата кров! Нехай вчені розшукують хто був кому родичем, — ображене чуття нації і кривда цілого народу гидує визнати моральні зв'язки з російською нацією! Через те ми можемо обговорювати тільки засоби і способи боротьби”.

М. Міхновський вважав, що в такій боротьбі “стерно національного корабля” належить інтелігенції. Основне гасло брошури — “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ”. Обґрунтування права українського народу на державну самостійність Міхновський прагне довести, посиляючись на логіку природного права: державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність — національним ідеалом у сфері міжнародних відносин.

М. Міхновський виділив також гасло: “Україна для українців!” Тобто книга “Самостійна Україна” виражала крайньо далекосяжну мету — повну самостійність України; закликала боротися за досягнення цієї мети всіма можливими способами, в тому числі за допомогою “оружжя”: відкидала і засуджувала помірковані підходи частини української інтелігенції до питання боротьби за незалежність

За п'ять років до М. Міхновського на галицькому ґрунті молодий радикально налаштований інтелігент Юліан Бачинський видав книжку "Україна irredenta". Книжка швидше була теоретичною працею, ніж програмним політичним документом. У ній узасаднювалось право України на незалежність. Іван Франко написав на працю Ю.Бачинського велику рецензію під заголовком "Україна irredenta", опублікувавши у віснику "Житє і Слово" (Львів, 1896. Т.5. С.471–483). Працю Ю.Бачинського І.Франко назвав проявом "національного почуття і національної свідомості, хоч прояв сей і прибраний наразі в доктринерську тогу". Праця Ю.Бачинського була неординарним явищем на тлі української політичної думки 90-х років ХІХ ст., однак вона не мала того впливу на український рух, який випав на долю брошури М.Міхновського. На західноукраїнському ґрунті цілі, засоби і методи національного руху вже з 90-х років ХІХ ст. визначали програмні документи таких політичних організацій, як "Русская Рада" москвофільської орієнтації й "Народна Рада" народовського напрямку, утворена 1885 р., а також політичних партій. Тут першою політичною партією стала заснована 1890 р. Русько-Українська радикальна партія на чолі з Михайлом Павликом та Іваном Франком.

З народовського руху 1896 р. виділилась група О.Барвінського й А.Вахнянина, заснувавши Католицький русько-народний союз, що пізніше був дещо реформований і перейменований на Українську Християнсько-соціальну партію.

Народовці, які об'єднувались в "Народній Раді", Ю.Романчук, К.Левицький, Є.Левицький та інші, а також найавторитетніші українські діячі, котрі досі були поза народовською течією, — І.Франко, М.Грушевський, В.Охрімович та інші 1899 р. утворили Українську Національно-Демократичну партію. Майже одночасно українські діячі соціалістичних поглядів, які раніше перебували у складі так званої інтернаціональної (польсько-українсько-єврейської) Соціал-демократичної партії Галичини і Шльонська та РУРП, об'єдналися в Українську соціал-демократичну партію Галичини і Буковини. У 1902 р. москвофільська течія декларувала утворення "Русской Народной партии". Так на початок ХХ ст. на галицькому ґрунті виявилось п'ять політичних партій: РУРП, УСХП, УНДП, УСДП і РНП. Чотири перші суттєво різнилися між собою соціальною ідеологією, але в національному питанні були близькими. Тактичним завданням вони вважали боротьбу за права української мови, освіти, культури, виховання у народі національної свідомості, допуск українців до австрійських адміністративних служб, завоювання українцями більшої кількості депутатських мандатів у Галицькому кра-

йовому сеймі та віденському парламенті (Державній раді), досягнення поділу українсько-польської за населенням Галичини на дві окремі адміністративні одиниці: українську з центром у Львові і польську з центром у Кракові. При цьому одночасно була вимога утворення окремого коронного краю з центром у Львові не тільки зі Східної Галичини, а й в об'єднанні з Північною Буковиною. Як стратегічну мету ці партії висували завдання соборності українських земель і утворення власної національної держави.

“Русская Народная партия” не була єдиною у найголовнішому питанні: чи є українці (русини) окремим народом, чи вони частина “общерусского” народу від Карпат до Камчатки. На ґрунті незгод з цього питання 1908 р. у партії дійшло до розколу.

Згадані українські партії в Галичині та Буковині існували майже без організаційних та ідеологічних змін аж до 1918 р., тобто до часу розпаду Австрійської імперії й утворення на її руїнах національних держав, у тому числі й Західно-Української Народної Республіки.

З 1900 р. процес українського партійного життя розпочався і на Східній Україні. Від РУП 1902 р. відокремилась Українська Народна партія на чолі з Міхновським. У 1904 р. українські громадські діячі ліберальних поглядів утворили Українську Демократичну партію, що висунула гасло автономії України у межах Російської держави. В 1905 р. основна частина РУП з 1902 р. (вже без Міхновського) реформувалась в Українську соціал-демократичну робітничу партію. Її лідерами стали С.Петлюра і В.Винниченко. Українська Демократична партія 1905 р. прийняла гучнішу назву — Української Радикальної партії. Її лідерами були Б.Грінченко, С.Єфремов, Ф.Матушевський. Наприкінці 1905 р. Українська Радикальна й Українська Демократична партії об'єдналися в Українську Радикально-Демократичну партію, до керівного складу якої ввійшли Сергій Єфремов, Євген Чикаленко, Ілля Шраг, Федір Матушевський. Тоді ж із загальноросійської Партії соціалістів-революціонерів (есерів) виділилась Партія українських соціалістів-революціонерів. Уже 1918 р. ця партія зазнала розколу. Від неї відокремилась частина, що називала себе *боротьбистами* (за назвою свого політичного органу — газети “Боротьба”). У березні 1919 р. боротьбисти взяли назву “Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів”, а в серпні 1919 р. ще раз змінили назву на Українську комуністичну партію (боротьбистів). Лідерами боротьбистів стали Григорій Гринько, Василь Блакитний (псевдонім Елланський), Панас Любченко, Гнат Михайличенко, Олександр Шумський та ін. З квітня 1919 р. боротьбисти входили до складу більшовицького уряду УСРР і з позицій членів уряду праг-

нули боротися за самостійність України як соціалістичної держави. Боротьбісти хотіли вступити до Комінтерну на правах самостійної партії, але проти цього рішуче протестував Ленін, трактуючи боротьбістів як націоналістів, контрреволюціонерів і дрібних буржуа. Під пресом більшовиків у березні 1920 р. боротьбістська конференція прийняла рішення про саморозпуск партії і закликала членів на індивідуальних засадах вступати до КП(б)У. Можна вважати, що після розпуску боротьбістів як партії жодна інша політична сила у рятівській Україні не мала шансів на самостійну політичну діяльність. КП(б)У як українській філіял РКП(б) по суті, насильно змонополізувала право на партійну діяльність. В Україні був запроваджений тоталітарний режим.

Важлива роль у започаткуванні загальнонаціонального політичного життя у березні 1917 р. випала на долю заснованого у вересні 1908 р. С. Єфремовим "Товариства українських поступовців", членами якого стали М. Грушевський, А. Вязлов, В. Прокопович, А. Ніковський, Є. Чикаленко та ін. У наступному, 1917 р., ТУП реформувалось в Українську партію соціалістів-федералістів.

На західноукраїнських землях при всій суворості польського окупаційного режиму до ліквідації українських національних партій не дійшло. Ще під час існування ЗУНР (у березні 1919 р.) УНДП перейменувала себе на Українську Народну Трудову партію. Тоді ж виникла Комуністична партія Східної Галичини.

У 1925–1926 рр. відбулась значна реорганізація двох найголовніших легальних напрямів українського життя. УНТП 1925 р. об'єдналася з волинськими послами сейму, які поділяли національні та соціальні постулати галицьких націонал-демократів. Було утворене Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що проіснувало до краху міжвоєнної Польщі. У національному питанні УНДО безрезультатно домагалось автономії українських земель у Польщі. Лідерами партії стали Кость Левицький, Дмитро Левицький, Василь Мудрий.

Через рік галицькі радикали (з довоєнної РУРП, післявоєнної УРП) об'єдналися з волинськими соціалістами-революціонерами (ссерами), утворили загальну західноукраїнську Українську Соціально-Радикальну партію, що теж проіснувала до 1939 р.

Крім того, в міжвоєнний період у Західній Україні виникало (як і зникало) багато інших партій. У середовищі колишніх українських старшин 1920 р. виникла нелегальна Українська Військова Організація на чолі з Є. Коновою-Гетьманом, зорієнтована на боротьбу за українську державу збройними засобами, в тому числі терористичними. Члени УВО і цивільні діячі в еміграції радикально націоналістичних настроїв 1929 р. утвори-

ти Організацію Українських Націоналістів УВО стала своєрідним військовим крилом ОУН. Але з 1934 р. як самостійна танка під своєю назвою УВО вже не виступала. ОУН перебрала на себе повністю всі функції радикально-революційної антипольської та антирадянської організації.

В 1933 р. від УНДО відокремитись радикальне в межах легальності крило на чолі з Дмитром Патисвим і оформилось в окрему партію Фронт Національної Єдності.

У 1927 р. прорадянський петрушевичівський елемент в УНДО оформився в Українську Партію Праці, яка щоправда тихо, десь у середині 30-х років зникла з політичної сцени. Лідером партії був Михайло Західний, котрого 1928 р. обрано послом польського сейму.

Довоєнні москвофіли пережили немало метаморфоз спочатку об'єднавшись у Народній Волі, поки десь із середини 20-х років не стабілізувалися у двох партіях — Руска Селянська Організація і Русская Аграрная Партія (Рольний Союз).

У 1920 р. був створений Український Католицький Союз. 1932 р. — Українська Народна Католицька партія, що незабаром почала називатися Українська Народна Обнова.

Під час виборів до сейму 1922 р. у Галичині була створена (Самбір та інші повіти) так звана Партія хліборобів на чолі з О. Ільківим. Вона виступила за співробітництво з польською владою.

На Волині 1929 р. колишні унівські діячі Петро Певний та Степан Скрипник, котрий пізніше став патріархом Метиславом, утворили Волинське Українське об'єднання (ВУО), що намагалось відстоювати деякі українські інтереси (школу мову, кооперативи та ін.) з позиції співробітництва з польською владою.

Після відомого рішення Ради Послів з 14 березня 1923 р. про всі права Польщі на Східну Галичину та ототожнення державноправового статусу і Східної Галичини і Волині КПСГ у травні 1923 р. взяла собі за назву Комуністична партія Західної України. Під її впливом 1926 р. об'єдналися дві ліві організації — москвофільська галицька Народна Воля і волинський Селянський Союз, створивши Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне об'єднання (Сельроб). У 1927 р. Сельроб розколовся на Сельроб-лівицю і Сельроб-правицю. Виникла також так звана Сельроб-єдність. У 1932 р. Сельроб був заборонений. У 1933 р. виникло ще лівого прорадянського спрямування Українське Селянське Об'єднання (УСО), проти якого робилися політичні провокації з метою його ліквідації. Крім названих у міжвоєнні роки в Західній Україні діяли десятки локальних (повітового чи кількох повітів масштабу) партій.

і організації на зразок ' Хлоп за Плугом ' Українсько-польсько єврейськнн трифашизм Галича' та ін

Як за часів Австрії так і за часів Польщі широку роботу серед мас провадили культурно-освітні товариства "Просвіта", москвофільське

Общество им Мих Качковського', спортивні "Луги" та ін Ці партії й товариства мали свої програми, статутн, органи преси, які виражали їх цілі висвітлювали методи роботи, хвалилися успіхами партій

Джерела з історії політичних партій і культурно-освітніх організацій поділяються за видовими ознаками Зупинимось на окремих видах

Нормативні документи партійні програми, статутн партій і культурно-освітніх товариств, звітні доповіді на з'їздах і конференціях (друкувалися окремими брошурами, в партійних періодичних органах, календарях) у великій кількості зберігаються у фондах архівів

Діловодна документація протоколи з'їздів, конференцій, зборів первинних організацій, листування центральних органів з низовими ланками партій і організацій чи з окремими діячами і членами, різні відомості фінансового характеру й описи майна партій, чорнові матеріали до статей, доповідей, резолюцій, ухвали державних органів влади, цензури та ін

Твори партійних лідерів и ідеологів до згаданих праць М Міхновського і Ю Бачинського можна додавати десятки і сотні інших Скажімо, без "Листів до братів-хліборобів " Вячеслава Липинського та його інших праць годі зрозуміти ідею українського монархізму і теорію так званої сліти в історії України, без "Історії політичної думки " Костя Левицького не можна реконструювати історію народництва в Галичині, без "Націоналізму" Дм Донцова не можна збагнути ідейні постулати ОУН-бандерівців, без "Відродження нації" В Винниченка годі пояснити причини поразки української революції 1917-1920 рр , під різним поглядом можна визначати важливість для дослідника праць Михайла Грушевського, Івана Франка, Михайла Павлика, Володимира Ганкевича, Лева Ганкевича, Івана Макуха, Олександра Барвинського, Осипа Назарука, Павла Христюка, Симона Петлюри, Семена Вітика, Євгена Петрушевича, Михайла Лозинського, Олександра Шумського, Миколи Скрипника і Степана Скрипника, Нестора Махна і т д

Партійна преса газета, журнал завжди були невід'ємною ознакою політичної організації, партії, на сторінках яких лідери партії формулювали завдання партії, подавали своє бачення сучасного стану суспільства, наводили аргументи своєї правоти і критикували інших Це робилося щоденно, з тижня на тиждень чи з року в рік, що дає змогу простежити еволюцію ідейних позицій партії, організаційних основ її діяль-

ности Через це дослідник історії будь якої партії (та і суспільства відповідного періоду) не може обійтися без так званої партійної преси Так, при вивченні платформи і діяльності Української радикальної партії Б Гринченка, С Єфремова та інших не обійтися без дослідження часопису ‘Громадська Думка’, що почав виходити з кінця грудня 1905 р, журналу ‘Нова Громада’ (почав виходити в Києві від січня 1906 р, часопису ‘Рада’, видання якого почалося у жовтні 1906 р після закриття ‘Громадської Думки’) Програми цілі УСДРП виражав часопис ‘Слово’, що видавався в Києві з квітня 1907 р У ньому друкувалися С Петлюра, А Жук, Д Донцов, В Дорошенко, Л Юркевич, Д Дорошенко та ін Органом наддніпрянської соціал-демократії став заснований 1913 р Л Юркевичем журнал ‘Дзвін’ Так само зовсім немислимо висвітлити діяльність західноукраїнських політичних партій УНДП — без газет ‘Батьківщина’, ‘Свобода’ і ‘Діло’, РУРП — без ‘Народу’ і ‘Громадського голосу’, УСДП Галичини і Буковини — без ‘Воли’ та ‘Землі і Воли’, ‘Русской Народной партии’ — без ‘Галичанина’, ‘Русского Слова’, ‘Прикарпатской Руси’, ‘Голоса Народа’, КПЗУ — без ‘Нашої Правди’, Українського Селянсько Робітничого Соціалістичного Об’єднання — без ‘Сельроба’ тощо

Отже, партії кінця ХІХ–першої третини ХХ ст практично перейняли на себе весь провід українським політично-революційним рухом за національне визволення і створення Української держави Цього аргументу цілком достатньо, щоб дійти висновку документи політичних партій кінця ХІХ–першої третини ХХ ст є історичним джерелом першорядного значення для дослідження історії України зазначеного періоду

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела

Архів Землі и Воли и Народной Воли М 1932

Архивы КПСС // Справочник научного работника / Сост Гроссман Ю М Кутик В М Львов 1983 С 38–46

Бачинський Юліан Україна ітעדента Вид 3 те Берлін 1920

Михновський Микола Самостина Україна Київ Львів 1991

Самостина Україна // Вивід прав України Нью Йорк 1964 С 154–164

Франко Іван Україна ітעדента // Вивід прав України Нью Йорк 1964 С 115–138

Праці

Гавриш І О Діяльність українських політичних партій та організації Західної України в умовах польського окупаційного режиму (1921–1939 рр) Автореф дис канд іст наук Львів 1996

- Ісачицький К* Історія політичної думки галицьких українців 1848-1918 Чьова 1926
Кн. 1-2
- Політичні партії Західної України* Метод. вказівки для викладачів, студентів Львів, 1991
- Ришківська І Я* Українська соціал-демократична партія (1918-1939) Автореф. дис. канд. іст. наук Львів, 1996
- Рисевич В В* Українська Національно-Демократична партія (1899-1918) Автореф. дис. канд. іст. наук Львів, 1996
- Світченко С І* Народницький рух в Україні 1860-1880-х років: аналіз джерел архівних фондів Росії Дніпропетровськ, 1996
- Тетешин С О* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ та на початку ХХ століття: Автореф. дис. канд. іст. наук, 1996
- Українська ідея* Постаті на тлі революції. К., 1994. Кн. 1-4.

Лекція 15

СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ– ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

1. Специфіка статистичних джерел

На відміну від інших джерел державного чи громадського походження, що формувалися “стихійно” в процесі діяльності державних і громадських установ та організацій, а також окремих осіб, статистичні матеріали створювалися свідомо з наперед заданою метою. За допомогою певних числових показників, що їх мала визначити статистика (від латинського *status* — *стан*), держава, громадські організації й об’єднання, наукові установи висували завдання виявлення об’єктивної картини тих чи інших явищ суспільства, економіки, культури, більшого чи меншого рівня виступання окремих елементів і ознак явищ, числової залежності взаємно пов’язаних сторін економічного, демографічного, освітнього чи іншого циклу тощо. Статистика покликана встановлювати чисельність населення, його зайнятість, майновий стан, вік, національність, релігійну приналежність, розселення за регіонами, народжуваність, смертність, коефіцієнт приросту та ін.; обсяги матеріального виробництва як за ціною і вартістю, так і за артикулами, витратами і прибутками, надійністю і якістю, оподаткуванням, обсяги торгівлі продуктами людської праці, в тому числі й зовнішньої: в ціновому і видовому виразах, за країнами і регіонами, за експортом і імпортом, знову ж таки у ціновому і видовому виразах: у тисячах машин, тоннах нафти, гекалітрах горілки, тоннах сталі та золота, зерна і риби, в банках кави чи ікри. За допомогою статистики партійні організації проводять облік

своїх членів, партійних внесків, первинних організацій, майна. Знання числових показників служить підставою для планування діяльності на майбутнє, коригування економічної, демографічної, культурної чи іншої політики.

При опрацюванні статистичних джерел дослідник завжди повинен пам'ятати, що *статистичні показники є середніми*. У зв'язку з цим однієї статистики недостатньо для того, щоб адекватно відтворити історичну дійсність чи якусь сторону минулого. Відомий гумористичний переказ про те, як пан, пані та слуга з'їли під час обіду трьох смажених курчат, тобто в середньому по одному курчаті. Насправді ж було інакше: пан з'їв двох курчат, пані — одне, а слуга облизував кістки. Так само середні статистичні показники дуже мало висвітлюють вивчення доходів різних груп населення, його освіти, продуктивність праці людей, житлові умови. Наприклад, у статистичному виданні "Економіка Советської України. 1945–1975 гг." (К., 1975) зазначалось: "Забезпеченість міського населення республіки житлом виросла в порівнянні з довоєнним періодом майже у два рази і складала на 1 січня 1974 р. 12,5 м² загальної площі на одного мешканця". Але чи означало це, що 1974 р. кожна сім'я України з чотирьох осіб мала квартиру площею 50 м²? Звичайно, ні, бо сотні тисяч сімей у містах зовсім не мали квартир, тулилися в гуртожитках, винаймали "углы". Так само і зараз. За офіційною статистикою на мешканця Львова припадає близько 15 м² житлової площі. І водночас є ще тисячі сімей по кілька осіб, які не мають і тих 15 метрів.

Треба мати на увазі, що *статистичні показники* одного і того ж порядку в різних умовах можуть виражати різний зміст. Так, за переписом населення СРСР 1970 р. на кожну 1 тис. осіб населення вищу освіту в різних республіках мала неоднакова кількість людей. При середньому показнику 42 по Союзу, в РРФСР ця цифра дорівнювала 44, Україні — 40, Білорусії, Казахстані, Литві — по 35, Молдавії й Таджикистані (найменше) — по 29, зате у Вірменії — 57, а в Грузії — 73. Проте тільки на основі статистики було б ризиковано робити висновок, що інтелектуальний рівень грузинського суспільства вищий, ніж в Україні чи Білорусії або в інших республіках, оскільки статистика не фіксувала якості освіти. Іноді деякі автори на основі статистичних даних про зростання прибутків "радянських людей" у грошовому виразі в 30-х роках видавали відповідні показники за реальне зростання прибутків, "забуваючи", що впродовж десяти років після 1928 р. реальна вартість радянського карбованця зменшилася приблизно у 10 разів.

Оскільки статистичну роботу завжди хтось планував, найчастіше

державна, то організатори неодноразово “передбачали” одержання із заданою метою бажаних результатів. Так, під час підготовки польського перепису населення 1931 р. було дано вказівку записувати українську мову в різних визначеннях, мовляв, як її буде називати респондент: українська, руська, тутейша, гуцанська та ін. Перепис не мав графі “національність”. Внаслідок цього за мовним показником перепису в Галичині виявилось всього 1,7 млн українців, 1,2 млн руськомовних; були ще гуцаномовні, а на Поліссі виявилось аж 700 тис. осіб з “тутейшою” мовою.

В Австрії результати перепису в гмінах обов’язково апробувалися на рівні повітових старост, тобто коригувалися у бажаному напрямі. Недарма в одному афоризмі австрійська статистика (і не тільки австрійська) характеризувалася через призму брехні. Мовляв, є три види брехні: мала, велика і дуже велика, або австрійська статистика.

Водночас статистика як історичне джерело має важливі позитивні аспекти. По-перше, тільки статистика здатна узагальнювати те чи інше явище у масштабах регіону, держави і всього світу, в числових показниках засвідчувати ступінь явища, його масштаби, динаміку чи тенденцію розвитку. По-друге, оскільки статистична робота ведеться за наперед заданою програмою, статистичні показники, отримані внаслідок такої роботи з різних років чи періодів, є зіставними, що дуже важливо для вивчення суспільних, економічних, демографічних, військових та інших процесів у русі. У зв’язку з цим відповідні статистичні ряди за багато років іноді є дуже доказовими. Так, австрійська статистика населення Галичини за переписами 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 та 1910 рр. переконливо виявила загальне зростання сільського населення і відповідно постійне зменшення селянського землеволодіння. Незаперечною стала тенденція до зниження відносної частки українського греко-католицького населення у Східній Галичині та зростання частки римо-католиків. Можна було передбачити, що при збереженні старої Австрії ще на кілька десятків-сотню років українська етнічна територія Східної Галичини мала реальну перспективу переродитися на польську.

Промислова та інша статистика засвідчує, що наприкінці XIX–початку XX ст. Галичина мала динамічний розвиток промисловості. Активними були процеси урбанізації, зростання суспільної активності мас.

Нарешті, державна статистика навіть тоді, коли вона є “великою брехнею”, розкриває методи урядової політики одурманювання мас. Але цей аспект не завжди помітний. Навпаки, люди довіряли статистиці. Фальсифікаторську сторону статистики виявляє вже дослідник пізнішого часу або ж дослідник іншої країни.

2. Переписи населення як основне джерело до вивчення демографічних процесів

Як уже зазначалося в одній із попередніх лекцій, статистичну роботу в Росії очолював Центральний Статистичний комітет при Міністерстві внутрішніх справ та Статистична рада. Остаточно ці органи оформились 1863 р.

В Австрії статистика проводилася на чолі з Центральною статистичною комісією (Statistik Zentral komission) та її підрозділами, що відати статистикою населення, статистикою земельних відносин, статистикою промисловості й торгівлі тощо.

Важливим статистичним джерелом для історика є матеріали державних переписів населення, які суттєво різнилися від попередніх методів обліку населення шляхом проведення ревізій. Останні переслідували насамперед мету обліку податного населення. Через це об'єктом фіксації ревізій були податні стани: селяни, міщани, купці. Одиницею обліку була "ревізьська душа", а зведені дані мали назву "Ревизских сказок". Ревізії іноді враховували і неподатне населення, зокрема дворян, чиновників, але в деяких випадках не брали це до уваги. Не підлягали ревізії особовий склад армії і флоту та іноземці. При запису осіб податних станів робився облік складу їх сімей, зазначалася приналежність до виду занять, національність та інші моменти. На основі ревізій виводили приблизно загальну кількість населення, його належність до станів, національний склад, дані про міських і сільських мешканців. З цього погляду ревізії є важливим джерелом до вивчення демографічних та соціальних процесів. Всього в Росії було проведено десять ревізій: перша — 1719 р., друга — 1744–1745 рр., третя — 1763, четверта — 1782, п'ята — 1795, шоста — 1811, сьома — 1815, восьма — 1833, дев'ята — 1850 і десята — 1857 р.

Загальні переписи населення від ревізій відрізнялися тим, що об'єктом їх обліку стала кожна людина, незалежно від її соціального становища і тим паче — відношення до податкової системи. Переписи виявляли однакову увагу як до активного самотійного працівника чи власника, так і до немовляти.

Переписні формуляри (анкети), в які заносились відомості про людину, були у всіх випадках однаковими. Вони передбачали запис імені, прізвища, прізвиська (в російських переписах — по батькові), сімейного стану (неодружений, одружений, удівець, розлучений); відношення до глави сім'ї (жінка, син, дочка, батько, небіж та ін.); статі, віку, господарського стану, належність до суспільного стану (селян, духовенства, дворян, купців, військових та ін.), релігії, місця народження, місця проживання, пос-

тійної прописки, громадянства, рідної мови, освіти, заняття основного і додаткового

Західні держави швидше перейшли до такої статистики населення, ніж Росія.

В Австрії перший перепис населення за новою методикою був проведений 1857 р., наступні — 1869, 1880, 1890, 1900, 1910 рр. У Росії Перший загальний перепис населення імперії відбувся тільки 1897 р. Огже, з другої половини XIX ст. переписні матеріали, дуже повні й детальні, є про Галичину, Буковину, Закарпаття, що входили до складу Австрії, з 1867 р. — Австро-Угорщини. В Австрії через кілька років після чергового перепису видавалося чимало *тематичних* томів з внутрішньою розбивкою тематичної інформації по регіонах. Всі томи йшли під загальною назвою *Oesterreichische Statistik* (з 1910 р. — *Neue Folge Oesterreichische Statistik*), потім — нумерація тому на зразок *Band LXIII, Hefte 1* чи *Hefte 2, Hefte 3* та його тематична назва, наприклад: *Загальні результати перепису населення; населення за народжуваністю, релігією, розмовною мовою, статтю, сімейним і фізичним станом, соціальним поділом і життєвими умовами; іноземці в краях і землях держави; наявне населення в місцях його постійного проживання та ін.* Публікація матеріалів перепису здійснювалась постійно в міру підготовки відповідних томів і зошитів (*Bandes und Hefte*). Наприклад, різні зошити за матеріалами перепису населення 1910 р. видавалися 1912, 1913, 1914, 1915 і 1916 рр.

Матеріали Російського перепису 1897 р. видавалися за відмінним принципом. Кожен окремих том матеріалів австрійських переписів, за винятком тому про загальні відомості, подавав тематичні дані по всій Австрії — Ціслетанії; в угорських переписах — по всьому угорському королівстві — Транслетанії. Матеріали російського перепису, за винятком кількох зведених томів “Население Империи по переписи 28 января 1897 г. по уездам” (СПб., 1897) та двох томів “Первой всеобщей переписи населения... Общего свода по империи”, видавалися з розбивкою по губерніях, областях та чотирьох містах. Було видано 89 томів. Том Волинської губернії, наприклад, мав заголовок і вихідні дані: “Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. Том VIII. Волынская губерния. Петербург: Изд-во ЦСК, 1904”. Аналогічно називалися томи інших губерній (XII — Катеринославської, XLIII — Київської та ін.).

Всі дані, що засвідчували чисельність населення, розмовну мову (в російському переписі мова подавалась як великоруське, малоруське, білоруське “наречие”), стану приналежність, основне і додаткове заняття,

освіту, вік (за розбивкою на десять років) та інші, на рівні повітів і міст подавалися до одиниці. Так, у статистиці м.Рівного навіть кільканадцять жінок, які перебували на службі в публічних будинках, подані за приналежністю до релігії, за розмовною мовою, місцем народження, віком та ін. Усі зайняті групувалися за видами занять: землеробство, лісові промисли, рибальство, залізничний транспорт, будівельна промисловість аж до такого, як "извозный промысел". Коли ж селянин чи інший зайнятий мав побічний додатковий заробіток, це також детально подавалося із зазначенням статі, мови, конфесії та інших характеристик заробітчан.

Матеріали перепису відбили не однорічний зріз суспільства, а багато десятиріч. За матеріалами перепису легко простежується механічний рух населення, зростання зайнятості за видами діяльності та десятиріччями, освітній рівень населення за десятиріччям. Наприклад, за матеріалами тому Волинської губернії, грамотних чоловіків віком 50–59 років у губернії налічувалося 8,89% (подається і кількість), 40–49 років — 16%, 30–39 років — 20,15%, 20–29 років — 25,55%, 10–19 років — 30,01%. Динаміка освітнього рівня в часі цілком очевидна. Серед жіночої частини населення губернії зазначений освітній рівень за відповідними десятиріччями дуже мізерний: 1,12; 1,55; 1,96; 2,78; 4,80.

До речі, матеріали всеросійського перепису 1897 р. проаналізовані істориками недостатньо як при дослідженні соціального розвитку України у другій половині ХІХ ст., так і при вивченні окремих проблем соціальної історії: руху населення, зростання освітнього рівня населення, динаміки національного складу населення губерній, повітів і України загалом, зміни релігійної приналежності людей, зростання дворянського стану, зокрема "личных дворян" з-поміж українців, а також робітників, купців, працівників освіти, осіб духовного стану та ін.

Демографічний, етнодемографічний та етносоціальний рух населення українських земель у міжвоєнний період відобразили переписи населення в радянський період: 1920, 1926, 1937 і 1939 рр.; в Західній Україні, що перебувала під владою Польщі, — 1921 і 1931 рр.; по Закарпаттю (воно входило до складу Чехословаччини) — перепис 1930 р.; Північній Буковині, що була під окупацією Румунії, — також перепис 1930 р.

Найоб'єктивнішим, демократичним і найбільше опрацьованим вважається радянський перепис населення 1926 р. Вийшло кілька десятків томів цього перепису. Знаменно, що перепис відобразив піднесення національної свідомості українців, які тоді активно записували себе українцями не тільки в Українській радянській республіці, а й поза її межами: на Кубані, у Воронезькій, Курській і Білгородській областях, на Поволжі, в Кулундинському степу (Алтай), Середній Азії, на Далекому Сході. Всього за

переписом 1926 р. у колишньому Союзі проживало 31195 тис. українців, з них у межах Української республіки — 23218 тис. За винятком Одещини, у всіх регіонах України українці становили більшість. За межами УСРР проживало 7873 тис. українців, у тому числі на Північному Кавказі — 3107 тис. На Кубані частка українців становила 61,4%, Дону — 44, в Армавірській області — 32,9, Воронежській — 32,6, Курській — 19%.

Матеріали переписів 1921 і 1931 рр., що проводилися в Польщі, окрім загальних томів скорочених даних (*Dane skrócone*) по всій Республіці, відповідно оформлялися і видавалися за принципом воєводств. Заголовки цих видань такі (польською мовою): “Перший загальний перепис населення Речі Посполитої Польщі з дня 30 вересня 1921 р. Помешкання. Населення. Стосунки зайнятості (*zawodowe*). Т. 27. Воєводство Львівське”. Відповідно т.23 — Воєводство Волинське, т 28 — Воєводство Станіславське, т.29 — Воєводство Тернопільське.

Перепис 1921 р. був недосконалим з кількох причин. Його намагалося бойкотувати українське населення і він проводився тоді, коли ще не завершився рух населення, викликаний війною, зокрема не закінчилось повернення біженців.

Перепис 1931 р. подав точні відомості, але були заполітизованими принципи його проведення, наприклад, у переписні листи рекомендувалося записувати мову українців і руською, і українською, і “тутейшою” та ін. Матеріали перепису видавалися за тим самим порядком — по воєводствах. Томи називалися: “Другий загальний перепис населення з дня 9.XII.1931 р. Помешкання і домашні господарства. Населення. Стосунки зайнятості. Т.68. Воєводство Львівське”. Матеріали зі Станіславського воєводства видані у т.65, Волинського — т.70 (“*Drugi powszechny spis Ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe, tom ... Województwo...*”).

Перепис 1931 р. порівняно з 1921 р. відобразив загальний приріст населення, зміну співвідношень населення за національною приналежністю, релігією, заняттям, проживанням у місті чи селі, віковою, статевою, освітньою структурою та ін. У межах чотирьох воєводств Західної України — Волинського, Станіславського, Тернопільського і Львівського (без дев'яти західних етнічно польських повітів) загальна чисельність населення зростає за десятиріччя з 6 417 тис. до 7 641 тис. осіб. На території колишньої Східної Галичини приріст становив 14,36%, а Західної Волині — 32,73%. Виявились дуже великі відмінності у прирості населення різних національностей і конфесій. На Волині, наприклад, чисельність римо-католиків мала приріст 83,32%, а православних — 24,27%. Чисельність росіян (за мовним показником) зростає аж на 150,43%. Це по-

яснів і шіпшом іт поцьську Вошин вже шість 1921 р вєткої кїтькості ої юсмігрантів та ресмігрантів якї 1915 р оути оїженцями

Значними вияви шєя різницї у приростї римо католиків (27 06%) греко католиків (9 83%) та іудєїв (6 27%) по рєіону української Галичини Внаслідок цього частина римо католиків у Галичинї зростає з 26 88% до 29 86% а греко католиків впадає з 61 42% до 59 09% Для українського народу Західної України це становить загрозищу тенденцію

Перепис вїобразив ступінь урбанїзації Західної України У Волинському воєводствї в мїстах (воєводському і повітових центрах) проживає 12 11% Галичинї — 22 61% Населення Львова збїгшилося майже на третину і досягло 1931 р 312 231 осіб Станєслава — 59 960 Перемишля — 51 038 Борислава — 41 496 Рівного — 40 612 Тернополя — 35 644 Луцька — 35 554 Коломиї — 33 788 Дрогобича — 32 261 Стрия — 30 491 осіб Далї шїти мїста Ковель (27 677 осіб) Володимир (24 591) Самбір (21 923) Кременець (19 877) Греко католики в мїстах Галичинї (без Львова) становили 29 34% римо-католики (без Львова) — 30 9% Але у самому Львовї ці співвідношення були іншими на римо-католиків припадало 50 44% греко католиків лише 15 93%

Перепис подає детальні данї про зайнятїсть національностей, яка була дуже різною як за статусом зайнятих (самостїнні чи найманї), так і за галузями економїки і публїчних служб

Додамо ілюстрацію про зайнятїсть національностей у промисловостї та ремеслах української Галичинї Всїх греко-католиків у цїй галузї налічувалося 77 тис римо-католиків — 108 8 тис , іудєїв — 67 4 тис але кїлькїсть найманїх робїтників серед усїх зайнятих вїдповїдно мала зовсім інше співвідношення 44 3 тис 57 7 тис 23 тис Серед зайнятих у промисловостї та ремеслї греко католиків на найманїх робїтників припадало 57,5%, серед римо католиків — 53 1% а серед євреїв — всього 34 1%

Так само багато інших даних перепису нашоувхують на дуже цікаві висновки про особливостї соціальних процесїв якї на тому чи іншому етапї вїдбувалися у суспїльствї

Демографїчний етнодемографїчний та етносоціальний характер суспїльства Закарпаття дає змогу проаналїзувати чехословацькїй перепис 1930 р Його матерїали опублїкованї в таких чехословацьких серїйних виданнях 30 х рокїв як "Zpravy statního statistického úřadu republiky Československé" — ročník-1, "Statistická ročenka" "Československa statistika" За даними перепису 1930 р на Закарпаттї проживало 709 тис осіб Серед них на українцїв (русинїв) припадало 446 9 тис (63%) угорцїв — 109 5 тис (15 4%) євреїв — 91 3 тис (12 9%) на чехїв і словаків разом — 34 тис осіб (4 8%) Подїбно до того як у Західній Україні під

По льщю так і в Закарпатській Україні під Чехословацькою дужо відмінними були соціальні характеристики різних національностей. Прогноструємо хоч би зайнятість у промисловості та ремеслі. В середньому в краї вона становила 63,6 осіб на кожну 1 тис. Але серед чеської та словацької національностей цей показник дорівнював 215,2 німців — 211,1 євреїв — 243,1 (та 337 — у торгівлі). Частка ж українського промислового населення була нижчою від середньої.

Дуже неповним щодо національної статистики виявився румунський перепис 1930 р. Оскільки як українське так і румунське населення Буковини належало до православної релігії, румунська статистика за конфесією не може використовуватись для визначення чисельності українців чи румунів. Це не стосувалося поляків, котрі були римо-католиками євреїв, німців протестантських конфесій. Дані перепису за мовою всіляко фальсифікувалися і не можуть не підлягати сумніву. Вони мають дуже великі розбіжності зі статистикою Буковини за 1900 і 1910 рр. У 1900 р. у всьому краї на українців припадало 40,8% на румунів — 31,4%. В 1910 р. українці становили 38,1% населення, румуни — 34%. За румунським переписом 1930 р. частка румунів збільшилася до 44,5%, а українців впала до 30,1%.

У Радянському Союзі після 1926 р. переписи населення проводилися 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. Перепис 1937 р. приніс такі невтішні результати, що радянське керівництво вирішило їх не оприлюднювати, а організаторів перепису репресувати. У зв'язку з цим у січні 1939 р. був проведений ще один перепис, матеріали якого опубліковані лише частково. Вони засвідчували, що впродовж 12 років (перепис 1926 р. проводився у грудні) населення Української РСР перебувало у стані стагнації. Загалом його кількість зросла з 29 018 тис. 1926 р. до 29 534 тис. 1939 р., або ж на 1,78%. Весь природний приріст був знищений голодом, репресіями, депортаціями і 'добровільною' втечею з республіки. Кількість українців збільшилась лише на 81 тис. (0,35%). Помітний позитивний баланс мали лише росіяни (приріст 15,01%), які здебільшого мешкали в містах і не перенесли на собі трагічних наслідків 1933 р., а також німці (на 15,19%) та греки (на 40,74%). У 1939 р. кількість росіян в Україні перевищила 3 млн осіб (3 079 тис. — 10,43%), німців досягла 455 тис. (1,54%) і греків — 152 тис. (0,51%).

Величезних втрат зазнало українське населення Радянського Союзу, що мешкало за межами України. Воно зменшилось на 3165 тис. Далася взнаки цілеспрямована русифікація українців Кубані, Кулундинського степу, Зеленого Клину, Поволжя, Воронежчини і Курщини, в яких відібрали національну школу, пресу, радіо та ін.

Повоєнні переписи населення становлять також цінне джерело до вивчення демографічного розвитку України. Вони відображають природний приріст, механічний рух, зростання освітнього рівня населення, процеси урбанізації й асиміляції, зайнятість тощо. Тривожними були показники переписів 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. для української нації, приріст якої в Українській РСР становив завжди відносно меншу кількість, ніж росіян. Постійно падала частка українців серед населення республіки. В 1959 р. вона дорівнювала 76,80%, а 1989 — 72,37%. Безупинно зростала кількість російськомовних українців. У республіці 1959 р. таких налічувалося 2 076 тис. осіб (6,5% українців республіки), а 1989 — 4 578 тис. (12,2%). При радянській політиці русифікації школи, системи управління, проектно-технічного сектора економіки, транспорту, зв'язку, міжнародних зв'язків України інакше і бути не могло. Голос українських письменників, науковців-гуманітаріїв, багатьох українських родин, котрі не мали змоги навчати дітей рідною мовою, не міг пересилити звуку кремлівських мікрофонів.

3. Економічна статистика

Економічну статистику прийнято поділяти на *аграрну, промислову, статистику транспорту, будівництва, праці* та інші підрозділи.

В Росії питання аграрної статистики перебували головно у віданні Міністерства сільського господарства, де 1894 р. був створений спеціальний відділ сільськогосподарської статистики. Аграрна статистика обліковувала форми земельної власності: надільні, у володінні (“владельческие”), приватні, прикуплені, орендні землі, селянську власність, сільські громадські угіддя та землі у володінні міських магістратів, церкви і монастирів та ін. Обліковувались також худоба, зокрема дуже уважно коні, сільськогосподарські машини, урожаї головних культур за роками та інші питання.

З цією метою організовували загальні сільськогосподарські переписи. В Росії вони були проведені 1877, 1887 та 1905 рр. За їх результатами видавали відповідні статистичні збірники: “Статистику поземельной собственности населенных мест Европейской России” у 8 т. (видання містило дані 49 європейських губерній, у тому числі всіх українських); 46 випусків “Главнейших данных поземельной статистики по обследованию 1887 года”. Перепис 1905 р. знайшов відображення у виданні “Статистика землевладения 1905 года. Свод данных по 50 губерням Европейской России”. Окрім згаданих узагальнюючих видань, у Росії з 1883 р. і до 1915 р. також виходили щорічники “Урожай... года” Всього за ці роки вийшло 30 томів.

З 1879 р. почали практикувати військово-кінні переписи. До 1912 р. їх відбулося десять. У 1910 р. були зібрані дані про впровадження в сільське господарство техніки, які ввійшли у видання "Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 г." (СПб., 1910).

Узагальнюючим було видання "... год в сельскохозяйственном отношении по материалам, полученным от хозяев". Воно велося з 1881 р. до 1915 р. і містило матеріали про врожай різних культур, ціни на продукцію, наявність худоби, її види і породи, робочу силу, в тому числі найману працю, та ін.

Загальні сільськогосподарські переписи проводилися також 1916 та 1917 рр. За результатами першого вийшло три випуски статистичного збірника. Окремі матеріали перепису 1917 р. були опубліковані вже в радянський час.

Промисловою статистикою в Росії займалися два міністерства: фінансів і торгівлі та промисловості. У міністерстві фінансів статистику очолював департамент торгівлі й мануфактур. Статистичні відомості він збирав за спеціально розробленим формуляром, що мав такі запитання: види виробів, кількість виробів та їх ціна, кількість парових машин, їх потужність; склад робітників за статтю і віком; рівень заробітної плати для окремих категорій робітників і службовців; тривалість робочого дня; наявність технічних (парових, електро-) двигунів і механізмів; забезпеченість паливом і сировиною; стан збуту та ін.

До формуляру входили також запитання про будівлі фабрик і заводів, освіту і кваліфікацію управлінського складу, училища, лікарні, каси та інші підрозділи на підприємствах. Але формуляри заповнювалися зі слів власників виробництв і тому їх дані не завжди можуть бути об'єктивними. На основі цих зведених даних видано три випуски "Указателя фабрик и заводов".

Значну історичну інформацію містили видання, що готувалися департаментом непрямих зборів Міністерства фінансів. До 1898 р. видання мало назву "Отчеты департамента неокладных сборов", а 1899–1916 рр. — "Статистика производств, облагаемых акцизом". Відомості подавалися з таких галузей, як виноробна, тютюнова, цукрова, сірникова та ін.

На початку ХХ ст. у Росії почали проводити промислові переписи. Їх відбулося три: 1900, 1908 і 1910–1912 рр. Перепис 1900 р. охоплював підприємства, річний обсяг виробництва яких перевищував 1 тис. руб. Його підсумки зведені у видання "Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам не обложенным акцизом за 1900 год" (СПб., 1903). Відповідно матеріали перепису 1908 р. подані у книзі "Ста-

статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 год" (СПб., 1912) За цими двома переписами видані також "Списки фабрик и заводов" довідкового характеру. У 12-ти спеціальних випусках за галузями виробництва були видані "Общие итоги..." перепису 1910–1912 рр.

В Австрії статистичні матеріали про промисловість, торгівлю і транспорт друкувалися у серійному віденському виданні "Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr" (Відомості про промисловість, торгівлю і транспорт) окремими томами (Band 1, Band 2... Band 54... Band 60 тощо). Статистика праці знаходила також відображення у відповідних томах "Österreichische Statistik", а землеробства подавалася за річниками міністерства, що називалися "Statistisches Jahrbuch des k.k. Ackerbauministeriums". Видавалися спеціалізовані статистичні збірники про гірничу промисловість "Statistik des Bergbaues in Österreich". У Галичині з 1874 р. виходив неперіодичний збірник "Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych" польською мовою. Його видавало Крайове статистичне бюро. На публікацію 1892 р. в цьому журналі професора Пілата про земельні стосунки в Галичині звернув увагу Іван Франко. Він писав, що на табулярну власність (вписану в державні книги (tabula) поміщицького та іншого великого землеволодіння. — С.М.) у Галичині припадало 42,35% території краю. В десяти повітах вона займала понад 50% поверхні, а в Долинському — 67. Найбільшим табулярним власником в Галичині був уряд. Йому належало 6% табулярної землі (384 тис. моргів). У власності церкви було 218 тис. моргів. З-поміж індивідуальних поміщицьких земельних фундацій вирізнялися земельні володіння графа Станіслава Скарбка. Подавалися 53 прізвища, фундації яких перевищували 10 тис. моргів. Серед них барон Ян Лібіг і спілка (113 тис. моргів), граф Роман Потоцький (84 тис.), ерцгерцог Албрехт (80 тис.), Гьодо Задік і спілка (68 тис.), львівська греко-католицька митрополія (64 тис.), барон Поппер (58 тис.), графи Потоцькі Якуб та Ізабелла (45 тис.), графи Дзедушицькі Владзімеж та Альфонсина (42 тис. моргів). Далі йшли імена графів Станіслава Бадені, Владислава Баворовського, Лянцкоронського та ін. Одинадцять відсотків всієї земельної табулярної власності належало єврейським власникам, які володіли 591 тис. 693 моргами. У Стрийському повіті євреї мали понад 50% табулярної власності, ще в п'яти — близько 20%. У Галичині виходило неперіодичне довідкове видання "Skorowidz przemysłowo-handlowy królestwa Galicji".

Крім названих статистичних видань, детальну промислову статистику в Галичині проводили три торговельно-промислові палати у Львові, Кракові та Бродах. Як писав Іван Франко, "вони що п'ять літ

видають справоздання про стан промислу й торгівлі. кожда в своїм окрузі”.

Методика збирання даних палатами була дуже подібною до методики російського міністерства фінансів, що зі слів підприємців заповнювало графи відповідних формулярів. Зібрані палатами дані друкувалися у невеликій кількості примірників для власного користування та для міністерства торгівлі й промисловості у Відні, яке вміщало їх у офіційному виданні “Bericht der Handel — und Gewerbekammer in Lemberg über den Handel und Industrie...” (Повний переклад назви — “Повідомлення Торговельно-промислової палати у Львові про торгівлю і промисловість, що при посередництві окружної палати за роки... подані до високого ц.к. Міністерства торгівлі”). Іван Франко давав таку оцінку згаданим “Bericht”-ам: “В деяких частях ті дані доволі правдиві, як то: щодо довозу і вивозу товарів, податків доходових і др. Але в інших частях вони дуже неповні, а то й невірні, так як палати, збираючи їх, не мають способу їх справити. Сей закид можна зробити іменню даним щодо праці і зарібку в краї. Фабриканти, промисловці, ремісники на зазив палат майже ніколи не подають правдивих даних про те, скільки виробу у них виробляється, скільки держать робітників, скільки мають доходу. Кождий знає, що після доходу наложать на нього податок і що, подай він над 20 сталих робітників, його спитають згори, на підставі §85 устави промислової, чому в нього нема каси запомогової та шпиталю для робітників? А з другого боку, вони знають, що палата не має способу справдити їх дані, тож подають, що хочуть”.

По комітатах українського Закарпаття відповідні статистичні матеріали подавалися в угорських видання (див., наприклад: Ілько В. Закарпатське село на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.) Львів, 1973. С.11.

Дещо про земську статистику в Росії. Аналізуючи суть статистики як допоміжної науки (при дослідженні демографії, економіки, правопорушень, освіти та ін.) і як власне науки статистики, Іван Франко у доповіді “Статистика яко метода і яко наука” звернув увагу на значення для розуміння кожного явища “обрахування пересічного числа”. При цьому він показав, що пересічне число найправильніше показує тип явища, коли крайні показники (minimum і maximum) явища мають тісні границі, тобто коли коливання між ними не дуже великі. Зовсім іншу методику слід застосовувати для виведення середнього показника; коли “явища фалюють надто змінно”, бо “пересічне число має вартість дуже малу”. До нього тоді для корективи варто додати границі “фалювання”, або розірвати його на два різнобіжні ряди й обчислити пересічну збоченість “k minimum” і пересічну збоченість “k maximum”.

“Але статистика, — зазначав І.Франко, — єсть не тільки методою, котрою можуть послуговуватися ріжнорідні науки, почавши від ботаники, а скінчивши на соціології, вона єсть також і окремою наукою...” Такою статистичною наукою є “так звана школа досліджуючої статистики”. І.Франко згадує, що її заснував бельгійський вчений Кетле (Адольф Кетле. 1796–1874). Сьогодні такого зразка “досліджуючу статистику”, мабуть, назвали б соціологією.

Російська земська статистика, очевидно, мала б належати саме до “досліджуючої статистики”. Ті чи інші явища суспільного життя, поміщицькі та селянські господарства, ремісничі промисли, фабрично-заводську промисловість, працю і побут робітників, освіченість, матеріальне становище населення, стан охорони здоров’я, санітарії й інші питання земська статистика не просто зводила до “пересічного числа”, а вивчала їх, так би мовити, багатоступнево. Один формуляр, що вміщав, наприклад, десять запитань про прибутки і витрати селянського господарства, охоплював усі господарства повіту чи регіону. Наступний формуляр, який вимагав, наприклад, відповіді на 30 запитань про витрати і прибутки сім’ї, що мали виявити детальну картину явища “по подробной карточке”, охоплював кожне дев’яте господарство. За “спеціальною карточкою” (формуляром) — кожне 27-ме господарство. Крім того, 25 господарств на повіт (чи іншу невелику кількість) піддавали бюджетному обстеженню експедиційним методом. Для поглибленого вивчення явищ на кінцевому етапі програма Воронежського земства, наприклад, мала близько 1 тис. запитань. У 1926–1927 рр. В.Григор’єв видав “Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860 г. По 1917 г.” (М., 1926–1927. Вип. 1–2), який дає уяву про широту інтересів російської земської статистики.

Крім державної та земської статистики в Росії значну статистичну роботу проводили різні підприємницькі організації: ради з’їздів представників галузей промисловості, товариства фабрикантів і заводчиків, біржові комітети, банки та ін. Отримані результати вони також видавали друком.

Про демографічну статистику міжвоєнного періоду в Західній Україні, Закарпатській Україні та на Буковині ми вже згадували. Відповідні напрями економічної статистики в міжвоєнній Польщі проводили як загальнодержавна статистика (“Mały rocznik statystyczny”), так і галузеві міністерства: промисловості й торгівлі та землеробства й аграрних реформ, Міністерство торгівлі та промисловості видавало щорічник “Statystyka przemysłowa za ... rok”. Виходили також зошити “Statystyka pracy”. Інспекторат праці видавав журнал “Inspektor pracy” тощо. У воєводських управліннях — Львівському, Волинському, Тернопільському і

Станіславівському — збором статистичних даних з аграрних питань і сільськогосподарського виробництва займалися відділи землеробства й аграрних реформ, державний Сільськогосподарський банк, господарське товариство Східної Малопольщі, Малопольське аграрне товариство. У воєводствах періодично видавалися “Wiadomości statystyczne. Województwo...”

Підсумовуючи розмову про економічну статистику, скажемо, що без неї неможливо і вивчати, і висвітлювати будь-які питання економічної історії соціально-економічних відносин, рівень життя соціальних груп і верств населення, рівень промислового і сільськогосподарського виробництва, характер і напрями торгівлі та всі інші питання, що мають справу з матеріальними речами і цінностями.

4. Про особливості економічної статистики радянського часу

Для радянської економічної статистики насамперед властива посилена увага до макроекономічних показників: загальних обсягів промислового і сільськогосподарського виробництва, суб'єктивна налаштованість творців статистичних зведень на відображення “постійного і неухильного” зростання валової продукції, зокрема виробництва продукції групи “А” — вугілля, чавуну, сталі, електроенергії, верстатів, тракторів і комбайнів, тепловозів і електровозів та ін. Неодноразово “вирівнювалися” показники про виконання завдань п'ятирічних планів, зростання виробництва зерна, м'яса, “добробуту трудящих”, будівництва житла, кількість лікарняних ліжок і лікарів на 10 тис. населення та ін.

У багатьох випадках показники радянської статистики не є співставними. Це трапилось внаслідок зміни методики збору статистичних даних у 30-х роках порівняно з тим, як їх визначали 1918–1929 рр. Однак чи не найбільшим недоліком статистики СРСР є те, що вона чимало даних з міркувань секретності просто не оприлюднювала, а до багатьох явищ державного і виробничого життя сама служба офіційної статистики не мала доступу. Йшлося не тільки про балістичні ракети, а навіть про кількість робітників так званих номерних підприємств. Незважаючи на ці та деякі інші негативні ознаки радянської економічної статистики, вона становить єдине узагальнююче масове джерело до вивчення стану економіки України, Росії, інших колишніх республік упродовж 70 років. При певному порівнянні та критичному зіставленні її даних все-таки можна реконструювати дійсні історичні “пересічні числа”.

Службу статистики в Радянському Союзі очолювало Центральне статистичне управління (ЦСУ) при Раді Міністрів (до 1946 р. — Рад. Народних Комісарів). Промислову статистику 1918–1924 рр. воно проводило шляхом промислових переписів. Такі переписи відбулися 1918 р. (станом на 31 серпня), 1920 р. (станом на 28 серпня) та 1924 р. На жаль, не всі питання і відповіді переписів були зставними. Перепис 1918 р. охоплював підприємства, на яких працювало щонайменше 16 робітників і був механічний двигун, або ж 30 робітників, коли підприємство не мало механічного двигуна, тобто так звані цензові підприємства. З огляду на воєнні умови перепис мав місце лише у 31 губернії. Він подавав відомості з 13 показників: величину і характер підприємства, власників, стан устаткування, наявність і види сировини, палива, продукції, фінансовий стан, організацію праці та ін.

Перепис 1920 р. охоплював усі підприємства, в тому числі й дрібні. Переписний бланк містив 12 запитань: про власників, кількість робітників і службовців, механічні двигуни, продукцію у натуральному і грошовому виразі, організацію праці та ін.

Перепис 1924 р. мав додатково запитання про рівень концентрації виробництва, податок. Матеріали цих переписів видавалися книгами під заголовком “Труды ЦСУ”: за результатами перепису 1920 р. у 1921 р. (Т. 3. Вип. 1–8), 1918 р. у 1926 р. (три випуски) і за результатами 1924 р., також 1926 р. (Т. 27. Вип. 1, 2). Велася поточна річна статистика промисловості, матеріали якої публікувалися у відповідних випусках “Трудов ЦСУ”. Облік цінностей на підприємствах кожного разу вівся у старих рублях, при цьому допускалися великі неточності.

З 1930 р. основою промислової статистики стали звіти підприємств за спеціально розробленою ЦСУ формою. Матеріали за зведеними звітами видавалися для службового користування та офіційними збірниками “Народное хозяйство СССР в 1940 г.”, “Народное хозяйство СССР в 1955 году”, аналогічно — 1965 р., 1974 р. та ін. Окрім цього, публікувалися статистичні матеріали за певні історичні періоди, що вміщали немало зіставних даних за багато років. Таким, наприклад, було видання “Народное хозяйство СССР, 1922–1972”, зорієнтоване відображати “величезні успіхи” СРСР за 50 років існування. У виданні простежується зміна співвідношення обсягів промислового виробництва за групами “А” і “Б”, показані ряди наростання виробництва електроенергії: 1913 р. — 2 млрд квт год., 1921 р. — 0,520 млрд квт год.; 1928 р. — 5 млрд., 1934 — 36,2 млрд. 1940 р. — 48,3 млрд, 1950 р. — 91,2 млрд квт год. тощо; вугілля: 1922 — 9 318 тис. т, 1932 р. — 5 747, 1940 р. — 139 974, 1950 р. — 185 225 тис. т; нафти: 1922 р. — 4 658 тис. т, 1932 р. — 21 414, 1940 р. — 31 121,

1950 р — 37 878 тис. т тощо. В даному випадку статистика мала виконувати агітаційну функцію

У згаданому ювілейному виданні обсягом близько 850 с. вміщені показники в абсолютних числах чи у відсотковому відношенні про території та населення, з чорної металургії, хімпромисловості, машинобудування, будівельної і лісової промисловості, легкої і харчової, сільського господарства і його галузі, землеробства й тваринництва, з форми організації сільськогосподарського сектора (колгоспи, радгоспи), транспорту і зв'язку, капітального будівництва, праці, "росту матеріального добробуту радянського народу", торгівлі, побутового обслуговування, народної освіти і культури, охорони здоров'я, фінансів і кредитів, зовнішньо-економічних зв'язків. Okремо виділені головні показники союзних республік. Так, по Українській РСР давалися зростання чисельності населення, зміни співвідношення чисельності сільського і міського населення (наприклад, 1913 р. на міське населення України припадало 6,8 млн осіб, сільське — 28,4 млн, 1971 р. чисельність міського населення досягла 27 млн, а сільського скоротилася до 20,9 млн), національний склад населення станом на 15 січня 1970 р., зростання освітнього рівня загалом та окремо серед чоловіків і серед жінок. Давалося зростання 60 назв видів промислової продукції, посівних площ, кільканадцяти видів сільськогосподарського виробництва, державних закупок. Okремо наводилися дані динаміки розвитку транспорту, капітальних вкладів, введення в дію нових потужностей у різних галузях промисловості. Подано статистику зайнятості населення, кваліфікації працівників у сферах зайнятості, збільшення товарообігу, забезпечення населення товарами культурно-побутового вжитку, розширення мережі охорони здоров'я. Остання таблиця містила показники республіканського державного бюджету на 1940, 1965, 1970 та 1971 рр.

Крім збору статистичних даних за спеціальною формою, у другій половині 20-на початку 30-х років ще проводилися різні цільові, вибіркові й інші переписи. Так, 1929 р. відбувся так званий профспілковий перепис, що зібрав відомості про заняття робітників до приходу у промисловість, їх участь у світовій і громадянській війнах, стаж роботи, соціальне походження, зв'язки з селом, професійну підготовку і кваліфікацію, партійність та ін. Перепис мав певною мірою соціологічне спрямування.

У 1930 р. проведено вибірковий перепис працюючих паперовиків, текстильників, швейників, поліграфістів, деревообробників, харчовиків, будівельників, шкіряників, гірників Донбасу та робітників радгоспів.

У 1932–1933 рр. відбувся ще один профспілковий перепис, що охопив близько 1,5 млн членів профспілок.

Починаючи з 40-х років у СРСР була запроваджена практика періодичного обліку професійних характеристик робітників і службовців, обліку робітників за статтю, віком, стажем. Підсумки згаданих переписів і обліків публікувалися в таких періодичних виданнях, як "Труд в СССР", "Вестник статистики", "Выборочное наблюдение в статистике СССР" та ін.

У методиці ведення сільськогосподарської статистики СРСР спостерігається два періоди. Перший — до 1930 р., коли в основі містилися податкові списки індивідуальних господарств, другий — з 1930 р., коли основу сільськогосподарського виробництва становили колгоспи і радгоспи. Паралельно з виведенням статистичної інформації з податкових списків 1921–1929 рр. проводились щорічні вибіркові сільськогосподарські переписи, що охоплювали так звані гнізда (3–3,5% кількості всіх господарств). Це була своєрідна "досліджуюча статистика". В анкетах вибіркових переписів містилися запитання про землекористування, оренду землі, поголів'я худоби, найману працю, врожайність, прибутки тощо. Матеріали різних вибіркових переписів та обліків стану сільського господарства частково публікувалися в "Трудах ЦСУ", але багато матеріалів — це були тільки зведення "для службового користування". Періодичний характер мало видання "Внешняя торговля СССР" та ін. В Українській РСР видавалися різні зведені статистичні збірники до так званих ювілеїв, а також за сферами життя.

У післявоєнні роки в Україні видавалися щорічники "Народне господарство Української РСР" (регулярно — з 1959 р.). Перше видання здійснено 1957 р. Щорічними в масштабах республіки і регіонів подавали дані з економіки, демографії, зокрема з промисловості, сільського господарства, капітального будівництва, транспорту, зв'язку, торгівлі, охорони здоров'я. Є розділи "Питома вага УРСР в народному господарстві СРСР", "Зростання матеріального добробуту радянського народу", "Народна освіта, наука і культура" тощо.

Загалом на макрорівні радянська економічна статистика більш-менш точно подавала різні числові показники. Водночас чимало показників за видами, місцем виробництва, назвами не конкретизувалися, а вводились у "приладобудування", "машинобудування", "засоби зв'язку".

Однак які б недоліки не були властиві статистиці, вона становить чи не єдине історичне джерело при вивченні та висвітленні таких сторін історичного процесу, як рух народонаселення, динаміка соціальних і національних структур, динаміка економічного рівня країн, зокрема у порівняльному аспекті, рівня життя, освіти, середньої забезпеченості людей продуктами харчування, житлом, грошовими прибутками.

ми тощо. Відповіді на ці та інші подібні питання без статистики дати неможливо.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела:

Народное хозяйство СССР. 1922–1972. Юбилейн. стат. ежегодник. М., 1972

Україна за п'ятдесят років (1917–1967). Стат. довідник. К., 1967.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. М., 1972–1974. Т. 1–7.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. Волынская губерния. Пб., 1904. Т. 8.

Праці.

Бойко М.К. Промислова статистика — джерело з історії робітничого класу України 20–30-х років // Укр. іст. журн. 1990 № 1. С. 31–39.

Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. К., 1986. С. 124–141.

Источниковедение истории СССР. М., 1981. С. 414–436.

Копчак С.І. Населення Українського Прикарпаття. Львів, 1974.

Копчак В.П., Копчак С.И. Населення Закарпаття за 100 лет. Львів, 1977.

Макарчук С.А. Населення Західної України за переписом 1931 року // Вісн. Львів. ун-ту. Серія іст. 1993. Вип. 29.

Наулюк В.І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965.

Огоновський В.П. Територія і населення // Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. С. 238–243.

Огоновський В.П. Територія та етнічний склад населення // Там само. С. 409–412.

Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду. К., 1972. С. 74–107.

Франко Іван. Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870. Статистична студія // Збір. творів: У 50 т. К., 1984. Т. 44. Кн. 1. С. 44–51.

Франко Іван. Статистика як метод і як наука // Там само. С. 248–254.

Франко Іван. Табулярна власність у Галичині // Там само. 1985. Кн. 2. С. 308–311.

Лекція 16

ПЕРІОДИКА ЯК ВИД ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Принципи класифікації періодичних видань

Грецьке слово *periodos*, що означає *кружний шлях, обертання, чергування*, дало назву надзвичайно поширеній формі друкованого слова у вигляді газет, журналів, кварталників, щорічників під певними назвами, які залежно від виду видання повторюються через день, тиждень, місяць тощо. Для означення такого типу видань вживається також слово *преса*.

З-поміж історичних джерел періодика належить до таких, що з'явилися відносно пізно, тобто вже після винайдення друку. Хоч відомі також рукописні листки, "відомості", інформації, які періодично готувалися і вивішувалися на стінах чи дошках різних установ, починаючи від царського двору і закінчуючи студентською групою. Причому така рукописна періодика ("стінна преса") існувала не тільки тоді, коли ще не було друку, але має місце і в наш час.

За конкретною періодичністю прийнято робити класифікацію преси на:

- щоденну;
- кілька разів на тиждень;
- тижневики і двотижневики, які часто називають часописами;
- місячники що найчастіше видаються у вигляді журналів

Є журнали, що видавалися чи видаються один раз на два місяці. Ті журнали чи збірники, які видаються раз на три місяці, мають назву квар-

гальників. Збірники, найчастіше наукові, видаються раз на півроку чи раз на рік.

Поряд з класифікацією преси за періодичністю виходу в світ чи не найоловнішою є класифікація за *видами* на:

— газети — періодичні видання — щоденні, кількаразові на тиждень, покликані висвітлювати поточні події, подавати поточну інформацію з різних сфер суспільного життя. Характер інформації в газеті залежить від її громадсько-політичного чи професійного спрямування;

— журнали — періодичні видання у вигляді книг, вирізняються аналітичними матеріалами про суспільно-політичні процеси, наукові проблеми, літературознавчі, мистецтвознавчі та інші профільні питання залежно від напрямку журналу. В літературних журналах поміщаються твори художньої літератури. Журнали можуть мати комплексний характер, наприклад, як громадсько-політичні та художньо-літературні одночасно, так само художньо-літературні й мистецтвознавчі одночасно тощо;

— періодичні збірники — періодичні видання у вигляді книг найчастіше з певної науки: літературознавства, історії, джерелознавства та ін. У джерелознавстві таким, наприклад, є збірник "Історичні джерела та їх використання".

Крім цього, періодичні видання можуть класифікуватись за такими ознаками, як *місце видання* (тобто на столичні, регіональні, губерніальні, обласні, районні, міські), *їх мова* (україномовні, англійськомовні, російськомовні та ін.); *належність до власників чи видавців* (урядові, партійні, окремих власників — профспілок, громадських чи культурних товариств), *їх зміст* (політичний, науково-історичний, науково-фізичний, лісогосподарський, медичний тощо).

Поширена класифікація періодики за її ідейно-політичним спрямуванням на прогресивну, консервативну, клерикальну, реакційну, ліберальну, прокомуністичну, профашистську та ін.

Звичайно, такий поділ періодики умовний, бо в багатьох випадках їх видові та змістові грані не є чіткими, а кожний номер видання сам по собі кожного разу становить продукти творчості й наступний номер може в багатьох відношеннях відрізнитися від попереднього.

2. Найдавніші зарубіжні періодичні видання про Україну та українська преса другої половини XVIII–XIX ст.

На українському суспільно-політичному ґрунті періодика з'явилася відносно пізно. Одною з перших газет на українських землях вважа-

ють львівську французькомовну газету “Львівська газета”, що почала виходити 1776 р.

У 1792–1797 рр. у Львові польською мовою видавалася газета “Gazeta codzienna polityków patriotycznych” (“Щоденна газета патріотичних політиків”). Але помітним явищем суспільно-політичного життя як на західноукраїнських, так і на наддніпрянських землях преса стає лише з першої половини ХІХ ст.

Однак ще задовго до того, як про українське життя почали писати українські газети, важливі події в Україні знаходили відображення в зарубіжній періодиці, зокрема національно-визвольна війна українського народу середини ХVІІ ст. Це питання, напевно, ще чекає свого дослідника. Досі його вивчав у французькій та англійській пресі Ілько Борщак. За його відомостями, хід війни систематично висвітлювався у французькій “Газетт де Франс”, німецькій “Франкфуртер Пост-Цайтунг”, англійських “Меркюр Англе” і “Модеріт Інтелідженсер”. І. Борщак писав, що “Газетт де Франс” “може послужити кращим джерелом для того, щоб день за днем прослідкувати за подіями, які відбувалися на Україні в другій половині ХVІІ ст. Щодо епохи Хмельницького, то не було жодного номера цієї газети без новин з України”.

Аналітично висвітлювались події в Україні пресою Англії, яка сама переживала революцію. В газеті “Меркюр Англе” за 12 грудня 1648 р. докладно описано битви під Корсунем і Жовтими Водами, де шляхетська республіка “впала в пил і кров під ноги козаків”. Майже в кожному номері давала повідомлення з України того часу англійська “Модеріт Інтелідженсер”, що проголошувала себе незалежною, хоч насправді відображала погляди левелерів (зрівнювачів). Газета багато писала про дипломатичну діяльність Б. Хмельницького.

Цікаві відомості про війни на Україні повідомлялися в німецьких журналах — франкфуртському “Театрум Еуропеум”, нюрнберзькому “Нойсроеффнетер Гісторішер Більдер-Зааль”, в тижневиках “Вохентліхе Цайтунг” в Ляйпцігу та “Вохентліхе Цайтунг” в Гамбурзі. Періодика в Німеччині появилася ще в ХVІ ст. У журналі “Театрум Еуропеум”, наприклад, були описи окремих битв, план битви під Лоєвом, вміщена гра-вюра Богдана Хмельницького роботи Гондіюса з Гданська.

В традиціях тодішньої німецької преси матеріали про події в Україні подавалися головним чином без коментарів, хоч в окремих випадках робилися і аналітичні оцінки. Так, досить об’єктивно пояснював причини козацького повстання нюрнберзький журнал “Ной-сроеффнетер Гісторішер Більдер-Зааль”: “Козаки були згодні годитися під умовою, що їм залишаться їхні привілеї, але що польські магнати думали, що вже ма-

ють урожайну Україну у своїх руках, зовсім не звертали уваги на жалі козаків, навпаки, старалися їхні привілеї та їх центр у Трахтемирові зліквідувати й обходилися з ними так погано, що один польський шляхтич спалив хутір козацького генерала Хмельницького, збезчестив його жінку та убив його сина. Хоч Хмельницький старався доходити свого права у сеймі, однак не знайшов справедливості. Він не був одинокий, було багато козаків, яких переслідувано за їх православну віру, а їхнім єпископам відібрано право засідати в сеймі. Все це так обурило козаків, що вони стратили пошану до короля і вчинили повстання. Цю правду, бл. п. король Володислав не одобрював цього повстання козаків, але рівночасно не мав нічого проти того, щоб козаки приборкали сваволю польських магнатів, над якими не мав ніякої контролі”.

Дуже багатою була інформація часопису “Театрум Европеум” про війни в Україні в 60-х роках XVII ст. Кореспондент часопису був серед найманої німецької піхоти під командуванням генерала Врангеля, що воював проти козаків, описав повстання І.Виговського 1664 р., бої між військами Чарнецького, Собеського та інших польських воєначальників з козаками І.Сірка, гетьмана І.Брюховецького, повстанцями міста Ставище та ін.

В Росії перша друкована газета “Ведомости” почала виходити 1702 р. в Москві. У 1728 р. почали видаватися в Санкт-Петербурзі “Санкт-Петербургские ведомости”, що мали додаток “Исторические, генеалогические и географические примечания в Ведомостях”. В останніх публікувалися і певні відомості з історії України.

Всього в Росії до 1800 р. виникало і зникало 119 назв періодичних видань. Окремі з них існували дуже коротко, так би мовити, мали кілька випусків. Про існування періодичних видань на території підросійської України до 1800 р., як нам відомо, згадок немає. Так, укладачі довідкового видання “Українська преса за 1816–1923” (К., 1926) у своєму розпорядженні відомостей про пресу в Україні до 1812 р. не мали. Не мали їх і укладачі пізнішого російського видання “Русская периодическая печать. 1702–1894” (М., 1959).

Першим часописом-щотижневиком, що виходив 1812 р. у межах підросійської України, був “Харьковский еженедельник”. За формою щотижневик був газетою, головню подавав економічну та комерційну інформацію. Аналітичних статей у ньому друкувалося мало. В 1816 р. виникли видання Харківського університету “Украинский Вестник”. Виходив до 1820 р. Його видавали Іл.Срезневський та Гр.Квітка-Основ’яненко. Журнал мав літературне спрямування. В ньому публікувалися статті з історії, краєзнавства, етнографії. У Харкові 1824–1825 рр. також

видавався “Украинский журнал” на загал реакційного спрямування, але деякі статті про мову, національний розвиток, історію все-таки слугували ідеї українського національного пробудження.

З 1817 р. у Харкові була заснована офіційна газета “Харьковские известия”. В ній друкувалися державні акти, губернаторські розпорядження, інші офіційні матеріали.

В Одесі 1827 р. було засновано газету “Одесский вестник”, яка проіснувала аж до 1893 р. Її засновником був таврійський генерал-губернатор граф Воронцов, тому газета проводила офіційну політичну лінію.

Рік 1838-й можна вважати рубіжним, коли періодика в Україні стала своєрідною ознакою державно-політичного і громадського життя всіх губерній. У цьому році в центрах всіх дев’яти українських губерній почали виходити офіційні газети під однаковою назвою “Киевские губернские ведомости”, “Волынские губернские ведомости”, “Полтавские губернские ведомости” та ін. У них найперше друкувалися офіційні матеріали, але часто з’являлися різні етнографічні матеріали про місцевості губерній, пам’ятки історії, а також праці російських та місцевих літераторів. У будь-якому випадку дослідник регіональної історії України після 1838 р. це видання повинен враховувати.

Багатшими на періодичні літературні альманахи чи журнали стали 30–40-ві роки. Зокрема, 1831 р. виходив “Украинский альманах”, 1833–1834 рр. — “Утренняя Звезда”, 1838–1841 рр. — “Украинский сборник”, 1841 р. — “Сноп”, 1843–1944 рр. — “Молодик”. У Петербурзі був виданий альманах “Ластівка”.

Виходили у 30–40-х роках журнали і збірники наукового чи господарського змісту на зразок “Записок общества сельского хозяйства Южной России”, “Записок Одесского общества истории и древностей российских” та ін.

Подібно до того, як на сході України переважала періодика російськомовна, так на заході під Австрією польськомовна в Галичині та угорськомовна на Закарпатті. З 1811 р. у Львові почала виходити польськомовна “Gazeta Lwowska”. З 1817 р. вона мала додаток “Rozmaitości”, який, до речі, використовується дослідниками історії Львова і Галичини чи не частіше, ніж “Газета Львовска”. З 1840 р. у Львові певний період видавалася французькою мовою “Щоденна газета паризьких мод”.

Початки української періодики в Галичині датують 1848 р., коли 15 травня вийшов перший номер органу Головної Руської Ради газета “Зоря Галицька”. Вже в першому номері було опубліковано відозву, прийняту на засіданні Ради 10 травня, “Будьмо народом!” Знаменно, що вже в цьому документі перша політична українська органі-

заявляючи в Галичині вважала за необхідне ствердити приналежність галичан до єдиного українського народу: "Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з яких півтретя мільйона (2,5 млн. — С.М.) землю Галицьку замешкує".

"Зоря Галицька" впродовж 1848–1850 рр. займала послідовну позицію захисту інтересів русинів перед урядом Австрії, давала належну відсіч польським шовіністам, що відкидали будь-які українські прагнення. Наприклад, в одному з дописів до оломоуцької німецької газети "Neue Zeit" ("Новий час") один поляк зі Львова писав: "Національні прагнення русинів і жидів лише шкодять цивілізації, а владі приносять клопоти, й того б не було, якби русини визнали себе поляками".

От з таких позицій Польська Центральна Рада Народова жадала від русинів у Львові, щоб вони підтримали її "революційні" прагнення створити польський край і в руській Галичині.

Коли 1850 р. стало цілком очевидно, що уряд Австрії після придушення революційних виступів у Відні, Празі, Львові знову пішов на блок з польськими магнатами і поміщиками в Галичині й, по суті, більшість українських вимог відкинув, видавці "Зорі Галицької" почали звертати погляди на Москву, намагаючись у державній Русі знайти опору для захисту галицьких русинів перед польською, угорською, а також і німецькою асиміляторською агресією. Розчарування українців Галичини політикою габсбурзької корони й австрійського уряду стало одною з причин появи на галицькому ґрунті громадсько-політичної течії старорусинства, що переросло з часом у реакційне москвофільство, яке проповідувало "общерусский язык", заперечувало самобутність українського народу, а "карпаторосів" відносило до єдиного "русского народа от Карпат до Камчатки".

У другій половині XIX ст. українська періодика в Галичині постійно перебувала під впливом двох громадсько-політичних течій: старорусинства — москвофільства — та народовства, течії, що відстоювала національну самобутність русинів Галичини, їх етнокультурну й політичну єдність з усім українським народом. Нагадаємо, що у дні революції від серпня 1848 р. у Львові силами польських панів було організовано видання тижневика "Дневник русский". Він відстоював погляди єдності інтересів поляків і русинів Галичини, ніби не помічаючи того, що в тій єдності для русинів відводилась роль русинської різновидності мазурського (польського) народу, а їх мові — діалекту польської. Редактором "Дневника русского" було назначено Івана Вагилевича, який не зміг відмовити кільком польським панам, що витягнули його з матеріальних злиднів.

Позицію польських сил у Львові безцеремонно проповідував “Dziennik Narodowy” (Щоденний національний часопис). “Зорю Галицьку” він називав темною зорею, бо вона, мовляв, сіє незгоди між “двома братніми поколіннями мазурського і руського нарiччя” (1848, № 93). У № 127 за 1849 р. той “Дзєнник Народо́ви” в дусі презирства до русинів і повного нехтування їх інтересів писав: “...Нiхто не буде вас потребувати. Ваші петиції разом з підмогою для “Зорі Галицької” пішли до коша. Незабаром будете нічим, як були 80 років тому, бо ваша народність інспірована поліцією, а не народністю”.

У 1849 р. І. Гушале́вич почав видавати “письмо, посвященное словесности”, “Пчола”. В тому ж році було відкрито урядовий кур’єр руською мовою “Галичско-Руський вісник”. Але він виходив, поки влада вважала за потрібне ще загравати з русинами. Вийшло 78 номерів. Під впливом навертання до москвофільства “Зоря Галицька” перейшла на штучну мову — суржик галицького діалекту, церковнослов’янської та російської мов, що дістала назву “язычя”, втратила читача і 1857 р. остаточно припинила існування.

У перших десятиріччях другої половини ХІХ ст. провідне місце в українській періодиці Галичини належало часописам, що проповідували позиції “общеросів”. З 1861 р. почала виходити газета “Слово”, проіснувавши до 1887 р. (редактор Богдан Дидицький). Спочатку вона займала позицію захисту української самобутності як в Австрії, так і в Росії, хоч і підтримувала політичну орієнтацію на Росію. Але з 1867 р. газета все відвертіше стала пропагувати ідеї “общерусскости”. Незважаючи на політичну односторонність, “Слово” як часопис свого часу з-поміж українських видань 60–70-х років було найпрофесійнішим. Так само масштабною за тематикою і професійно цікавою була газета “Галичанин”, заснована 1893 р. Москвофільське спрямування в Галичині мали журнали “Временник”, “Наука”, серійні видання “Библиотека русских писателей”, “Науковий збірник”, “Литературний збірник”, “Науково-литературний збірник” тощо. З 1871 р. і аж до 1912 р. на Буковині москвофіли видавали газету “Русская Рада”. Прихильно ставилися до москвофільства такі часописи, як “Руська Бєсiда”, “Родимый Листок” та ін. На Закарпатті з 1867 р. “Общество св. Василия Великого” у москвофільському дусі видавало газету “Свет” (редактор В. Гебей), з 1871 р. — “Новый свет”. З 1867 р. виходила газета “Учитель”. Там же з 1872 р. виходили журнал “Карпати”, 1885 р. — газета “Угро-русский листок”, 1890 р. — журнал “Наука”.

Дуже суттєве значення для москвофільських видань у Галичині та інших краях мала фінансова підтримка їх російським урядом. Так 24

квітня 1876 р. імператорська комісія на чолі з міністром внутрішніх справ серед інших заходів, спрямованих проти українського руху, записала й таку рекомендацію: "підтримати видання в Галичині, що є ворожим до українофільського, газету "Слово", призначивши їй хоч би невелику, але постійну субсидію, без якої вона не може продовжити існування і мусить припинитись".

Преса, що відстоювала самостійність українського народу, його власні національні інтереси, від 50-х і аж до 80-х років мала порівняно з москвофільською слабші позиції. Її репрезентували молоді публіцисти Кость Горбань, Федір Заревич, Ксенофонт Климкович, Володимир Шашкевич. Вони видавали часописи "Вечерниці" (1862–1863), "Мета" (1863–1865), "Нива" (1865), "Русалка" (1866), газету "Русь" (1867). Брак матеріальних та інших засобів не давав змоги зміцнити публіцистичні починання, надати їм належну постійність. Національні спрямування в періодиці дещо зміцніли з початком видання 1867 р. за допомогою наддніпрянців наукового і літературного часопису "Правда". З 1872 р. він набув літературно-політичного характеру. Організаторами й авторами "Правди" стали А.Вахнянин, В.Барвінський, О.Огоновський, Ю.Романчук та ін. У 1876 р. головним редактором часопису призначили Володимира Барвінського. З перервами "Правда" виходила до 1880 р. У 1870–1872 рр. видавалася ще газета "Основа".

Часописом, який виконав особливо важливу роль у піднесенні національного руху, досягненні переваги над москвофілами, стала заснована 1880 р. газета "Діло". Їй судилось довге життя — аж до 1939 р. Паралельно з "Ділом" українські національні ідеї проповідувала газета "Батьківщина" (з 1879 р.). Спочатку редактором "Батьківщини" був Михайло Павлик (1888–1889). Проте 1893 р. "Батьківщина" перестала виходити.

Після створення 1890 р. І.Франком та М.Павликом Русько-Української Радикальної партії на галицькому обрії з'явилася українська газета радикального спрямування "Народ". Значну допомогу в її існуванні, насамперед грошову, як і до цього газеті "Правда", надавала українська наддніпрянська інтелігенція. Зберігся рахунок про видатки на видання "Народу" від 15 липня 1893 р. до 23 червня 1894 р. Вони становили 2417,52 гульдена. З цієї суми 212,61 гульдена покривали галицькі передплатники, 80,73 гульдена — передплатники Росії. Продаж книжечок-додатків до часопису давав ще 13 гульденів. Основну ж частку суми — 2111,18 гульдена — становила допомога з Наддніпрянської України. "Народ" виходив до 1895 р. У 1892 р. Русько-Українська Радикальна партія організувала ще одну газету — "Громадський Голос", що проіснувала як орган західноукраїнських радикалів аж до 1939 р.

Створений 1896 р. Український християнсько-католицький союз мав своїм органом угодовську щодо австрійської влади газету "Руслан". З інших періодичних видань ХІХ ст. у Галичині варто згадати газету "Хлібороб" (з 1891 р.), великий літературно-публіцистичний періодичний збірник "Житє і Слово", офіційним видавцем якого вважалася Ольга Франко. Він виходив у 90-х роках. У 80-х роках видавався вісник "Зоря", традицію якого з 1890 р. продовжив "Літературно-Науковий вісник" Літературного товариства ім. Т.Шевченка (виникло 1873 р.), реорганізованого 1893 р. у Наукове товариство ім. Т.Шевченка (НТШ). Крім названих періодичних видань, у Львові та інших містах Галичини виходили в окремі роки й інші газети — "Подільський Голос" (Тернопіль), "Селянська Рада" (Перемішль), "Калуський Листок". Певне поширення у другій половині ХІХ ст. мала українська періодика національного спрямування на Буковині. Найполітичнішими були "Буковинська Зоря" (виходила з 1870 р.), сатиричні випуски "Лопата", газета "Сельський господар", альманахи "Зерна" (1887, 1888), "Вперед" (1888). З 1874 р. видавався річник "Буковинський календар" (виходив до 1918 р.). Авторитетним був заснований Юрієм Федьковичем 1885 р. часопис "Буковина". У 1895–1896 рр. виходить "Селянин", з 1894 р. — "Ластівка" та ін.

Закарпаття впродовж всього ХІХ ст. і на початку ХХ ст. періодики українського національного спрямування не знало.

З відомих причин шаленого переслідування українського слова і думки в Росії українська періодика на Наддніпрянщині у другій половині ХІХ ст. була дуже незначною, у тому числі й російськомовна. Валуєвський циркуляр 8 липня 1863 р., що виходив із засади, "что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши", категорично забороняв це робити. Цар Олександр II 18(30) травня 1876 р., перебуваючи на лікуванні в німецькому місті Емсі, підписав секретний цензурний указ, в якому ще раз було повторено: "Печатание и издание в империи оригиналов произведений и переводов на том же наречии воспретить". Формально дозволялося друкувати на "наречии" лише твори "изящной литературы". Діячі української культури використовували і це. В.Білозерський, П.Куліш, М.Костомаров та інші 1861–1862 рр. ще до валуєвського циркуляру видавали у Петербурзі журнал "Основа", що обстоював права української мови і літератури, розвиток на основі української мови шкільної освіти, культури та ін. Леонід Глібов у Чернігові 1861 р. видав "Черниговский Листок". Вже після згаданих заборон у Києві вийшли альманахи "Луна" (1881), два випуски аль-

манаху "Рада" (1883), в Одесі — "Нива" (1885), Херсон — "Степ" (1886), Харкові — чотири випуски альманаху "Складка" (1886).

Однак це було мізерно мало і не робило погоди на тлі всеосяжного гоніння на українське слово.

Проте треба сказати, що українську справу засобами езопової мови захищали на Наддніпрянщині окремі російськомовні видання, серед них (з 70-х років) — "Киевский телеграф", ліквідований за українофільство, наприкінці 90-х років — "Киевские отклики". Часопис "Киевская старина" був заснований 1881 р. на гроші, пожертвовані українським капіталістом В.Семиренком. Редактором став Ф.Лебединцев. У 1882 р. вийшов № 1 "Киевской старины" як своєрідний друкований орган Наукового товариства ім. Нестора-Літописця. Незабаром видання викупили Ф.Міщенко, П.Житецький, В.Антонович та інші. Воно дійсно опинилося в українських руках.

"Киевская старина" впродовж 25 років була єдиним друкованим органом української думки у підросійській Україні.

Обмеженість можливостей української періодики у підросійській Україні підштовхувала багатьох українців видавати українську пресу за кордоном та використовувати можливості Галичини. Після вигнання М.Драгоманова з Київського університету 1875 р. він емігрував у Женеву, де 1878–1882 рр. видав п'ять томів збірника "Громада". Співробітниками "Громади" були С.Подолінський та М.Павлик, котрі певний час мешкали у Женеві, а також Ф.Вовк і Я.Шульгін. "Громада" у різних площинах висвітлювала українське питання в Росії, показувала реакційний характер царської національної політики, пропагувала українську думку і культуру за кордоном.

З українською галицькою пресою тісно співпрацював Олександр Кониський, який з 1865 р. вимушений був жити за кордоном, Пантелеймон Куліш, Євген Чикаленко, Павло Житецький, Леся Українка, багато інших діячів друкували свої твори в галицьких виданнях часто під псевдонімами.

3. Національна періодика в підросійській Україні на початку ХХ ст.

Значною мірою українське слово на Наддніпрянській Україні було розкуте внаслідок революції 1905–1907 рр. Після Жовтневого маніфесту 1905 р. у Лубнах на Полтавщині вийшов перший номер української газети "Хлібороб", яка прагнула стати органом всього українства. Якоюсь мірою це відповідало дійсності. Газета розповсюджувалась у бага-

тьох містах України, в тому числі і в Києві, де її "виривали з рук у газетчиків". Основний політичний тезис газети — право України на автономію. Зміст матеріалів різноманітний: від інформації про селянські сходки — до аналітичних історичних статей про Переяславську раду.

Проти газети виступили всі шовіністи і в січні 1906 р. після п'ятого номера вона припинила існування.

Наприкінці грудня 1905 р. група українських діячів Полтави — М.Дмитрієв, Панас Мирний, Л.Падалка, М.Жебуньов, Г.Маркевич та інші домоглися права на видання тижневика "Рідний край". Його перший номер побачив світ 24 грудня 1905 р. У підзаголовку давалось визначення характеру газети: "Часопись політична, економічна, літературна і наукова". Уже з першого номера "Рідного краю" простежувалась його лінія на виборення Україною права на автономію. Газета закликала організувати курси для вивчення української мови, відкривати українські бібліотеки, всюди розмовляти українською мовою. Газета вперше в українській періодиці висувала питання про необхідність організації національної роботи серед українців Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану. В № 40 за 1910 рік редакція подавала матеріал про Галичину.

Спочатку видавцем "Рідного краю" став Г.Маркевич, а редакторами М.Дмитрієв та Г.Коваленко, але незабаром Маркевич і Коваленко через переслідування чиновників вимушені були залишити редакцію. З 18 номера у жовтні 1907 р. видання часопису було перенесене з Полтави до Києва, де редакцію очолила О.П.Косач (Олена Пчілка). Хоч часопису необхідно було постійно оглядатись на цензурні рогатки та напади шовіністичної преси, "Рідний край" поряд з краєзнавчими та інформаційними матеріалами, літературними творами публікував час від часу гострі аналітичні статті про причини підневільного становища українців. Так, за статтю "Наша праця" (1908, № 32), в якій йшлося про те, чому Україні не вдалося здобути волю 1905 р., О.П.Косач була притягнута до кримінальної відповідальності.

Помітну роль у формуванні національної свідомості українців Наддніпрянщини виконала газета "Громадська Думка". На її видання дозвіл одержав В.Леонтович (В.Левенько) наприкінці 1905 р. До редакції входили С.Єфремов, М.Мотушевський, Б.Грінченко, М.Лєвицький, В.Дурдиновський, М.Загірна. Проте вже 28 грудня 1905 р. С.Єфремова заарештували. 31 грудня вийшов перший номер "Громадської Думки". Часопис набув радикально-демократичного спрямування. Газета з оптимізмом подавала "свій голос в оборону потреб і прав українського народу його рідною мовою".

"Громадська Думка" підхопила ідею скликання в Києві селянського

з'їзду. Зразу ж за "Хліборобом" розвивала ідею автономії України, "щоб наш край правився сам собою, щоб скрізь була заведена в Україні наша рідна мова". Водночас газета не підтримувала анархічних селянських бунтів. У січні 1906 р. вона осудила грабунки поміщицьких маєтків, самовільні вирубки лісу. "Ми не прихильні до руїництва... бо воно суперечить основам доброго громадянського ладу". Газета мала відділи: "По Росії", "По Україні", "За кордоном", "У Києві", "Телеграми" та ін.

"Громадська Думка" 9 січня 1906 р. опублікувала лист В.Короленка до статського радника Філонова. В.Короленко писав: "Особисто я Вас зовсім не знаю і Ви мене — ні. Але Ви чиновник, що здобувся у нашому краї великої слави походами проти своїх земляків. А я — письменник, що просить Вас поглянути на короткий реєстр Ваших "подвигів". Далі в листі наводились прізвища вбитих, поранених, заарештованих внаслідок діянь Філонова на Полтавщині. Проти редакції, а також В.Короленка були порушені кримінальні справи, 18 січня 1906 р. київський генерал-губернатор призупинив видання "Громадської Думки" "на время действия в Киеве военного положения".

Після заяви Леонтовича, що "в будущем направление газеты будет вполне корректное, не идущее в разрез с видами правительства", 4 лютого випуск газети відновився. Але у проурядових позиціях її було неможливо втримати. Тільки за наведені в газеті слова селянина з однієї зі слобід Київщини, якими він закликав виступити проти існуючого ладу, на редакцію завели судову справу. Протиправною була визнана стаття газети "Село і розпуск Думи" (1906, 18 лип.). Цензура у багатьох статтях, в яких розповідалося про арешти, погроми демонстрацій, життя політичних партій, у тому числі чорносотенних, вбачала протиправні дії. Закінчилось тим, що 18 серпня 1906 р. поліція зробила обшук у редакції. Після цього губернатор видав наказ про закриття газети. Почалося слідство. Дошукували, хто приховувався під псевдонімами Іванов, Марко, Жук та ін.

Незважаючи на короткий час існування газети (вийшло 190 номерів), вона залишила помітний слід в історії української преси початку ХХ ст.

Період появи і виходу українських газет в Одесі — 1905–1906 рр. ("Народна Справа", тижневик "Вісти"), Катеринославі (тижневик "Добра порада"), тут ще за редакцією Д.Яворницького виходив тижневик "Запоріжжя", у Харкові з березня 1906 р. за редакцією М.Міхновського видавалася газета "Слобожанщина". В січні 1906 р. вийшов перший номер сатирично-гумористичного журналу "Шершень", в якому друкувалися Леся Українка, А.Кримський, В.Самійленко, І.Нечуй-Левицький, В.Стефанік, художники М.Бурачек, Ф.Красицький, О.Сластьон та ін.

Справжні імена підписаних авторів у журналі — Шершень, Чміль, Муха, Комар — і досі встановлені не всі.

3 травня 1906 р. УСДРП у Києві почала видавати двотижневик “Боротьба”. Проте чи не на всі номери газети заводились кримінальні справи.

3 січня 1906 р. у Києві почав виходити український літературно-науковий журнал (близько 10 друк. арк.) “Нова Громада”. Він, щоправда, мав тираж лише 400 пр. З початком 1907 р. “Нова громада” об’єдналася з перенесенням Михайлом Грушевським зі Львова до Києва “Літературно-Науковим Вісником” (з назвою останнього). Він виходив у Києві аж до 1914 р.

Після закриття у Києві “Громадської Думки” її місце зайняла щоденна газета “Рада” (№ 1 вийшов 15 вересня 1906 р.). Дозволу на видання домігся Б.Грінченко. Головним редактором “Ради” був М.Павловський, секретарем — соціал-демократ С.Петлюра. Але коли було засновано соціал-демократичний тижневик “Слово”, то С.Петлюра відійшов від редакції “Ради” і став головним редактором “Слова”. “Рада” так само, як і “Громадська Думка”, у свій час переслідувалася. В січні 1907 р. її співробітники С.Єфремов, В.Винниченко були заарештовані. Тільки за великі суми під заклад їх випустили з тюрми. Незважаючи на шалені переслідування, “Рада” протрималась аж до 1914 р.

У дуже складних умовах доводилось виходити тижневику “Слово”, який очолив С.Петлюра (підписувався Сімон, П, П-ра, С.П-ра). Водночас С.Петлюра вірив у марксистські ідеали. В тижневику друкувалися А.Жук (А.Вовчанський), А.Ільченко, В.Дорошенко (В.Білоцерківський), Л.Юркевич (Л.Рибалка), Д.Дорошенко. “Слово” довго не могло утриматись. Вийшло всього 23 його номери.

У червні 1909 р. Г.Ямпольська, донька генерала, одержала дозвіл на заснування газети “Село”, де публікували твори М.Грушевський, М.Шаповал, М.Залізник, О.Мицьох, А.Тертиченко, Л.Ковалів. За статтю, що вийшла у “Слові” 6 травня 1910 р., — “Паскальні з’їзди” — Г.Ямпольську було засуджено до в’язниці на місяць. Майже щомісяця за ті чи інші провини на редакцію накладали грошові штрафи. Через 1,5 року — у лютому 1911 р. — газета припинила існування.

Незабаром її місце зайняла нова газета — тижневик “Засів” (з 4 лютого 1911 р.), що проіснував понад рік і припинив існування.

З 12 грудня 1912 р. було організовано видання літературно-громадського тижневика “Маяк”.

Дуже помітна роль у розвитку політичної думки і вихованні української інтелігенції та селянства належала журналу-місячнику “Українсь-

ка хата" (видавався з 1909 до 1914 р.), у становленні української школи — журналу "Світло", що виходив з 1910 р.

В організації та політичному вихованні українського робітництва чималу діяльність провів заснований Л.Юркевичем журнал "Дзвін", проти якого, як і проти його редактора, особливо шалено виступав В.Ленін.

Звичайно, нема змоги (та й, можливо, потреби) називати всі періодичні видання підросійської України, що з'являлися і зникали в ній після 1905 р. Загалом уже в першій половині 1906 р. в Україні побачили світ 34 назви періодичних видань (через шість місяців з них залишилося лише дев'ять). Але в наступні роки з'являлися нові.

Періодика Наддніпрянської України, зумовлена до життя революцією 1905–1907 рр., засвідчувала, що у розвиткові українського національно-визвольного руху настав новий етап. Він еволюціонував до відвертої, прямої конфронтації української підневільної нації з російським царизмом і російською владою взагалі.

4. Преса Галичини, Західної України, Буковини і Закарпаття у 1900–1939 рр.

В Галичині на початку ХХ ст. українська преса продовжувала розвиватися в тих напрямках, які вже визначилися наприкінці ХІХ ст. З виникненням 1899 р. Української Національно-демократичної партії газета "Діло" головно стала відображати її політичні та соціальні позиції. Крім того, партія почала видавати як свій орган газету "Свобода". Продовжував виходити орган Радикальної партії "Громадський Голос". Першого січня 1900 р. вийшов номер двотижневого часопису "Воля" з 16 півгазетних сторінок. Його засновником стала утворена наприкінці 1899 р. Українська соціал-демократична партія Галичини і Буковини. Під цією назвою часопис видавався до 1907 р., коли поміняв назву на "Земля і Воля". Часопис як орган українських соціал-демократів виступав за соціальні потреби українських робітників, їх культурно-національну форми громадського життя, закликаючи загалом до солідарності з польськими та єврейськими робітниками Галичини і Буковини. Часопис містив значну конкретну інформацію про такі події в Галичині, як великий селянський страйк влітку 1902 р., криваве придушення робітничих зборів на Стрілецькій площі 2 червня 1902 р., першотравневі демонстрації у Львові та інших місцевостях у різні роки, судовий процес над Мирославом Січинським, вбивство і похорон студента Адама Коцка, боротьба за український університет у Львові, профспілковий рух та ін. Найрадикальнішою була позиція часопису 1905–1907 рр., коли у

Темнота Галичини в числах.

В останньому зошиті „Критики“ проф. д-р Михайло Янік оговорює звіт краєвої Ради шкільної за 1908/9 р. Наводимо тут важніші уступи:

Кілько є громад без шкіл? Кілько шкіл без учителів?

З початком 1906 р. Галичина мала 6242 адміністративних громад. Нинішній стан небагато правдоподібно відбігає від цього числа. На се мали ми в 1908/9 р. 5005 зорганізованих публичних шкіл чинних. Не функціонувало 176 зорганізованих шкіл задля недостачі будинку або учителя. З чого виходить, що в тім році 1245 громад не мало школи. Коли зважимо, що кільканацять більших міст мало яку сотку народних шкіл, число безшкільних громад піднесеть ся понад 1325. Коли знов узгляднимо дволітний приріст, який, судячи по попередніх роках, може виносити найбільше 360 шкіл, лишається 875 громад, а радше 955, які в біжучім шкільнім році є полишені школи. Переражаюче число!

Звіт шкільної Ради подає вправді лише 454 безшкільних громад — і се ще з початком шкільного року 1909/10, але цього обчислення, мимо найліпшої охоти та мимо урядової статистики, не можемо собі пояснити. Тяжко прецінь судити, що до громад зі школами вчислено такі, де школу зорганізовано але де вона є нечинна задля недостачі учителя. Але навіть у такім разі число безшкільних громад було би більше, як се, яке подає звіт. Як видно, заходить помилка. 955 безшкільних громад у Галичині на початку другого десятиліття ХХ століття — се, на жаль, дуже сумна правда.

До найбільше занедбаних шкільних округів належали в 1909 році: Бяла (на 69 громад — без школи 14), Броди (на 104 — 20), Доброміль (на 94 — 21), Живець (на 70 — 24), Кольбушова (на 62 — 10), Кросно (на 84 — 12), Ліманова (на 91 — 13), Ліско (на 154 — 70), Мелець (на 97 — 13), Мостиска (на 78 — 11), Ніско (на 61 — 15), Ропчиці (на 79 — 10), Рудки (на 70 — 18), Сянік (на 132 — 20), Турка (на 74 — 10).

сусідній Росії відбулася революція “Воля” 22 січня 1907 р. писала про московське повстання майже в дусі Леніна. “оружна боротьба з правительством хочай тяжка та кривава — є можлива і може скінчитися перемогою Друге, чого навчили сі досвіди — щодо такої оружноі рішучоі боротьби треба ще ліпше приготувитися”.

В українському національному питанні преса всіх трьох національних партій — УНДП, УРРП, УСДП, а також Християнсько-Соціального союзу — майже одностайно поборювала ідею автономії українських частин Галичини і Буковини в одному українському автономному краї з окремим сеймом, державною адміністрацією, освітою та ін.

Москвофіли, що з 1902 р. формально склались у політичну “Русскую Народную партію”, далі видавали газету “Галичанин”. З 1908 р. їх екстремістське крило випускало “Прикарпатскую Русь”. У розпорядженні москвофілів були Руський Народний Дом, Ставропільський інститут, які видавали низку наукових видань, — “Галичский исторический сборник”, “Литературный сборник”, “Научный сборник”. Під егідою НТШ виходили наукові та літературні періодичні збірники “Літературно-науковий вісник”, “Записки НТШ”, “Матеріали до українсько-руської етнології”, “Етнографічний збірник”, “Жерела до історії України-Руси”, “Часопись правнича”, “Пам’ятки українсько-руської мови”, “Українсько-руський архів” тощо.

Видавалися також різні профільні газети і журнали: “Читальня”, “Наша школа”, “Учитель”, “Український учитель”, “Дяківський голос”, літературні “Молода Україна”, “Січові вісті”, “Неділья”, дитячий часопис “Дзвінок”... Всього ж у Галичині 1905 р. налічувалось 52 українські періодичні видання, 1910 р. — 72. Цілком зрозуміло, що дослідник історії початку ХХ ст., у тому числі питань українського життя, не може обійтися без польськомовної преси Львова і Галичини та німецькомовних віденських видань.

Офіційною проурядовою газетою Галичини була “Gazeta Lwowska”, про яку вже згадувалося. Але крім цього офіціозу, виходили десятки різних партійних, професійних, клерикальних, освітніх, наукових видань, — ендецька “Слово польське”, селянської партії “Кур’єр львовскі”, соціал-демократичні “Праца”, “Глос”, а в Кракові — “Напшуд”, нечітко визначеної партійної орієнтації — “Газета поранна”, “Век нови”, клерикальна “Газета косьцельна”, народознавчий часопис “Люд”, науково-історичний “Квартальник гісторични”, наукові “Музеум”, “Часописмо технічне”...

В полі зору українських дослідників були такі віденські часописи, як “Рутенше рев’ю”, “Нойє фрайє пресе”, “Арбайтерцайтунг” та ін.

На Закарпатті в 90-х роках продовжував виходити часопис “Наука”

32 руських послів в австрійській державній раді.

З Буковини (5).
(Українські націонали).

1. Николай Василько, властитель дібр в Чернівцях, з виборчого округа Вижниця-Путилів і т. д.

2. Єротей Пігуляк, професор в Чернівцях, з виб. окр. Вашківці-Станівці.

3. Ілля Семака, радник і начальник суду в Кіцмани, з виб. окр. Кіцмань-Садагура.

4. Антін Лукашевич, секретар краєвого віділу в Чернівцях, з виб. окр. Заставна.

З 1903 р. його редактором став А. Волошин. У загальному це був клерикальний часопис, але, можливо, вперше на Закарпатті він почав писати про сильність закарпатських русинів саме з українським народом. Уже 1907 р. газета заявила: "Не треба нам великорусини, но нужно нам писати на нашому малоруському язичу" (1907, 8 січн.). У 1907 р. до "Науки" додався ілюстративний листок "Село".

Відносно помітною на початку століття була преса Буковини. Продовжувала існувати газета "Буковина", різнопрофільна і як громадсько-політичний часопис, і як літературно-критичний. На сторінках "Буковини" публікувалися В. Самійленко, Д. Мордовець, О. Луцький, Я. Веселовський, М. Устиянович, С. Руданський, М. Черемшина, Є. Ярошинська, О. Маковей. "Буковина" видавалася до 1910 р. Після трирічної перерви (1913 р.) вона була відновлена під назвою "Нова Буковина" і виходила, якщо не брати до уваги періоду російської окупації, аж до 1918 р. Додатками до "Буковини" виходили невеликі журнальчики і брошури "Зернятка", "Неділя" та ін.

З 1904 р. у Вашківцях друкувалася вчительська газета "Промінь". Продовженням "Променя" 1909–1914 рр. став педагогічний журнал "Каменярі". Напередодні війни на Буковині виходило 12 українських часописів, німецьких — 42, румунських — вісім і один польський

На увагу дослідників заслуговує преса Українських січових стрільців та Західно-Української Народної Республіки. Назвемо лише деякі з часописів військового змісту: "Самохотник", "Молодий самохотник", "Бомба", "Самопал", "УСУСУС", "Червона калина", "Вісник пресової квартири УСС", "Стрелець", "Стрелецький шлях", "Польова газета", "Козацький голос", "Січовий голос" та ін.

Офіційною державною газетою ЗУНР була "Республіка". В регіонах у період існування ЗУНР виходили "Станіславівський голос", у Тернополі — "Український голос", Сокалі — "Голос з-над Буга", "Бережанський вісник", у Чорткові — "Наша земля", "Стрийський вісник", "Товмацький вісник" тощо.

Чисельною була українська преса Західної України, тобто тих земель, які 1919–1939 рр. перебували у складі Польської держави. Станом на 1927 р. у Польщі виходило 87 українських періодичних видань, з яких 61 — у Львові, дев'ять у Станіславі, шість на Волині, п'ять — у Варшаві, три — у Лодзінському, два — у Люблінському воєводствах та один у Кракові. Під впливом УНДО перебували газети "Діло", "Народна справа", "Новий час", "Свобода". Газетою Української Соціально-Радикальної партії був "Громадський голос". До комуністичних належали "Культура", "Наше слово", "Сель-Роб", двотижневик "Сяйво". Близький до позиції петрушевицької Української Партії Праці були тижневики чи двотижневики "Наша земля", "Сила", "Праця", "Рада". Видавалося понад десять часописів господарсько-економічного спрямування: "Господарсько-кооперативний часопис", "Кооперативне молочарство", "Кооперативна республіка", "Нове Село", "Сільський господар", "Український купець", "Український пасічник". Різноманітними за матеріалами були наукові та культурно-освітні видання "Літопис Червоної Кални", "Літературно-науковий вісник", "Неділя", "Нові шляхи", "Нова хата", "Поступ", "Правда", "Світ", "Вікна", "Життя і знання", "Жіноча доля", "Бескид", "Наука і розваги". Кілька видань мали суто науковий характер. Це ЗНТШ, "Лікарський вісник", "Технічний вісник", "Українська школа", "Життя і право" 3-поміж професійної періодики більші тиражі мали "Учительське слово", "Дяківські відомості", "Професійний вісник" "Службовець". З усіх цих часописів до 1923 р. щоденними були тільки два, а з 1932 р. — три: "Діло", "Час" і "Новий час". Емігранти з Наддніпрянщини видавали "Хліборобський шлях" (гетьманці), "Українську ниву" в Луцьку видавали петлюрівці.

Станом на 1936 рік у Польщі видавалося близько 175 українських газет, журналів, збірників, у тому числі у Львові — понад половину, на Волині — 14 (у Луцьку дев'ять, Рівному — два, Крем'янці — один, Дубно

му — один); у галицьких містах поза Львовом налічувалось 38 видань, з них десять — у Коломиї, сім — у Станіславі, по три у Перемишлі та Стрию; Дрогобичі — два, інших 13 містах — по одному.

Зазначимо, що у тому ж 1936 р. на Закарпатті виходило 13 українських часописів, з них сім — у Мукачевому, на Буковині — десять (усі в Чернівцях).

В західноукраїнській періодиці міжвоєнного часу не спостерігалося такої єдності в національному питанні, як за часів Австро-Угорщини. Преса унівського спрямування формально боролася за українську автономію в Польщі, комунізовані газети проповідували ідею возз'єднання з Українською РСР, петлюрівські та Фронту національної єдності — ідею орієнтації на Польщу для майбутньої боротьби з СРСР за визволення України з-під російсько-більшовицького ярма, підпільні оунівські видання були налаштовані на розгром Польщі і в цьому ключі публікували різні матеріали. Прекрасним путівником стосовно західноукраїнської преси 1926–1939 рр. є напівслужбове, напівнаукове польськомовне видання Міністерства внутрішніх справ “Sprawy Narodowościowe” (“Справи національностей”), яке виходило як двомісячник великоформатним журналом. Кожний номер друкував статті “Українці”, “Жиди”, “Росіяни”, “Німці”, які були своєрідним оглядом найцікавіших матеріалів преси відповідних національностей.

Так само, як на початку ХХ ст., у міжвоєнні роки велику інформацію з українського життя, про становище народу містили польськомовні газети “Слово польське”, “Ойчизна”, “Кур'єр повшехни”, “Жеч Посполита”, “Львовскі дзєннік народови”, “Правда народова”, “Глос люду”, “Справа людова”, “Кур'єр львовскі”, “Глос праці”, “Справа хлопска”, “Вєк нови”, “Наше гасло”, “Газета людова”, “Газета поранна”. З 1919 до 1939 р. у Львові з'являлося і зникало 904 польських часописи. Деякі з них мали всього кілька чисел. Деякі ж проіснували все двадцятиріччя.

5. Особливості класифікації та змісту преси радянського часу

На відміну від періодики дорадянського часу преса СРСР, і Української РСР у тому числі, мала низку особливостей. Вже з початку 20-х років не доводилось говорити про якісь відмінності в її ідейно-політичному спрямуванні. Всі газети, журнали, періодичні збірники в доборі матеріалу, його інтерпретуванні повинні були керуватися методологією марксизму-ленінізму, постановами партії та уряду В СРСР, як відомо, була лише одна політична партія — РКП(б), ВКП(б), КПРС, так би мо-

вити, "партія всього народу". Отже, жодних видань інших партій не могло бути вже тому, що не існувало таких партій. І хоч не всі щоденні газети, тижневики, двотижневики вважалися органами чи газетами компартії, всі видання повинні були у всьому рівнятися на пресу комуністичну.

Найсуттєвіша відмінність радянської преси за змістом залежала від категорії читачів, на яких орієнтувалися окремі видання, наприклад, для робітників ("Робітнича газета", "Рабочий", "Социалистическая индустрия", "Работница" та ін.), селян ("Сельская жизнь", "Крестьянская газета", "Сільські вісті"), вчителів ("Радянська освіта", "Радянська школа"), військовослужбовців ("Красная звезда", "Слава Родины"), працівників медичних установ і шанувальників здоров'я ("Здоровье", "Медицинская газета"), молоді ("Комсомольская правда", "Молодь України", у сталінські часи — "Сталинское племя", "Комсомолец України") та ін. Чимало "всесоюзних" видань виходили великими тиражами.

Газетний ринок здебільшого був забитий центральними московськими виданнями. Тиражність багатьох видань досягала свого піку 1989 р., коли тираж "Аргументов и фактов" сягнув 20 458 тис. пр., профспілкового "Труда" — 19 849 тис., "Комсомольской правды" — 17 585 тис., "Известий" — 10 138 тис., "Правды" — 9 664 тис. (1985 р. "Правда" мала понад 10 450 тис., а "Труд" — 16 690 тис., "Комсомольская правда" — 13 200 тис., "Сельская жизнь" — 9 150 тис., "Известия" — 6 700 тис., "Аргументы и факты" — всього 1 424 тис. пр.). Подібні тиражі мали всього кілька газет і журналів світу: журнал "Перейд" (США) — 21 900 тис., газета "Чжунго шаонянь бао" (Китай) — 11 000 тис., газета "Юмюрі" (Японія) — 8 900 тис., журнал "Більд" (ФРН) — 6 300 тис., "Ньюс оф уорлд" (Великобританія) — 4 780 тис., "Теле-сет-жур" (Франція) — 3 000 тис., журнал "Пшияцюлка" (Польща) — 2 150 тис., газета "Скентейя" (Румунія) — 1 800 тис., газета "Ахбар аль-Яум" (Єгипет) — 1 100 тис. пр.

Відносно великими були тиражі обласних газет. І не тому, що ці газети дуже подобалися читачам. Просто інших в області не було і проводилась відповідна організація підписки.

Оскільки вся періодика перебувала в одних руках — Комуністичної партії, вона використовувалась як засіб, важіль керівництва суспільством. Часто оцінки явищ, подій, осіб, які давалися в партійних і "непартійних" виданнях, зокрема в органах ЦК КПРС чи ЦК компартії України, виконували вирішальну роль у долях людей, книг, театральних вистав і навіть наукових винаходів. Так, на багато десятиріч було призупинено розвиток генетики як "буржуазної науки", комп'ютерних систем, натомість до вершин наукових досягнень піднесено метод штучного відбору в селекції

М. Лисенка та ін. Преса робила останній висновок про те, якими мають бути оцінки історичних діячів і подій, філософських концепцій та ін. Журнал "Комуніст України" поставив крапку над "і" в оцінці ЗУНР, так само — в оцінці КПЗУ. Штамп-компреси прикладалися до вчених і письменників, "ворогів народу — куркулів", "продажних писак" та ін.

Зазначимо і таку особливість радянської преси, як її багатоперховість. Газети і журнали ніби мали свої ранги: центральних органів, республіканських, обласних, районних і колгоспних багатотиражок. Для газети нижчої ланки, наприклад, перемішлянської "Перемоги", львівська обласна газета "Вільна Україна" була законодавцем мод, а для "Вільної України" такою була "Радянська Україна", орган ЦК Компартії України, для останньої — "Правда", орган ЦК КПРС.

Упродовж існування радянської влади її преса дещо змінювалася, як і сама влада. До кінця 20-х років у радянських газетах і журналах ще зустрічався хоч який-такий подих вільної думки, і вони були цікавішими. У "Вістях ВУЦВК", "Комуністі", "Більшовику України" ще траплялися цікаві авторські статті та репортажі з окремих міст, будов, вузів і шкіл, про Західну Україну. Але вже з 30-х і аж до середини 50-х років усі періодичні видання набули одноманітного захвального тону зі стилістичними штампами "під мудрим керівництвом вождя всіх народів товариша Сталіна", "під проводом Комуністичної партії і Радянського уряду" "радянський народ вийшов на нові рубежі комуністичного будівництва" тощо. Від читання преси може скластись неправильне уявлення, що в "радянських людей" того часу не було інших турбот, окрім "побудови комунізму", "соціалістичного змагання", стахановського руху, "догнати і перегнати" передові капіталістичні держави, "єдності і згуртованості навколо партії" та ін. Неспірно захвалювались "історичні успіхи Комуністичної партії і радянського народу". Оцею синдромом самозахвалювання охопив усі засоби ідейного одурманювання мас, зокрема літературу і кіно. Класичним фільмом такого зразка був "Кавалер Золотої Зірки". Основна теза всієї газетної інформації зводилася до того, що нде в світі людина не має такого щасливого життя, як в "Стране Советов".

Особливого аналізу вимагає періодика Великої Вітчизняної війни. В ній, незважаючи на всі вади радянської преси, все-таки знаходили місце суто людські слова, описи всенародного страждання, відображення народних ідеалів і мрій.

Преса так званої хрущовської відлиги, з XX з'їзду КПРС (1956) і до одіозного жовтневого пленуму (1964 р.), звичайно ж, вирізнялась вільною думкою, якій, однак, аж ніяк не давали вибухнути. Особливий пафос поширився на "позапартійні" органи. В Україні до таких газет насамперед

відносились “Літературна газета”, що тоді ж була перейменована в “Літературну Україну”. Громадську думку будили літературно-критичні статті і художні твори Івана Дзюби, Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Євгена Гуцала, Івана Драча, Ліни Костенко.

З кінця 1964 р. радянська преса знову повернулася у звичне русло тоталітарних меж слова і думки. Порівняно з часами сталінщини у ній не стало відвертої самохвальби, допускалися критичні статті за умови, що вони не торкалися основних догм режиму: “всеперемагаючого вчення марксизму-ленінізму”, “керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства КПРС”, “нової історичної спільності людей — радянського народу”, “язика міжнаціонального обшениа” та ін. Ця затхла атмосфера тривала аж до 1985 р., до горбачовського спектаклю перебудови.

Ідейно-політична одноманітність радянської періодики повторювалась у формальних ознаках, у тому числі й у назвах друкованих видань, що виходили в центрі, на місцях, різних областях і районах. Улюбленою була назва “Правда”. У Москві під цією назвою виходив орган ЦК КПРС. Але і в Києві буда “Правда України”, Львові — “Львовская правда”, Миколаєві — “Південна правда”, Сумах — “Ленінська правда”, Вінниці — “Вінницька правда”, Сімферополі — “Крымская правда”. Дуже поширеним у заголовках газет був прикметник “радянський”: “Советская Россия”, “Советская культура”, “Радянська Україна”, “Радянська Волинь”, “Радянське Прикарпаття”, “Радянська Донеччина”, “Радянське Поділля”, “Радянська Житомирщина” та ін. Не менш поширеним у заголовках газет був прикметник “ленінський”: “Ленінський прапор”, “Ленінське слово”, “Ленінський шлях”. Модними були заголовки зі словом “прапор”: “Червоний прапор”, “Прапор комунізму”, “Прапор перемоги”. Траплялися і грохи оригінальні назви, наприклад, “Червоне Запоріжжя” (Запоріжжя), “Чорноморська комуна” (Одеса).

В Україні для районних газет існував такий набір назв, щоб в одній області вони не повторювалися. Коли 1958 р. було об’єднано Львівську та Дрогобицьку області й виявилось, наприклад, що у Миколаєві колишньої Дрогобицької області газета називалася так, як і в Перемишлянах Львівської, — “Перемога”, то у Миколаєві газеті дали назву “Ленінська зоря”. А взагалі набір назв газет для районів і міст області був дуже задеологізований. Візьмемо для прикладу Львівську область: “Нафтовик Борислава”, “Прапор комунізму” (Броди), “Прапор Жовтня” (Буськ), “Серп і молот” (Городок), “Радянське слово” (Дрогобич), “Радянський шлях” (Жидачів), “Ленінське слово” (Золочів), “Авангард” (Кам’янка-Бузька), “Ленінська зоря” (Миколаїв), “Соціалістичний шлях” (Мостись-

ка), "Нове життя" (Нестеров-Жовква), "Перемога" (Перемишляни), "Ленінський прапор" (Пустомити), "Зоря комунізму" (Радехів), "Червоний прапор" (Самбір), "Радянська Верховина" (Сколе), "Вперед" (Сокаль), "Радянське Прикарпаття" (Старий Самбір), "Будівник комунізму" (Стрий), "Ленінський шлях" (Турка), "Зоря" (Яворів). Надмірна заідеологізованість заголовків і змісту радянської преси не означає, що історик повинен нехтувати нею як історичним джерелом. З низки питань, наприклад, з економічного розвитку, промислового і житлового будівництва, діяльності наукових установ, шкіл, закладів культури і мистецтва, участі людей в громадському житті, в художній самодіяльності, поширення науково-технічних новинок у промисловості та сільському господарстві, зростання продуктивності праці, міграціях населення газети і журнали все-таки містять багато цінної історичної інформації. Між рядками в радянських газетах дослідник знайде матеріали про асиміляторську політику КПРС, переслідування церкви і релігії, придушення вільної думки, злидні багатьох сімей, голод окремих років, фіктивний характер радянської виборної системи і ще про багато інших граней життя.

Для історика не втратили значення матеріали, що публікувалися у професійних історичних та інших журналах, — "Пролетарская революция" (1921–1941 рр., 132 номери), "Красный архив" (1922–1941 рр., шість разів на рік, 1922–1924 рр., нерегулярно); в Україні — "Літопис революції" (1922–1933 рр. виходив у Харкові, до 1930 р. — російською мовою, з 1930 — українською, вийшло 57 номерів), де вміщено близько 1500 історичних документів; у післявоєнні роки видавалися журнали "Вопросы истории", "История СССР", "Вопросы истории КПСС", "Исторический архив" у Москві, "Український історичний журнал", "Архіви України", "Пам'ятки України" в Києві. На сторінках культурно-мистецьких журналів "Мистецтво" (з 1954 р.), "Український театр" (з 1936 р.), "Україна" (з 1941 р.) та інших з оглядовими, аналітичними статтями і розповідями виступали діячі української літератури, культури і мистецтва, що є джерелом до розуміння української художньої думки того часу.

Безсумнівно, преса радянського часу може використовуватись окремим істориком лише для дослідження певних історичних періодів, історії регіонів, міст, сіл, заводів і фабрик. Всю періодику радянського часу, що налічувала близько 8 тис. назв, навіть переглянути одна людина неспроможна.

Отже, хоч періодика як вид історичних джерел є явищем відносно пізнього часу, вона становить величезний пласт історичної інформації з XVII–XX ст. головню паразитного характеру, без якої не може обійтись жоден історик.

правило, створювалося з пам'яті через більший чи менший проміжок часу після зображених у ньому дійсних подій, через багато років і десятиріч, коли пам'ять автора вже могла і не зберігати конкретних деталей ситуації, точних дат, імен окремих учасників, причинних зв'язків та ін. Відомі випадки, коли мемуаристи компенсували брак точності елементарним вимислом.

Не варто забувати і про те, що автор мемуару кожного разу оцінює описувані події не з позицій синхронної подіям власної та громадської думки, а з позицій своїх поглядів часу створення мемуару, відповідно він не відображає поглядів зображуваної епохи, а прикрашає чи охаює її переконаннями і поглядами, що запанували в суспільстві через десятиліття "Український історичний журнал" 1991 р. у № 1 і 7 опублікував листа селян с. Жабки (с. Луценки) Полтавської області, нібито написаного Сталіну весною 1933 р. Але, як зазначено в публікації, лист уже десь перед 1991 р. реконструював сільський писар Хвиль, який, мовляв, писав під диктування односельчан 1933 р., коли йому було 14–15 років. У стилі листа явно проглядається не тільки постсталінське, а й пострадянське бачення суті становища в українському селі 1933 р. "А ти, Генеральний правитель, давив їх продрозверстками й "данинами", поки їх груди не стали стулятися із спинами. І не через якісь там стихійні лиха, недороди чи засухи, таких не було ні трохи, а через те, що нас дуже щораз оббирали, як липку. На селянських горбах, мозолях та поті будували соціалізм без перепочинку в роботі". Такій осучасненій спогад, осучаснена реконструкція нібито листа, написаного 1933 р., звичайно ж, без сумніву сприйматися не може. І дослідник навряд чи має підстави писати, що ось селяни с. Жабки послали листа Сталіну такого, як у свій час запорожці Івана Сірка турецькому султану.

Мемуари вимагають до себе критичного ставлення ще й тому, що в них важко відрізнити, які події описані на основі власного спостереження чи участі автора, а які він подав з тогочасних розповідей, слухів, а, можливо, навіть як плід художнього вимислу.

Згадані недоліки мемуарів як історичних джерел дослідник повинен враховувати кожного разу.

Водночас мемуари серед інших історичних джерел мають свої переваги. У них часто зберігається інформація про такі події та моменти історичного процесу, якої нема і здебільшого не може бути в інших видах джерел. Хто конкретно вперше ініціював створення того чи іншого документа державного значення, або, наприклад, хто і кому дав наказ сідняти український прапор на вежі Львівської міської рації в ніч на 1 листопада 1918 р і як його підняти, як і чому проходить звітування з

Лекція 17

МЕМУАРИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

1. Особливості мемуарних джерел

До мемуарної літератури (від латинського *memoria* — *пам'ять*) відносять твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу.

Особливості мемуарних творів (джерел) випливають із особливостей їх написання. Кожного разу мемуарист, беручись за перо, вже наперед бачить мету твору, тобто він свідомо обирає ту чи іншу суб'єктивну позицію щодо осіб і явищ, про які має намір писати, показати їх велике чи мізерне значення, відбити свою позитивну роль у подіях. Коли ж вона була негативною, то мемуаристи або замовчували це, або звинувачували інших. Події й особи у мемуарі практично завжди відображені невідповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста. Така невідповідність мемуарної розповіді історичній дійсності неодноразово створюється і поза волею автора, якому одні події запам'яталися менше, інші — більше, одні явища й особи подобалися, інші викликали в нього негативне сприйняття; чогось дуже важливого він міг не бачити і не знати. З цього погляду мемуарні твори як історичні джерела хибують своєю суб'єктивністю. Дослідник повинен піддавати їх дуже прискіпливому і критичному аналізу, а фактологічний матеріал зіставляти зі свідченнями з інших джерел, якщо вони існують.

Іншим негативним моментом мемуарного джерела є те, що воно, як

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела.

Документи //Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр., еволюція тоталітарної системи. Львів, 1966. С.348-409.

Періодичні видання УРСР. 1917-1960 рр. Газети К., 1965.

Періодичні видання УРСР. 1917-1960 рр. Журнали. К., 1965.

Тиражи ряда центральных газет и журналов в 1985-1989 гг. //Аргументы и факты. 1989. № 18.

Праці:

Галайчак Тамара. Книжкові та періодичні видання України за часів тоталітаризму (50-ті-80-ті рр. ХХ ст.) //Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 36 праць. Львів, 1997. № 3-4.

Животко А. Нарис історії української преси. Подібрани. 1937.

Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983.

Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. Львів, 1995.

Лизанчук Василь. Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні. Львів, 1993. Ч.1, 2.

Мацьків Теодор. Найстарші американські газети про Україну //Теодор Мацьків. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. Нью-Йорк; Львів, Київ; Мюнхен, 1993. С.83-87.

Мацьків Теодор. Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західноєвропейських джерелах з 1649 р. //Укр. історик (Нью-Йорк; Торонто; Київ; Мюнхен). 1995. № 1-4. С.154-164.

Наливайко Дмитро. Козацька християнська республіка К., 1992.

Сарбей В.Г. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. К., 1986.

Солдатенко В. Більшовицька періодика в Україні //Укр. іст. журн. 1990. № 7.

Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника /За ред. М.М.Романюка. Львів, 1994. Вип 1; 1995. Вип.2; 1996. Вип.3.

посади ректора Київського університету Михайла Максимовича у грудні 1935 р., чому маршал Г.К. Жуков, перебуваючи у штабі 1-го Українського фронту, зайшов саме до Хрущова (“знаючи, що у нього завжди можна було непогано підкрепитися”), як слово “хведеративна” у контексті “Російська Федеративна Демократична Республіка” (а не просто “Російська Демократична Республіка”) заманило фракцію українських селян із 170 осіб на Першому Всеросійському селянському з’їзді в Петрограді до російських есерів, які керували з’їздом. Таких питань і прикладів у мемуарах чимало. Вони наповнюють історичний процес живим подихом епохи, виявляють неповторні взаємозв’язки між подіями і людьми, зупиняють увагу сучасного дослідника не тільки на картинах баталій і багатотисячних демонстрацій, а й на особистих долях так званих маленьких людей.

У мемуарних джерелах більше, ніж в інших, міститься інформації про особисті стосунки між окремими історичними постатями, діячами культури і літератури, про такі сфери суспільного буття, як сімейний побут, інтимне життя, еволюція релігійних переживань.

Часто мемуари виступають єдиним джерелом про підпільну діяльність, партизанський рух, виконання тих чи інших бойових доручень повстанцями. Умови, в яких велася боротьба підпільників і партизанів, не давали змоги записувати накази, конкретні імена виконавців завдань командування, не завжди була можливість описувати ті чи інші події, хоч вони могли мати для свого часу дуже важливе значення.

2. Класифікація мемуарів за жанрами

Мемуари як історичні джерела мають внутрішній поділ за жанрами (жанровими підвидами). Виділяють кілька таких жанрових підвидів, зокрема:

— спогади;	— некрологи;
— автобіографії;	— листи (епистолярні документи);
— щоденники;	— літературні записи.

Спогади як мемуари великого чи малого жанру пишуться, як правило, про події, що відбувалися у ближчому чи дальшому минулому, часто багато років, або й кілька десятиріч тому. Спогад може бути написаний про якусь одну подію, наприклад, “Історія моєї габлітації” Івана Франка написана приблизно 1912 р., через 17 років після нещасної габлітації. І. Франко, щоб внести ясність у кривотлумачення про його габлітацію, по суті, описав лише свій прийом намісником Галичини графом Казиміром Бадені. Намісник спершу запитав, як він може допустити

Посмертна записка.

Мушинський Михайло народний учитель з Ведранки повіт Жолудьова полав на фронті під Саниками карав Мостиска 20. марта с. р. був ворожої кулі але лютар українських виро.

Покійний родив ся в Мостисках в мицанській сім'ї. Закінчав учительську школу в Сокалі в р. 1912. Не отримавши в схибній Галичині посади, мусів удатися на Мазурки, де учительовав 1 рік.

Був ідейним патріотом.

Написав до пенних, але в нагаметі 1917 перонами в Мостисках брасть до своєї руди.

Пішов ся симпатично всіх, хто його знав. Як неутрачений і примірний старшина-організатор учав в боротьбі за Вітчизну була рідного міста Мостиска.

Земля нікому пером!

співробітника "Кур'єра Львовського" на посаду університетського професора. Коли ж Франко відповів, що він поділяє погляди "Кур'єра Львовського", але хоче усунутися від політичної боротьби і віддати всі сили науковій роботі і для того бажає досягнути приватну доцентуру в університеті, намісник К.Бадені розпочав діалог: "пан намісник: Ви оженилися з росіянку? Я: Так.

Пан намісник: Ви взяли за нею дещо грошей? Я: Так, ексцеленціє, коло 3000 рублів, саме стільки, аби в разі потреби відразу не вмерти з голоду. Пан намісник: у вас четверо дітей і вони досі не хрещені. Я: Так, ексцеленціє.

Пан намісник: Но, бачите, я добре поінформований. Побачу, що зможу зробити для вас. Тільки, знаєте, свою агітаторську діяльність муsite наразі покинути. Отже, до побачення, пане Франко!

Я пішов. Тепер я знав досить напевно, що моя справа програна".

Ось фактично і весь спогад. Франко, щоправда, розповів, як його про це попереджували, а Олександр Барвінський мав навіть сказати: "Скоріше на моїй долоні виросте волосся, як Франко буде доцентом" і як після розмови з Бадені все-таки виступав з промовою на 30-річному ювілеї Михайла Драгоманова (очевидно, громадсько-політичної і науково-літературної праці. — С.М.), і як про це нагадав йому віце-президент Галицької крайової ради професор Бобжинський, мовляв, не перестав І.Франко займатись політикою, хоч обіцяв це зробити наміснику).

Відомі також серії спогадів про різні події чи про окремих осіб, написані одним автором, а потім видані книжкою. Такими є "Київські зустрічі" Євгена Кротевича, що становлять спогади про окремі зустрічі з письменниками та іншими діячами української культури. До них віднесемо і працю львівського професора англійської мови та письменника Михайла Рудницького "Письменники зблизька".

Водночас спогади частіше стосуються великих різнопланових подій, що відбувалися впродовж багатьох років, мемуарні праці про них становлять товсті книги або й кілька томів. До них належать спогади державних, політичних та військових діячів, які через призму власного сприйняття описували революції, війни, діяльність урядів і армій, партизанську боротьбу, свою участь у революційному русі та ін. При бажанні можна скласти список сотень таких книг. Для ілюстрації, однак, обмежимося десятком найчитабельніших у сучасній Україні книг-спогадів з історії української революції 1917–1920 рр.: Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині) (Берлін, 1921. Т.1–3); Винниченко В. Відродження нації (Київ; Відень, 1920. Т.1–3; репринтне перевидання. К., 1990); Гуцуляк Михайло. Перший Листопад 1918 року на західних землях Ук-

раїни (К., 1993); Кузьма Олекса. Листопадові дні 1918 року (Львів, 1931); Махно Нестор. Воспоминания. Париж, 1929. Кн.1; 1936-1937, кн.2-3 (репринтне видання. К., 1991); Назарук Осип. Рік на Великій Україні (Прага, 1920); Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна. 1918-1919 (Прага, 1929); Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921), ч.1 (Львів, 1927. Ч.1); Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917-1920: У 4 кн. (Відень, 1921); Шухевич Степан. Спомини з Українсько-галицької армії (1918-1920): У 6 кн. (Львів, 1929).

Так само відомими і читабельними були книги-спомини радянських командирів періоду Великої Вітчизняної війни Жукова, Василевського, Рокосовського, Штеменка, Конєва, Баграмяна, Гречка і багатьох інших, командирів радянських партизанських з'єднань Ковпака, Вершигори, Медведєва, Руднєва, Сабурова, Федорова, також Платона Воронька, радянських "вождів" — Ворошилова, Мікояна, Громика та ін.

Достатньо поширеним підвидом мемуарних творів є автобіографії, що, звичайно, становлять історичні джерела. Так, аспірантка кафедри етнології З.Комаринська, яка має тему кандидатської дисертації "Етносоціальний розвиток міста Винники (передмістя Львова) у другій половині ХХ ст.", крім виявлення архівних і літературних джерел, матеріалів анкетного обстеження, періодики, безпосереднього спостереження та інших, одержала завдання зібрати 100 автобіографій "простих" мешканців Винник, щоб з позицій і такого джерела спробувати виявити характерні ознаки історичного процесу. Але особливо важлива роль належить автобіографії відомих діячів. Вони є не лише першорядними джерелами до вивчення відповідних персоналій, а й атмосфери епохи, в якій жив і творив той чи інший діяч.

Слід констатувати, що українська автобіографіка дуже значна. З-поміж діячів ХІХ-ХХ ст. автобіографії залишили М.Максимович (Максимович М.О. Київ явився градом великим... К., 1994. С. 388-404), Т.Шевченко (Шевченко Тарас. Повне збір. творів: У 6 т. К., 1963 Т.5. С.247-253), дуже поширену — М.І.Костомаров (Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография, 2 изд. К., 1990. С.425-650), М.Драгоманов (Автобиографическая заметка //Літературно-публіцистичні праці. 1970. Т.1. С. 42-45), І.Я.Франко (Франко І. Причинки до автобіографії //Збір. тв.: У 50 т. Т.39. С.36-44), М.С.Грушевський (Автобіографії з 1906, з 1914-1919, 1926 рр. — Великий українець. К., 1992. С.197-240), А.Ю.Тесленко (Архип Тесленко. К., 1988. С.435-436), Іван Крип'якевич, автобіографічні спогади якого опубліковані лише частково (див. Український історик. 1993. № 1-4. С.174-176) та ін. Не всі біографії од-

накові за повнотою відображення власного життя. Проте з кожної з них проступають такі риси характеру їх авторів, які, очевидно, в інших джерелах було б вловити важко. Михайло Максимович до 30 років роздвоєний між великою наукою в Москві і рідним краєм — Україною, а вже в 25 років роздвоєний між хворобою і наукою в рідній Україні. В Тараса Шевченка драмою життя була полярність між його рабським громадянським становищем з дитинства і до 60-х років, коли писалась автобіографія, і фатальним потягом його душі до пензля, постичного слова і волі; Володимир Антонович все життя шукав українського преображення, а Михайло Грушевський усім єством і через себе прагнув найповніше відобразити відвічну і нездоланну волю українського народу до самоутвердження в колі світових народів, до свободи. Були свої два крила: злидні й тюрма в Архипа Тесленка. Автобіографії видатних людей — це своєрідні сповіді перед народом, і дослідник до них має бути дуже уважним.

Щоденники як історичні джерела мають те спільне, що всі вони створювалися і створюються шляхом регулярного чи нерегулярного запису авторами спостережень за громадсько-політичними, військовими, побутовими та іншими подіями, а також за своїми думками і міркуваннями. Подібно до інших творів мемуарного жанру щоденники можуть охоплювати різні за тривалістю проміжки часу. Так, "Діаріуш" Миколи Ханенка стосувався діяльності гетьмана Івана Скоропадського і його канцелярії від січня до липня 1722 р., або ж всього за півроку. "Щоденник" Тараса Шевченка охоплює період від 12 липня 1857 р. до 13 липня 1858 р., тобто рік. Міністр внутрішніх справ Росії Петро Валуєв вів "Дневник" сім років — з 1861 до 1868 р., коли був міністром. Дружина російського міністра шляхів сполучення Олександра Богданович записувала всі новини, найперше з уст своїх чи не щоденних гостей, упродовж 33 років: з 1879 до 1912 р. Козацький старшина Яків Маркович писав "Щоденник" 50 років — з 1717 р. до 1767 р.

Не було дня, щоб не записував чогось у щоденник останній російський цар Микола II. Проте ті записи цікаві хіба для характеристики самого царя: "ліг спати в десять з половиною годин", "мав дві доповіді Н.К.Гірса і Вітте. В результаті запізнився на сніданок"; "гуляв і забив ворону", "забив кішку. Після чаю прийняв князя Хілкова". Про свої успіхи в мисливстві цар писав не тільки тоді, коли вони були, а й наприкінці року підбивав загальні підсумки, як, наприклад, за перший рік царювання: "Всього (вбито. — С.М.) 11 зубрів, 1 лось, 190 оленів, 69 кіз, 31 лисиця, 134 кабани. Вистрелів 1679".

Переваги щоденникового жанру перед іншими мемуарними твора-

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
Центральний державний історичний архів України
м. Львів

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ

ЩОДЕННИК

(1888 - 1894 рр.)

Підготовка до видання,
переклад слова, упорядкування,
коментарі і післямова

Леоніда ЗАШКІЛЬНЯКА

Київ 1997

ми такі, що вони вирізняються точністю імен, назв місцевостей, датуванням подій, свіжістю відображення вражень, таких деталей буття, яких у спогаді відобразити було б неможливо. Але і щоденники, так само, як мемуарні твори інших жанрів, з певних причин відображають історичну дійсність не завжди об'єктивно. Кожного разу автор щоденника пам'ятає про власне реноме (навіть після смерті), і якщо його роль у подіях була неблаговидною, він її приховує або подає в іншому світлі. Так само автор завжди побоюється, що його записи може прочитати тюремне, адміністративне начальство, а також чоловік, дружина, діти та ін. Отже, дослідник, працюючи над щоденником, повинен пам'ятати, що і щоденник — не до кінця відкриті роздуми автора.

До мемуарних творів прийнято відносити і *некрологи*, своєрідні колективні спогади про особу після смерті, оформлені у відповідний текст людьми, які найбільше знали померлого чи загиблого товариша. В деяких випадках некрологи містять таку інформацію з життя персоналії, якої раніше ніде не публікувалося і яка могла би бути втраченою назавжди, якби не з'явилась у некролозі. Прикладом може бути стаття Я. Головацького "Пам'ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу" (див. "Русалка Дністрова". Документи і матеріали. К., 1989. С 254–259). "Повідомлення", написане в дусі некролога, — про смерть генерала Романа Шухевича — Р. Лозинського — Тараса Чупринки — Тура.

Літературні записи — це ті ж спогади окремих осіб про дії, своє життя, подані в літературному оформленні інших авторів. Учасник подій розповідає, а літературний працівник записує розповідь, оформляє її літературно. Як правило, це робиться у випадках, коли вже учасник подій за станом здоров'я не в змозі сам написати спогад або не має належної літературної підготовки (у дуже рідкісних випадках — коли учасник подій дуже завантажений державними чи військовими справами). Історична цінність таких літературних записів майже кожного разу дуже сумнівна. Тут на суб'єктивізм учасника подій при розповіді нашаровується суб'єктивізм літературного працівника часом такою мірою, що від історичної дійсності залишається дуже мало.

В широкому розумінні слова до мемуарної літератури відносять *листи* (*епістолярні документи* від лат. *епістоля* — лист, грамота), за винятком службового листування, що становить складову частину діловодних документів. З XVIII ст. збереглася і 1895 р. видана "Частная переписка" Григорія Андрійовича Полетики, що через зміст приватних листів автора дає змогу простежувати духовні інтереси високоосвіченої людини України XVIII ст. У XIX ст. дуже розвинувся жанр наукового та громадського листування. В архівах (чимало і у виданнях) зберіга-

ються численні листи М.Максимовича, О.Бодянського, Я.Головацького, М.Костомарова, М.Гулака-Артемовського, з другої половини ХІХ ст. — П.Грабовського, М.Драгоманова, О.Огоновського, О.Макарушки, Ю.Бачинського. В 1906–1908 рр. було видане (у двох томах) листування Івана Франка, 1928 р. М.Возняк його перевидав. У 1910–1912 рр. М.Павлик опублікував листи М.Драгоманова у 8-ми томах. Збереглося дуже багато листів самого М.Павлика, який дуже за це турбувався. Цінним є спеціальне видання, що містить листування наддніпрянських і галицьких українців під заголовком “Україна і Галичина”.

3. Класифікація мемуарів за соціальним становищем авторів

Кожна історична епоха, починаючи з ХVІІ ст. і до наших днів, мала відмінну за соціально-професійним становищем автуру мемуарів. У ХVІІ–ХVІІІ ст., якщо брати до уваги іноземців, авторами мемуарних творів були головню високоосвічені представники козацької старшини. У ХІХ ст. мемуарні твори, зокрема листування, стають масовим явищем, хоч їх автура замикається головню на інтелігенції. З квітня ХІХ ст. спогади, біографії, щоденники стали писати громадсько-політичні діячі, військові старшини, рядові стрільці та козаки. Націоналістичне і комуністичне підпілля в Західній Україні, голод і сталінські репресії в Радянській Україні міжвоєнного періоду залишили глибокий слід у пам’яті народної маси, представники якої також захотіли дати свідчення про свій час. Так само Друга світова війна стала жорстоким випробуванням для всіх соціальних верств українського народу. Криваві жахи війни, пљондрування міст і сіл, масове насильницьке переселення мільйонів людей у Сибір, Німеччину, концентраційні табори знаходили своїх свідків для історії з числа інтелігентів, жовнірів, селян, духівників, з інших категорій населення. Можна сказати, що серед мемуаристів другої половини ХІХ ст. зустрічаємо представників усіх соціальних верств.

Ці мемуаристи вирізняються деякими спільними рисами: вони проїняті глибокою громадянською відповідальністю за справи своєї епохи, розумінням ролі людського досвіду для прийдешніх поколінь; стосовню свого стану, соціального середовища вони є людьми освіченими, переважно передовими; для більшості мемуаристів ХХ ст., а також ХІХ ст. спонукаючим фактором написання мемуару було відчуття потреби віддати цим самим шану своїм товаришам і соратникам боротьби з ворогом.

Спробуємо придивитися до кількох мемуаристів ХХ ст., бо мемуа-

ристів XVIII ст. Якова Марковича, Миколу Ханенка, Григорія Полетику та інших чітко охарактеризувала М. Литвиненко. Автори мемуарних творів XIX ст. — це переважно дуже відомі люди Яків Головацький, Осип Бодяньський, Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Панько Куліш, Ізмаїл Срезневський, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Михайло Павлик та ін.

Коли ж йдеться про мемуаристів XX ст., то майже всі вони залишили свої спогади насамперед про ті історичні явища і процеси, в яких самі брали участь. Так, Олекса Кузьма у жанрі спогадів написав книжку "Листопадові дні 1918" про українське повстання у Львові в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р., встановлення у Львові та краю влади Української Національної Ради (з 13 листопада 1918 р. — ЗУНР) та боротьбу за її захист у Львові з 1 по 22 листопада 1918 р. Без перебільшення скажемо, що праця "Листопадові дні 1918" О. Кузьми і досі є одним з найбагатших джерел про події у Львові в листопаді 1918 р. У ній день за днем простежено воєнні дії у місті між українською і польською сторонами, дано характеристику українського командування та його окремих начальників Дмитра Вітовського, Гриця Коссака, Гната Семеніва, Сея Горука та інших, описано хід багатьох локальних боїв на Персенківці, за залізничний двірець, у районі вул. Клепарівської та гори Гицлівської, Збоїськ і Підзамчого, Єзуїтського Городу і казарм Фердинанда (вул. Городоцька навпроти теперішнього цирку), за Цитадель і Головну пошту тощо. Зображено побут українських вояків, їх свідомість, тяжкі умови міської війни для українських стрільців, вишколених у польових окопах Другої світової війни, показано роль Українських Січових Стрільців у львівських боях, помилкові дії українського командування.

Досконала форма і зміст книги Олекси Кузьми пояснюються найперше тим, що її автор особисто брав участь у тому українському Листопадовому чині та ще й на такій посаді, яка вже сама по собі зобов'язувала бути у курсі всіх подій. Олекса Кузьма був сотником Галицької Армії, що творилася, і очолював тоді Пресове бюро українського війська. На якості книги відбилася і професійна майстерність автора-журналіста (з 1902 р. — член колегії "Діла"). У 1918 р. сотнику Кузьмі виповнилося 43 роки, він був старшиною Галицької Армії і мав великий життєвий досвід. У 1922–1938 рр. він — головний редактор часопису "Свобода", органу УНТП-УНДО. Назвемо ще одного мемуариста про героїчний і страдницький шлях Української Галицької Армії — генерала Антона Кревса, автора книжки спогадів "За українську справу. Спомини" (Львів, 1937). Він народився 1871 р. у німецькій родині на Буковині. Після проголошення ЗУНР пішов на службу до Галицької Армії, був призначений коман-

диром Самбірської бригади, а з весни 1919 р., після невдалих боїв на дільниці Судова Вишня–Вовчухи, командиром Третього корпусу. Він один з небагатьох німців на українській військовій службі, який чесно і одно-значно віддавав їй професійні військові знання. З Галицькою Армією Крєвс у серпні 1919 р. брав Київ, а восени 1920 р. з рештками армії був до 1924 р. інтернований у Чехословаччині. Помер у Відні 1945 р.

Із спогадів А.Крєвса ввійшли як хрестоматійні у всю українську історіографію слова російського білогвардійського генерала Бредова про Київ як російське місто. Зустрівшись з Бредовим, генерал Крєвс сказав: “Пане генерале! Наші війська зайняли після тяжких боїв Київ; і ми і ви воюємо проти спільного ворога — большевиків. Ми оба вояки і нас полтика не обходить. Я прийшов сюди, щоби усталити з вами демаркаційну лінію, а потім разом даліше воювати з большевиками...” Генерал Бредов відповів мені на те дослівно: “Кієв, мать русских городов, никагда не был украинским і не будет”! ...Врешті зажадав від мене, щоб ми негайно залишили місто. Я відкинув це жадання, вказуючи на те, що ми і самі були б здобули місто і що я також маю намір боронити місто перед кожним ворогом”.

Роздумами і переживаннями сповнені спогади українських політичних діячів, які були учасниками буремних 1917–1920 рр. У багатьох випадках їх мемуарні твори за жанром, можливо, перебувають на грані між класичними спогадами і аналітичними політологічними чи історичними працями. Із західноукраїнських до таких належать праця Михайла Лозинського, товариша Державного Секретаря ЗУНР, члена Національної Ради. Про події на Наддніпрянській Україні аналогічними є книги Володимира Винниченка (“Відродження нації”), Павла Христюка (“Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920”, Павла Скоропадського (“Спомини”. К., 1992), Дмитра Дорошенка (“Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)”. Львів, 1923. Ч.1; Ісаака Мазєпи (“Україна в огні й бурі революції”. Прага, 1942) та ін.

Про міжвоєнні роки та період Другої світової війни на еміграції залишили спогади учасники ОУН-бандерівського та ОУН-мельниківського руху, так звані бульбівці, релігійні діячі. До широкого читача в Україні більшість їх праць не дійшла, оскільки вони видані за кордоном. До найширших мемуарних полотен цих авторів варто віднести книги Т.Боровця “Армія без держави” (Торонто, 1981), Я.Гайваса “Коли кінчалася епоха” (Чикаго, 1964) та “Воля ціни не має” (Торонто, 1971), С.Касіяна “Вогонь родиться з іскри” (Торонто, 1967), М.Климишина “В поході до волі” (Детройт, 1987. Т.1), З.Книша “На порозі невідомого. Спогади з 1945 року” (Париж, 1955) та “Перед походом на Схід” (Вінніпег, 1961. Т.1–2),

НЕСТОР МАХНО

РУССКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ
НА
УКРАИНЕ

(От марта 1917 г. по апрель 1918 год)

Книга I

Издательская библиотека Махновца.

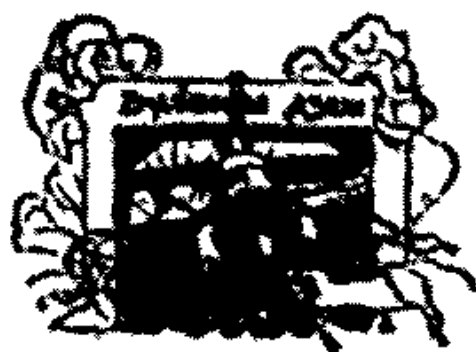
**Федерация американо-коммунистических групп Северной
Америки и Канады.**

ПАРИЖ
1 9 8 9

В. Винниченко

Відродження нації

Частина I

Київ — Відень
1920

В.Кубійовича "Мені 85" (Париж; Мюнхен, 1985), А.Любченка "Щоденник" (Торонто, 1951. Т.1), В.Мартинія "Німецький концентраційний табір. Спогади в'язня" (Штутгарт, 1946), С.Мечника "Люди, роки, події. Спогади" (Мюнхен, 1986), Є.Онацького "У вічному місті" (Торонто, 1981. Т.1-4), К.Паньківського "Роки німецької окупації" (Нью-Йорк, 1965), У.Самчука "На білому коні" і "На коні вороному" (Торонто, 1974), Я.Стецька-Карбовича "30 червня 1941 року" (Мюнхен, 1967), колективні збірники "Євген Коновалець та його доба" (Париж, 1974), "Збірник на пошану генерал-хорунжого Романа Шухевича" (Лондон; Мюнхен, 1990), "Непогасний огонь віри. Збірник на пошану п-ка А.Мельника" (Париж; Лондон, 1975), "Париж — Олегові Штулеві" (Париж, 1978). На жаль, ціна названих мемуарних видань, а також численних спогадів малих форм, опублікованих у періодичних виданнях, дуже знижується через непомірно велику дозу в них авторського суб'єктивізму. Американський дослідник історії українських націоналістичних рухів зауважив, що при користуванні такого виду літературою "дослідження слід проводити із значною обережністю, оскільки прихильники націоналізму дуже легко заднім числом приписують своїм впливам впродовж років окупації значно більшу вагомість, аніж це було насправді". Наш молодий дослідник проблеми Костянтин Бондаренко продовжив цю думку: "Саме цей момент не враховує більшість істориків із середовища української діаспори, які видобувають справжні міфи про ОУН на безкритичному підході до розповідей очевидців та нехтуванні "незручними" документами".

Авторами спогадів переважно малих форм про період Другої світової війни є численні рядові вояки УПА, в'язні німецьких і радянських тюрем та концентраційних таборів, а також тисячі вивезених на примусові роботи в Німеччину 1942–1944 рр. українські юнаки і дівчата. Наприклад, лише у першому томі книги "Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади", виданому видавництвом "Просвіта" 1993 р. у Львові (підготовленому Інститутом українознавства та Львівським відділенням Інституту археографії НА України, братством вояків УПА, товариством політв'язнів), опубліковані спогади малої форми 65 осіб, у тому числі селянок і селян – Марії Андрушко, Левка Барабаша, Сергія Брижа, Тараса Воробця, Антіна Герасиміва, Ірини Гладкої-Каній, Олександри Глембовської, Миколи Голуба, Уляни Гончар, Марії Грендиш, Ярослави Грендиш, Марії Грициніної (Кисіль), Меланії Гриців, Івана Гудзоватого, Ганни Дзідзінської, Якіма Долиновського, Софії Драгомирової (Королик), Ярослава Драгуна, Івана Зелененького, Василя Ігнася, Мирослава Костива, Ігора Костишина і багатьох інших. З-поміж авторів цього видання є робітники, студенти, учні, службовці, священники, вояки УПА.

Вони пишуть про неймовірну жорстокість каральних служб СРСР, такі випробування, які випали на долю кожного з них, про розстріли без суду і слідства близьких і товаришів, опір в'язнів, що кожного разу безжалісно придушувався. У Бутичагу, долині смерті, на 480 км від Магадану, в'язні "переносили ящики з піском вагою 50 кг на віддаль 100 м і так 12 днів по 12 годин, — пише селянин Роман Німий з села Черче Рогатинського району Івано-Франківської області. — Нам говорили: "Бандеровская сволочь, нам не надо вашей работы, нам нужны ваши мучения. Вы все подохнете..." З 1946 по 1951 рр. там загинуло понад 13 тис. невільників. Коли людина помирала, то лікар "констатував смерть, але кат робив ще свою справу: розбивав молотком череп". Нема спогаду, в якому б не було чогось подібного за жорстокістю і жахливими муками.

Близькі до мемуарних джерел масові поширені заяви сотень і тисяч колишніх *ostarbeiter*-ів з проханням виплати грошової компенсації з фонду, виділеного урядом ФРН. Автори окремих заяв розповідають про митарства в дорозі до Німеччини, на роботі в Вауег-ів, на дорогах, фабриках і заводах. Такі "заяви" зберігаються в державних архівах областей.

Стосовно західних областей України не можна не згадати спогадів та інших джерел мемуарного характеру колишніх учасників західноукраїнського комуністичного підпілля. Після 1956 р., коли в комуністичному русі було реабілітовано КПЗУ, вийшло чимало спогадів колишніх членів цієї партії. У 1958 р. Львівське книжково-журнальне видавництво видало збірник "КПЗУ — організатор революційної боротьби. Спогади..." До нього ввійшло 36 спогадів. Більшість їх була заідеологізованою, що засвідчують хоча б їх заголовки: "Під прапором Жовтня" (І.Сірко), "У бойовому підпіллі" (П.Якимчак), "За єдність партії, за оволодіння масами" (Є.Стуц), "Сила партії — в зв'язку з народом" (Й.Завадка), "Під прапором інтернаціоналізму" (В.Лушик) тощо. Але були і спокійніші, які містили чимало об'єктивної інформації. З часом почали виходити спогади-книги, серед них — Степана Маківки "Тривожні дороги" (1967), С.Снастя "У жорстокій борні" (1971), М.Теслюка "У боротьбі за возз'єднання. Сторінки спогадів" (1979), Г.Гапончука "Зорям назустріч" (1978) і "Так веліла совість" (1985), М.Кіх "Краю мій, возз'єднаний" (1979) та ін. Автори цих "комуністичних" спогадів прожили нелегке життя. Комуністична дійсність уже з 1939 р. примушувала багатьох з них розчаровуватись у надіях на соціалізм і комунізм. Через це в їхніх писаннях багато подій зображено об'єктивно, з позицій людей праці. Водночас все те, що осуджувалось комуністичною ідеологією другої половини 50—80-х років, — націоналісти, капіталісти, уніати, польські пани і поліцаї, — в спогадах колишніх членів КПЗУ, звичайно, зображені негативно, з епітетами-штампами.

Особливу групу мемуарів становили представники інтелігенції, зокрема художньої інтелігенції, котрі, як правило, писали про літературне та мистецьке середовище.

Отже, у ХХ ст. мемуаристика стала предметом творчості представників практично всіх соціальних верств українського суспільства.

4. Класифікація мемуарів за тематико-хронологічним принципом

При практичному користуванні мемуарною літературою дослідника найперше цікавлять твори, присвячені тому питанню, яке він вивчає. Тобто для дослідника менш важливо, що перед ним: щоденник, спогад чи автобіографія. Менше значення для нього має авторство мемуарів. Головне, щоб у мемуарах йшлося про досліджувану проблему. З цього приводу можна сказати, що класифікація мемуарів за тематико-хронологічним принципом має прикладне значення.

В історії різних держав і народів тематико-хронологічні блоки мемуарної літератури склалися під впливом особливостей історичного процесу. В Німеччині, наприклад, дуже багата мемуаристика про Першу і Другу світові війни, радянський полон, німецьку розвідувальну службу, в Росії — про придворне життя, зокрема за Катерини II, відбуття покарань декабристами, Вітчизняну війну 1812 р., Кримську війну, народницький і робітничий рух; тисячі спогадів, з яких багато дуже штучних, написаних про Леніна, жовтневу революцію, партизанський рух. У польській мемуаристиці дуже численними є твори про повстання під проводом Т.Костюшка (1830–1831 рр., 1863 р.), Варшавське (1944 р.), участь поляків у Першій і Другій світових війнах. Дуже багато літератури про перебування поляків у російських тюрмах, сибірському засланні, підпільну і революційну діяльність.

Різноманітні тематико-хронологічні напрями виділяються і в українській мемуаристиці. В ХІХ ст. найбільшою була увага авторів мемуарних творів до української національної справи, участі в національно-визвольному русі, стану української суспільствознавчої науки. Ці питання пронизують епістолярну спадщину Я.Головацького, І.Срезневського, О.Бодянського, М.Драгоманова, П.Куліша, К.Устияновича, І.Франка, О.Огоновського, М.Павлика та багатьох інших.

Можна виділити десятки тематико-хронологічних груп мемуарів ХХ ст. Назвемо найвагоміші з них. Мемуари про Першу і Другу світові війни, фронти, окопи, смерті тисяч жовнів (і серед них — близьких мемуаристам людей), дезертирство. В цій групі особливо численні спога-

ди є стрільців легіону Українських Січових Стрільців, про формування легіону, його стосунки з австро-угорським армійським командуванням, бої в регіоні гір Маківка, Лисоня, похід влітку 1918 р. степами Південної України, перехід у розпорядження ЗУНР і злиття з Галицькою Армією. Чимало спогадів стрільців опубліковано в часописах, що виходили у міжвоєнні роки "Український Скиталець" та "Червона Калина". Оригінальною мемуарною пам'яткою на фоні творів про Першу світову війну є "Автобіографія" Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), який на заключному етапі стрілецької епопеї був командиром легіону. "Автобіографію" підготував і видав 1996 р. А.Малик.

Багатою є мемуарна література про участь українців у Другій світовій війні, зокрема про діяльність ОУН-мельниківців і ОУН-СД (самостійників-державників) бандерівців. Твори багатьох авторів, котрі писали про це, вже називалися раніше. Не втратили джерелознавчого значення спогади українських і російських генералів та партизанів з радянського боку, зокрема П.Вершигори ("Люди з чистою совістю" та "Рейд на Сян і Віслу"), С.Ковпака ("Від Путивля до Карпат" і "Похід у Карпати"), Д.Медведєва ("Сильні духом"), М.Попудренка ("Щоденник"), С.Руднева ("Щоденник"), Т.Строкача і О.Сабурова ("Відвойована весна"), М.Наумова ("Степовий рейд"), П.Воронька ("Партизанський генерал Руднев"), а також Г.Жукова ("Воспоминания и размышления"), О.Василевського ("Дело всей жизни"), І.Конєва ("Записки командующего фронтом в 1943–1944 гг."), К.Рокосовського ("Солдатский долг") та інших радянських воєначальників, які писали про Україну років Другої світової війни.

Масові спогади про фронтові будні, участь у боях у вигнанні німців з України, про нижчих офіцерів та рядових бійців Червоної Армії. Багато спогадів пройняті бравадою, але є й такі, що правильно відображають події, іноді навіть невинуваті жертви, що приносилися заради престижу командування частин і з'єднань*. Чимало спогадів опубліковано у збірниках, присвячених участі областей у війні ("Львівщина у Великій Вітчизняній війні" (Львів, 1974), "Крым в период Великой Отечественной войны. 1941-1945" (Симферополь, 1973), та ін.

Мемуари про біженців періоду Першої світової війни, що розповідають про спонукальні причини вигнання мільйонів мешканців Холмщини і Підляшшя, багатьох регіонів Царства Польського, Прибалтики, Галичини з рідних осель, їх рух на південь і схід України, Кубань, Волгу, в Сибір, Туркестан та інші східні регіони. Біженців було близько 2,5 млн. Окремі спогади про цю драматичну епопею у свій час друкувала газета

* Наприклад, у книзі "Они освобождали Закарпатье" (Ужгород, 1974) вміщено близько 20 спогадів.

“Діло”, московфільські західноукраїнські видання (автори В. Дудикевич, І. Сірко, О. Михайленко). У 1996 р. вийшла книга І. Салюка і М. Горного “Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах”, в якій є параграфи “Біженство” та “Український ”вакуум” на Холмщині. В машинописному варіанті у родинному архіві В. Романюка у Львові зберігається том спогадів М. Романюка про митарства холмщаків в умовах царської, “временной” та більшовицької Росії. Близькими тематично до біженства періоду Першої світової війни є спогади українців, виселених 1944–1947 рр. із так званого Закерзонського краю на захід Польщі та до Радянського Союзу. Чимало їх публікувалося в українській пресі в Польщі — “Нашому Слові”, “Лемківському Слові” та інших виданнях.

Часто мемуарний характер мають виступи учасників різних зборів і конференцій українців, виселених насильно з Польщі внаслідок “угоди” 9 вересня 1944 р. та акції “Вісла” 1947 р. (“Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя” (Львів, 1996), “Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944-1947 рр.)” (Львів, 1996). Багато спогадів, щоденників, листів відображають становище українських людей в концентраційних таборах Талергоф років Першої світової війни, Освенцім, Майданек, Бухенвальд, Заксенгаузен та інших періоду Другої світової війни, в радянських тюрмах і концентраційних таборах, польських в’язницях міжвоєнного періоду.

Талергоф — австрійський табір періоду Першої світової війни. Він був відкритий у чистому полі неподалік від Граца восени 1914 р. практично для ув’язнення в ньому галицьких українців. Формально вважалося, що в таборі поселяли головню тих русинів, які допомагали росіянам, належали до московфілів. Насправді ж туди потрапляло чимало українців, котрі дотримувалися московфільських поглядів. “Ми йшли вісімками, — згадував в’язень Василь Маковський. — Всіх було 634 люда мужчин і жінок різного стану, віку, від знемоцільх старців до дітваків... Вже першої ночі з 4 на 5 вересня 1914 р. опинилися в підгорській Талергофській долині в чистому полі, на оранці... Це був Талергоф”.

Особливо багато спогадів про Талергоф друкувалося в міжвоєнний час у московфільському виданні “Талергофский альманах. Памятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насильий над карпато-русским народом во время всемирной войны 1914–1915”. Перший випуск цього альманаху вийшов 1924 р., другий — 1925 р., третій — 1930 р. В останньому вміщені, наприклад, “Щоденник” О. Григорія Макара, “Дневник лемка із Талергофа” Феофіла Курила та ін. У 1932 р. вийшов четвертий випуск альманаху. В ньому опубліковано “Дневник” о. Ісання Мащака, в якому, зокрема, відображено епідемію тифу в таборі: “25 січня 1915 р. покійників було 35,

26-го — 6, 27 — 21 чол., 28 січня — 20, 30-го — 20 чол., 31-го — 24 покійники і т.д., 27 лютого хоронили отця Литвиновича під 1105 номером”.

Про німецькі концентраційні табори періоду Другої світової війни видана книга спогадів “Война за колючей проволокой” (М., 1968) в’язнів Бухенвальда. Про цей табір є також книги в’язнів А.Лебедева “Солдаты малой войны” (М., 1960), Вальтера Бартеля “Совместная борьба немецких и советских борцов Сопротивления в Бухенвальде” (ж-л “Новая и новейшая история”. 1958. № 3) тощо.

Багатою є мемуарна література про радянські тюрми, концентраційні табори та заслання. З періоду воєнних 1944–1945 рр., післявоєнних 40-х і 50-х років спогади в’язнів друкувалися в Українському історичному журналі (1993. № 3. С. 110-122), різних російських та українських періодичних виданнях, зокрема в газеті Товариства “Меморіал” “Поклик сумління”. Вийшло також чимало окремих видань. У 1996 р. Оксана Гентош видала збірку листів з неволі о.Теодора Грушневича, написаних з різних місць ув’язнення в червні 1946 – січні 1950 рр. і листів з неволі його дружини О.Грушневич. Збірка так і називається — “Листи з неволі”. О.Грушневич привезла їх 1956 р. з Сибіру, коли тяжко хвора повернулася до родини в Борислав. У тому ж 1996 р. вийшов запис спогадів “Свідчу” Оксани Мешко, яка була заарештована в лютому 1947 р.

Але, мабуть, побут в’язнів, атмосфера радянських в’язниць і концентраційних таборів знайшла ще повніше відображення з періоду 60—80-х років, коли в них сиділи так звані українські дисиденти, котрі з’явилися в період хрущовської “відлиги”. У 1991 р. В’ячеслав Чорновіл видав у Львові збірку спогадів, листів та інших матеріалів в’язнів — “Лихо з розуму (Портрети двадцяти злочинців)”.

Поряд із короткими біографіями “злочинців”, деякими їхніми художніми творами та судово-слідчими матеріалами у збірку ввійшли листи, спогади, уривки зі спогадів Ярослава Геврича, Михайла Гориня, Панаса Заливахи, Івана Світличного, Святослава Караванського, Євгенії Кузнецової, Валентина Мороза, Михайла Осадчого, Анатолія Шевчука та ін. З їх мемуарів постає жорстока картина в’язничного побуту, моральне і фізичне знування над людиною і водночас оптимізм і віра в’язнів у перемогу. “Все, що я малював, — писав П.Заливаха до Світличного, — позабирали, застерegli на майбутнє більш суворим покаранням”; “з харчів ... все використовуємо з найбільшою користю, — повідомляє в одному зі своїх листів Євгенія Кузнецова. — Цукор — його відсутність дуже відчуваємо — коли одержую пайку 150 грам на декаду, то роблю солодкий чай, п’ю на голодний шлунок, щоб найбільше попало його в кров... Приїхала сюди дуже слабою. Загальне знесилення після слідства”.

Листи і спогади засвідчують, що українські в'язні-інтелігенти намагалися використати "вільні" табірні хвилини для самоосвіти, духовного збагачення. "Останнім часом я закінчив опрацювання Шопенгауера, зараз, тобто до 9.XII, я сидів над Гегелем, читав Андрієшина, Г.Тютюнника, роздумував все-таки над психологією викладання літератури в школі...", — писав 29 грудня 1966 р. у листі до дружини Михайло Горинь. У листопаді 1996 р. у "Щоденнику" Валентин Мороз записував: "читаю Цицерона, Гоббса, Альберто Моравія..."; у грудні того ж року: "Канта і Рассела, про яких ти пишеш, я ще не одержав"; у січні 1967 р.: "Зате німецька мова тепер виграла. Тепер маю для неї більше часу, хоч і раніше кожний день (крім неділі) приділяв їй трохи часу. Думаю за ці шість місяців остаточно зробити фінішний ривок і поставити крапку. Вже тепер газету розбираю завжди... Після того почну англійську..."

Перекожливо передані будні в'язнів радянських тюрем і концтаборів у книжці Василя Овсієнка "Світло людей" (К., 1996). Мемуари в'язнів досі є основним джерелом вивчення повстань у таборах, як, наприклад, Кенгірського 16 травня – 26 червня 1954 р. (Україна в минулому. Київ; Львів, 1992. Вип.3. С.114–133).

Мабуть, в окрему тематичну групу варто виділити численні спогади, часто публіковані за кордоном, про німецько-фашистську *політику геноциду щодо єврейського населення в Україні*, Бабин Яр у Києві, Янівський концтабір у Львові, винищення євреїв у Рівному, Житомирі, Бердичеві, Вінниці, інших містах і містечках. З цієї теми багато мемуарних матеріалів публікувалося у виданні "Справжні герої" (К., 1993), де розповідається про тих українців та людей інших національностей, які під час німецької окупації, ризикуючи власним життям, допомагали переховуватися євреям чи єврейським родинам. Упорядник видання — Яків Сусленський, котрий відбув сім років у радянських в'язницях, в тому числі у Володимирській тюрмі, зараз проживає в Україні. Спогади страхітливого змісту про трагедію в Бабиному Яру публікував "Український історичний журнал" (1991. № 9. № 12).

Після отримання незалежності України опубліковані різножанрові видання мемуарів про голод в Україні 1933 р. Однією з перших книг стала "Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів" (К., 1992) обсягом 733 с. Книга містить документи різних видів: звіти, доповідні записки, заяви, запити, прохання, скарги селян, рішення партійних та радянських органів різного рівня, судові вироки та вироки комісій, статті і промови Сталіна та інших "вождів", протоколи і стенограми органів влади і колгоспних правлень, інформації різних комісій, уповноважених та ін. Однак є і чимало документів, що мають мемуарний харак-

тер. Це, насамперед, селянські листи. У селянина М.Яремчука з с.Новоселиці-Літинської Вінницької області майно, худобу та хліб забрали. Він поскаржився до газети "Колгоспне село". На диво, була відносно позитивна реакція влади, але несправедливість виправлялася лише частково. І селянин, вірячи в силу газети, написав до неї вдруге: "Майно повернуто та не все, бо пропили, хліба не повернуто нічого. Коли я звернувся знов до ККРСІ, то мені заявили там, що "як нема, то де ми тобі візьмемо", і я зараз zostався без куска хліба та без бараболі... страждаю голодом та 4 душі, не дивлячись, що хліб був зароблений в колгоспі".

Ми вже згадували книги-спогади про ОУН-бандерівську збройну боротьбу проти німецьких окупантів і радянського тоталітарного режиму. Так само називали мемуарні праці про польські тюрми міжвоєнного періоду.

Звичайно, цими темами не вичерпується гама мемуарів. Додамо лише, що надзвичайно багатою є мемуарна література про життя діячів культури, літератури і мистецтва, в тому числі створена ними самими. Вже називались мемуарні твори Тараса Шевченка та Івана Франка. Продовжимо список "Историей моего современника" В.Короленка, спогадами "Мій шлях" С.Васильченка (К., 1950), "По шляху життя" П.Саксаганського, "Прошлое украинского театра" І.Мар'яненка (М., 1954), "Мої стежки і зустрічі" С.Тобілевич (К., 1957), "Про батька" Тараса Франка (К., 1966), "Спогади сина" Остапа Лисенка (К., 1966), "Спогади і розповіді про Коцюбинського" (К., 1965) дочки Коцюбинського Ірини та ін. Є збірники спогадів про Івана Франка ("Іван Франко у спогадах сучасників"), "Про Лесю Українку" (1963) тощо. У збірнику про Лесю Українку, наприклад, увійшли спогади Кліма Квітки, Василя Сімовича, Володимира Дебогрія-Мокрієвича.

У книгу "Лесь Курбас. Спогади сучасників" (К., 1969) увійшли спогади 38 осіб, які знали артиста, спільно з ним працювали або ж були його друзями. Серед авторів — Остап Вишня, Мар'ян Крушельницький, Юрій Смолич, Василь Василько та ін.

Отже, хоч спогади, щоденники, автобіографії та інші різновиди мемуарів історик-дослідник не може вважати наріжним каменем своїх історичних праць, однак він і не може без них обійтися. Мемуарні твори краще, ніж інші джерела, передають духовну атмосферу періоду їх створення. Проте найголовніше те, що мемуари дуже часто започатковують історіографічну традицію. Істориком потрібно висловити своє ставлення до неї — позитивне чи негативне. Мемуари у багатьох випадках закріплюють певні стереотипи бачення подій людьми, і на це також мусить зважати історик.

Лекція 18

ЗАКОНОДАВЧІ ДОКУМЕНТИ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ 1917–1923 рр.

1. Актові документи Центральної Ради

Ділові документи українських державних структур ХХ ст. Центральної Ради і Генерального Секретаріату Української Народної Республіки до кінця квітня 1918 р., Української Держави гетьманського правління, Української Народної Республіки Директорії, а також ЗУНР за особливостями формування, видами і різновидами, такими, як журнали, протоколи, стенограми, доповіді, довідки, інформації, матеріали комісій, службове листування, заяви, скарги, облікові матеріали характеризуються властивостями й ознаками, що їй відповідні документи Росії чи Австрії, про які вже йшлося. Тому нема потреби розглядати діловодну документацію згаданих українських державних утворень окремо. Тим паче, що деякі види їх діловодства вже розглядалися.

Стосовно актових документів українських державних утворень ХХ ст., то їх необхідно розглянути окремо, оскільки вони визначали характер тих утворень, цілі та принципи політики, навіть їх соціальну природу.

Після зречення від російського престолу Микола II 2 березня 1917 р. (ст. ст.) у Петрограді був створений Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим. Ця подія сколихнула всю російську державу, породила надії у людей праці на краще життя, а в поневолених народів — на досягнення національної свободи і державності. В Києві вже через день після петроградських подій (4 березня) зібралися представники різних українських громадсько-політичних партій і товариств — Товариства україн-

ських поступовців, Українського наукового товариства, Українського техніко-агрономічного товариства, Українського педагогічного товариства, Української національної спілки, деяких кооперативних спілок та інших організацій — декларували утворення Української Центральної Ради. Її головою обрали Грушевського, заступниками голови — освітнього і громадського діяча, літературознавця і етнографа В. Науменка та М. Антоновича. Перша політична вимога Центральної Ради — автономія України у складі Російської Федеративної Республіки, створення фонду національно-культурного розвитку.

До кінця березня 1917 р. Центральної Раді висловили підтримку Українська партія соціалістів-федералістів та Українська соціал-демократична робітничка партія, на початку квітня — Українська партія соціалістів-революціонерів.

У Києві 7–8 квітня 1917 р. з ініціативи Центральної Ради та зазначених політичних партій проходив Український Національний Конгрес, який розширив політичну програму Центральної Ради, здійснив певні зміни у їх керівництві. Заступниками Голови, зокрема, було обрано Володимира Винниченка та Сергія Єфремова.

Центральна Рада 22 квітня оголосила програму діяльності. Особливо наголошувалося на необхідності створення на місцях українських рад та українізації в армії.

П'ятого травня 1917 р. відбувся Всеукраїнський військовий з'їзд, який закликав Центральну Раду створити в Україні свою українську владу та призначити міністрів. З'їзд висловився за активізацію процесу українізації війська, створення українських частин і з'єднань.

У Києві 28–30 травня відбувався Всеукраїнський селянський з'їзд, головним в роботі якого також було національне питання, вимога самоуправління в Україні, надання їй автономії у складі Федеративної Росії.

Українські вимоги, однак, не приймалися Тимчасовим урядом Росії. Тимчасовий уряд 12 червня офіційно відкинув українські вимоги автономії та запровадження в Росії федеративного устрою. У відповідь на таку позицію російського уряду Центральна Рада прийняла свій перший документ загальнодержавного актового характеру. Він називався “Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні і поза Україною суцього”. Універсал формулював загальнополітичну вимогу автономії: “Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські

Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори”.

Далі Універсал роз'яснював, що Центральна Рада послала до Петрограда делегатів, які подали “Тимчасовому Правительству” українські вимоги: визнання національної волі України та її автономії, запровадження “комісара по українських справах”, щоб певна частина грошей з українських податків йшла “на національно-культурні потреби” України. Та “центральне російське правительство” відхилило ці домагання. Отже, “нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю”. У цьому зв'язку Універсал закликав, “приписував” громадянам України, громадам сіл і волостей, повітовим та земським управам “приступити до підготовки нового правильного життя”, на низах “повести широку дужу організацію та усвідомлення народу, і тоді перевибирати адміністрацію”. “Приписувалось” також накладати “на людину особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради”. Тоді ж було створено виконавчий орган Центральної Ради, своєрідний перший український автономний уряд — Генеральний Секретаріат. Його головою став Володимир Винниченко. До складу Генерального Секретаріату ввійшли Павло Христюк як генеральний писар, Христофор Барановський, Сергій Єфремов, Симон Петлюра, Борис Маргос, Валентин Садовський, Іван Стешенко, М. Стасюк та ін.

Для оперативного керівництва справами Центральної Ради утворювалась Мала Рада з 40 осіб, що в період між сесіями всієї Центральної Ради мала виконувати поточні справи.

Активні дії Центральної Ради, спрямовані на зміщення своєї влади в Україні, налякали “Тимчасове Правительство”. Воно змушене було вступити в переговори з Центральною Радою. До Києва прибула делегація Тимчасового уряду в складі Керенського, Церетелі й Терещенка. Делегація просила Центральну Раду не реалізувати ідеї автономії України до часу розв'язання цього питання Всеросійськими Установчими Зборами, не форсувати українізації армії, не ущемлювати інтересів російського населення та інших меншин. За це делегація обіцяла, що Тимчасовий уряд у майбутньому визнає Центральну Раду “найвищим крайовим органом управління на Україні”. Незважаючи на те, що Центральна Рада прийняла практично всі вимоги делегації, дії останньої в Києві були засуджені більшістю Тимчасового уряду і це стало найважливішою причиною так званої Липневої кризи цього уряду. Тим не менше, враховуючи результати переговорів, Центральна Рада опублікувала 3 липня свій Другий Універсал, що і за змістом, і за формою виявляє її поступки перед Тимчасовим урядом. Сповіщалося, що Центральна Рада “завжди

стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії”, а Генеральний Секретаріат “буде представлений на затвердження Временного Правительства яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні”, і “ми ршуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання”. Справу ж комплектування українських військових частин Центральна Рада погоджувалась передати у відання “Временного Правительства”. Звичайно, це був відступ, чого багато членів Ради не поділяли і що призвело на початку серпня 1917 р. до її кризи. Зі своїх постів подали у відставку Михайло Грушевський і Володимир Винниченко. Однак незабаром вони повернулися до виконання своїх обов’язків.

Вже після прийняття Другого універсалу був розроблений своєрідний статут вищого управління Україною, що мав заголовок “Основи тимчасового управління на Україні”. У вступній частині документа зазначалося, що він складений на підставі згоди з “Временним Правительством від 3 липня 1917 року”. Оголошувалось про утворення Генерального Секретаріату як вищого краєвого органу управління в Україні. Він формувався Центральною Радою і мав затверджуватись “Временним Правительством”. Зазначалось, що до його складу входить 14 Генеральних Секретарів: “внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловості, пошти та телеграфу, праці, доріг, генеральний контролёр та генеральний писар”. При Секретареві у справах національних визначалось три Товариші Секретаря — від великоросів, євреїв і поляків. Генеральний Секретаріат визначав підвладні йому урядові органи в Україні та їх прерогативи, в тому числі прямих відносин з “Временним Правительством”. При Генеральному Секретаріаті мав бути Статс-Секретар, якого б призначало “Временне Правительство” за згодою Центральної Ради.

Законопроекти, які розглянула і ухвалила Центральна Рада, Генеральний Секретаріат мав передавати “на санкцію Временного Правительства”, в тому числі тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України”.

Діяльність Генерального Секретаріату мала контролюватись Центральною Радою “шляхом запитань по всіх справах”. Виконавчим органом Центральної Ради в період між сесіями оголошувався Комітет Центральної Ради.

Закони “Временного Правительства” у справах України набували сили після їх опублікування в “Красвому Урядовому Вісникові на українській мові”. Цим документом Центральна Рада дуже самообмежувала свої автономні прерогативи на користь центрального “Временного Правитель-

ства". Однак для останнього цього виявилось замало і 4 (17) серпня 1917 р. воно ще від власного імені видало "Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові ТУ на Україні", що встановлювала деякі обмеження українського автономного правління. Зазначалось, що повноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську і то з вилученням Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського повітів. Питання про введення інших губерній чи їх частин під юрисдикцію Генерального Секретаріату застерігалось. Обмежувалась кількість Генеральних Секретарів до восьми, зокрема не згадувалось нічого про генеральні секретаріати військових справ, юстиції, пошт і телеграфу, доріг. Висувалась вимога, щоб не менше чотирьох Генеральних Секретарів були з осіб, "які не належать до української національності". Встановлювалась посада "особливого комісара України в Петрограді", через котрого "Временное Правительство" мало зв'язуватись з українськими місцевими органами. Але останній дев'ятий пункт інструкції зазначав, що "в негайних і настирливих випадках" вищі російські відомства "сповіщають про свої накази місцеву владу безпосередньо".

Радикальним кроком на шляху до української державності став III "Універсал Української Центральної Ради", коли "на землю Російської Республіки" впала "тяжка й трудна година", а в північних столицях розпочалася "межиусобна і кривава боротьба". Універсал сповіщав українському народові, всім народам України, що "однині Україна стає Українською Народною Республікою". "Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо стаємо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів".

III Універсал декларував поширення юрисдикції УНР на "землі, заселені у більшості українцями": Київщину, Харківщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію (без Криму). Зазначалось, що остаточне визначення кордонів УНР "має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів".

Декларувалось скасування права власності на поміщицькі та інші землі "нетрудових хазяйств". Але було доручено Генеральному Секретареві земельних справ виробити закон про те, як земельним комітетам розпоряджатись тими землями.

Декларувалось також негайне встановлення 8-годинного робочого дня в промисловості, встановлення державного контролю "над продукцією України", давалась обцянка вжити "рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно

розпочаги мирні переговори”, зразу ж застерігалось, що до миру кожен громадянин “повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу”. В цьому питанні Центральна Рада була проти більшовицької лінії стосовно розвалу фронту, дезертирства та ін.

Оголошувалось про скасування на території України смертної кари. Підтверджувалось поважання завойованих демократичних свобод, зокрема “національно-персональної автономії” для росіян, євреїв, поляків та інших національних меншин у “справах їх національного життя”.

Йшлося про важливе значення продовольчої справи, необхідність боротьби з “усяким безладдям і руїнництвом”. Оголошувався день виборів — 27 грудня 1917 р. — до Українських Установчих Зборів, та їх скликання — 9 січня (января) 1918 р.

Універсал датувався 7(20) листопада 1917 р.

IV Універсал УНР, що датувався 9 січня 1918 р., засуджував політику “петроградського правительства народних комісарів”, що оголосило війну Україні й продовжувало світову війну, і, виходячи з цього, декларував: “однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”.

Універсал оголошував про реформування виконавчого органу влади (з Генерального Секретаріату) в Раду Народних Міністрів, якій доручалося самостійно провести переговори з центральними державами: щоб “встановити мир”. Універсал закликав уряд і народ України, “не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу насамперед від насланих з Петрограду найманих насильників, так званих большевиків. Приписувалось “після підтвердження мирних переговорів розпустити армію зовсім”, а потім завести “народню міліцію”. “Правительство... повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних із місцевої людності”. Було обіцяно здійснити передачу землі трудящим “уже до початку весняних робіт”, забезпечити роботою безробітних, перевести промисловість на виробництво товарів вжитку, взяти під контроль держави торгівлю. Мав бути встановлений контроль за банками. Тих, хто намагатиметься відвернути вільні народи під “ярмо Росії”, зазначалось в Універсалі, треба “карати, як за державну зраду”. Повідомлялось про необхідність завершення виборів до Установчих Зборів, яким “належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави”.

Центральна Рада розглядала себе тимчасовим органом представництва і управління України, тому вже після IV Універсалу вона виробила проєкт “Конституції Української Народної Республіки (Статуту про дер-

жавний устрій, права і вільності УНР”), схвалений в останній день існування Центральної Ради перед переворотом 29 квітня 1918 р. Тоді ж Центральна Рада обрала Президентом УНР Михайла Грушевського. Отже, Конституція УНР діяла всього кілька годин. Вона складалася з розділів:

I. Загальні постанови.

II. Права громадян України.

III. Органи влади Української Народної Республіки.

IV. Всенародні Збори Української Народної Республіки.

V. Про Раду Народних Міністрів УНР.

VI. Суд Української Народної Республіки.

VII. Національні союзи.

VIII. Про тимчасове припинення громадянських свобод.

Зазначимо дійсно демократичний характер Конституції. Проголошувалось, що суверенне право в Республіці належить народові. Всі громадяни оголошувались рівними у громадянських і політичних правах, “Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування” не давали ніяких привілеїв. Заборонялось вживання титулів у державних документах. Громадянська правомочність встановлювалась з 20 років. Законодавчим органом влади оголошувались Всенародні Збори, вищою виконавчою владою — Рада Народних Міністрів, вищим судовим органом — Генеральний суд. Всенародні Збори на засадах загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорціонального голосування мали вибиратися на три роки. Всі чинності, пов’язані з представництвом Республіки, повинен був виконувати Голова Всенародних Зборів. Конституція визначала процедуру ініціювання, проходження та схвалення законів Всенародними Зборами, а також компетенцію Ради Народних Міністрів, компетенцію Генерального суду. Детально були розписані права і функції Національних Союзів та їх представницьких органів Національних Рад.

Цікавим документом законодавчої сили, прийнятим незадовго до перевороту 29 квітня, був акт “Про новий територіально-адміністративний поділ України”, ухвалений Малою Радою. За ним Україна мала поділятися на 30 адміністративних одиниць. В основу поділу було покладено історико-етнографічні особливості країв. Обмежимося їх перерахуванням: Київ з околицями, Деревлянська земля, Волинь, Погориння, Болехівська земля, Поросся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров’я, Помор’я, Одеса, Низ, Січ, Запорожжя, Нове Запорожжя, Азовська земля, Половецька земля, Донеччина, Подоніс, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посем’є, Посулле, Полтавщина, Самара, Слобожанщина, Харків з повітом.

Зрозуміло, що за часів “першої” Української Народної Республіки

приймалося багато актів місцевого або галузевого значення. Але це вже завдання спеціальних юридичних студій. Тут дано характеристику лише актам загальнодержавного, національного значення.

2. Акти Української держави гетьманського правління

У той час, коли на останньому засіданні Центральної Ради приймали Конституцію УНР і вибирали Президентом УНР Михайла Грушевського, у приміщенні київського цирку Шанцера відбулися збори Української партії хліборобів-демократів та Союзу земельних власників, при підтримці яких в Україні мав бути здійснений державний переворот. Вважається, однак, що ця акція проводилась з волі Німеччини та її військового командування в Україні. На головний державний пост після перевороту — гетьмана — було намічено командира 34-го корпусу генерала Павла Скоропадського, нащадка українського гетьмана Івана Скоропадського.

Тим самим днем, 29 квітня 1918 р., було датовано Грамоту до всього українського народу за підписом “Гетьмана всієї України Павла Скоропадського” та “Отамана Ради Міністрів” М. Устимовича. В тексті Грамоти звертання уточнювалося: “козаки та громадяни України”. Як засвідчують документи, гетьманська влада мала намір офіційно відновити стан козаків. Грамота констатувала “бешкету і анархію”, “розруху і безробіття”, “грізну мару голоду”, що склалися в Україні, та нездатність “бувшого Українського Правительства” все те подолати. Тому, мовляв, “усі трудові маси населення... виступили з категоричним домаганням збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці”. Ось у таких умовах Гетьман сповіщав народ Грамотою, що він, “як вірний син України... рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади”. “Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України”, — зазначалось у документі. Грамота сповіщала про розпуск Центральної та Малої Ради, звільнення її міністрів і товаришів та про те, що Гетьманом для управління Україною буде призначений Кабінет Міністрів. Права приватної власності оголошувались фундаментом культури і цивілізації. Однак давалася обіцянка: “Будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній вартості від великих власників” для наділення малоземельних хліборобів.

Йшлося також про поліпшення становища й умов праці робітників і залізничників, повну свободу торгу і приватного підприємництва.

В той самий день оголошувалися “Закони про тимчасовий державний устрій України”. Вони мали діяти “тимчасово до обібрання Сейму” і склалися з таких розділів: про Гетьманську владу, про віру, права і обов’язки українських козаків і громадян, про закони, про Раду Міністрів і про Міністрів, про фінансову Раду, про Генеральний суд. Закони наділяли Гетьмана практично необмеженою владою. Йому належала “влада управління”, утвердження законів, призначення Отамана Ради Міністрів, взаємини з іноземними державами. Він керував армією і флотом, йому належало право помилування. “Генеральний Суддя та всі генеральні судді призначаються Гетьманом”, — гласила заключна 44-та стаття документа. Зазначалось, що “первенствующа... є віра християнська, православна, а інші віросповідання є свободними у своїх богослуженнях і обрядах”.

Проголошувались обов’язки “козаків і громадян” захищати Вітчизну, платити податки, а також їх демократичні права і свободи.

Роль гетьмана в державі особливо підносила документом, ухваленним 1 серпня 1918 р. Радою Міністрів “Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави ясновельможного пана гетьмана всієї України”. Згідно з цим законом ставало офіційним титулування “Ясновельможний Пан Гетьман”. На випадок обставин, згаданих у заголовку закону, “Верховне Управління Державою”, тимчасово, аж до одужання або до вступлення нового Гетьмана, мало перейти до Колегії Верховних Правителів з трьох осіб, яких заздалегідь таємно мали визначати: одного — Гетьман, одного — Державний сенат, одного — вибирати Рада Міністрів. Але, згідно 8-ї статті, Головою Колегії Верховних Правителів ставав Правитель, визначений Паном Гетьманом. Документ був підписаний Головою Ради Міністрів Ф. Лизогубом та Державним Секретарем С. Завадським.

3. Державотворчість ЗУНР та УНР Директорії

Тоді, коли ще в Києві існувала влада “Ясновельможного Пана Гетьмана”, у Львові було проголошено Західноукраїнську народну Республіку. Спочатку 18 жовтня 1918 р., коли вже явно намітився розвал Австро-Угорської імперії, у Львові українські депутати обох палат австрійського парламенту у Відні, обох крайових сеймів Галицького і Буковинського та по три представники від керівництва чотирьох політичних партій — УНДП, РУРП, УСДП та Української соціально-християнської партії зібралися в Народному Домі й проголосили себе Українською Національною Радою — “конституантою” західноукраїнського краю — “тієї

частини українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цій його етнографічній території” Уконституював Українську Національну Раду її власний Статут, прийнятий 18 жовтня.

УНР 19 жовтня прийняла “Прокламацію Української Національної Ради”, що визначала українську етнографічну область в Австро-Угорщині: “Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець, Серет та українська полоса північно-східної Угорщини”. Другий параграф “Прокламації...” уконституював окреслену територію як “Українську державу” і сповіщав про настанову “поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя”. Третій параграф закликав національні меншини, в тому числі і євреїв, визнаних за окрему національність, вислати своїх представників до УНР.

Було обцяно демократичне виборче право, відмовлено австро-угорському міністру закордонних справ гр. Бурянові представляти інтереси означеної території на міжнародній арені.

Першого листопада 1918 р. Військово-Революційний Комітет силою установав у Львові свою владу, а в найближчі кілька днів — у всьому краї. Він розглядав себе виконавцем волі Української Національної Ради. Тоді ж, 1 листопада 1918 р., Українська Національна Рада опублікувала відозву “Український Народе!”, якою сповіщала весь край про цю радісну подію — виникнення реальної Української держави. Знову гарантувалися “горожанські”, національні та віросповідні права, поляки, євреї і німці запрошувалися до співпраці з УН Радою.

УНР 13 листопада 1918 р. прийняла “Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії”. Українська держава отримувала офіційну назву Західноукраїнської Народної Республіки і уточнювалася територія держави, зокрема називалися закарпатські Комітати, що мали входити в ЗУНР. Повідомлялося, що до часу скликання Установчих Зборів державну владу виконуватиме Українська Національна Рада та Державний Секретаріат.

Затверджувався герб Республіки: “Золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону”, та державна печать.

Четвертого січня 1919 р. Українська Національна Рада постановила утворити з-поміж себе Виділ з десяти членів на чолі з Президентом УНРади. Окреслювалися повноваження УНРади та її Виділу, процедура роботи, прийняття державних постанов.

Наступні актові документи ЗУНР в багатьох питаннях перехресчувалися із законотворчістю нового державного утворення на східноукраїнських землях — Української Народної Республіки Директорії

Зміна влади на Наддніпрянській Україні була пов'язана з поразкою Німеччини, капітуляцією та втратою Гетьманом належної підтримки з її боку. Представники політичних партій, що об'єднувалися ще з травня 1918 р. в Український Національно-Державний Союз 14 листопада, на таємній нараді утворили координуючий орган для оборони національних і державних прав України — Директорію. До складу Директорії увійшло п'ять членів: Володимир Винниченко як голова (від УСДРП), Симон Петлюра (від УСДРП і Січових Стрільців), Панас Андрієвський (від Української Партії Соціалістів Самостійників, адвокат), Андрій Макаренко (від залізничників), Федір Швець (від Селянської спілки, професор Київського університету).

В Білій Церкві під проводом Директорії 16 листопада 1918 р. вибухнуло повстання проти гетьманської влади. Гетьман все більше втрачав свої позиції, а 2 грудня оголосив заяву про зречення від влади, але до 14 грудня старий режим управлявся ще гетьманським урядом, який передав владу Директорії. Остання розглядала себе революційним органом, що брав на себе диктаторські повноваження, поєднуючи законодавчу, виконавчу і судову владу.

В Києві 23 січня 1919 р. відкрився Трудовий Конгрес Народів України. Він схвалив владу Директорії.

Першим документом, яким Директорія визначала програму своєї діяльності, була "Декларація Української Директорії, що зробила Директорія". Декларація повідомляла, що поміщицько-монархічне панування зметене, відновлено демократичне самоврядування, відновлені закони про справедливе розв'язання земельного питання, верховне порядкування землею перейшло до Директорії; відмінені всі закони гетьманського уряду в справі робітничої політики.

Декларація стверджувала, що в УНР влада належатиме працюючим класам — робітництву і селянству, а "пануючі класи", класи земельної та промислової буржуазії, що довели господарство краю до повного занепаду, вчиняли безоглядний терор і насильство, "будучи чужинцями в краю", не можуть бути допущені "до участі в управлінні країною".

Декларація закликала селян, робітництво, службовців провести вибори "делегатів на конгрес трудового народу України". Декларувалось, що конгрес трудового народу України матиме всі верховні права і повновласність розв'язувати всі питання соціального, політичного й економічного життя Республіки. Делегати на конгрес мали вибиратися не за вдосконаленою системою виборів.

У Декларації також йшлося про встановлення робітничого контролю на "переходовому моменті, коли нищиться старий капіталістичний світ

й на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу”, боротьбу зі спекуляцією, проведення соціальних реформ, “яких досягла світова, особливо західноєвропейська трудова демократія”. У сфері міжнародних відносин проголошувалась політика “шелковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав”, у галузі внутрішньої політики висувалась мета досягнення національної злагоди. Декларація закликала інтелігенцію, політичні партії всі сили спрямувати на організацію волі народу здійснити великі завдання Республіки.

Скликаний 23 січня 1919 р. відповідно до Декларації Трудовий Конгрес України окрім внутрішніх завдань Української Народної Республіки, розглянув також питання злуки ЗУНР з УНР. Ідея про це народилася на західноукраїнському ґрунті. З ініціативи ЗУНР і Директорії був підписаний “Передвступний договір” про об’єднання двох частин України в “одне державне тіло”. Голова Директорії В. Винниченко оприлюднив зміст угоди на з’їзді Селянських спілок Київщини наприкінці грудня 1918 р.

Третього січня 1919 р. Українська Національна Рада на засіданні в Станіславі урочисто проголосила “з’єднання з нинішнім днем” ЗУНР з УНР “в одну одноцільну, суверенну Народну Республіку”, УНРада затвердила “передвступний договір” і доручила Державному Секретаріатові “негайно розпочати переговори з Київським правительством для сфіналізованя договору про злуку”.

Про це рішення Українська Національна Рада та Рада Державного Секретаріату 16 січня повідомили “правительство” УНР, 22 січня Директорія УНР видала з цієї нагоди окремий Універсал. “Іменем Української Народної Республіки”, — зазначалося в універсалі, — Директорія сповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої української... Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти... Од нині во-сдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України” — ЗУНР (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна”. Питання злуки схвалив також “Універсал Трудового Конгресу України”, прийнятий 28 січня 1919 р. Універсал сповіщав: “Через військові події по Україні” Конгрес трудового народу України припиняє свої засідання. При цьому було заявлено, що “вся вища влада на Україні... має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддніпрянської України..., акт з’єднання з якою затверджено на першій засіданні Конгресу 24 сього січня”.

Після себе “для підготовки законопроектів” Конгрес залишив шість комісій: з оборони, земельну, освітню, бюджетову, закордонних справ, харчових справ. Конгрес заявляв, що виконавчу владу “Директорія має до-

ручити Раді Народних Міністрів”, відповідальній перед Трудовим Конгресом, а на період перериву його засідань — перед Директорією. Конгрес доручав уряду виробити інструкції про вибори в Трудові ради, підготувати закон про вибори “всенароднього парламенту незалежної Соборної Української Республіки”, проводити роботу, спрямовану на передачу землі без викупу трудовому народові”, подбати “про знищення безробіття”, закликав “всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю”. Головною небезпекою для України Конгрес назвав “Московське більшовицьке військо”.

Політичні умови розвитку УНР 1919–1920 рр. не дали змоги скликати Трудові конгреси в наступному. Однак законотворча робота в Республіці не припинилася — 12 листопада 1920 р. Рада Народних Міністрів ухвалила “Закон про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці”. Він до часу ухвалені Народним Представництвом повної Конституції встановлював три вітки влади: Директорію, Державну Народню Раду і Раду Народних Міністрів. Вищим органом вважалася Директорія, що затверджувала “ухвалені Державною Народною Радою закони”. Законопроекти мали розроблятися Радою Народних Міністрів і вноситися у Президію Державної Народної Ради. Закони затверджував Голова Директорії. Вони оголошувалися у “Віснику Державних Законів”.

Проте до часу прийняття цього закону Державної Народної Ради ще не існувало і положення про неї мало радше абстрактне значення. У зв’язку з цим § 14 гласив: “До скликання Державної Народної Ради всі права і обов’язки покладаються на Раду Народних Міністрів”. Закон зумовлював права Міністрів у сферах життя, що належали до компетенції відповідних міністерств.

Тоді ж 12 листопада С.Петлюра затвердив “Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки”. В ньому були розділи: “Про Державну Народну Раду та її склад, особисті права членів Державної Народної Ради, порядок скликання сесії та вибору Президії ДНР, про компетенцію Державної Народної Ради. В цьому розділі згадувалося про Вищий Суд Республіки. Закон також мав розділи: про порядок ведення справ ДНР, про прилюдність засідань ДНР, про внутрішній устрій ДНР. До закону долучався додаток, що визначав кількість квоти на представництво у ДНР різних політичних партій, у тому числі нездекларованих (більшовиків, боротьбистів, РСДРП та ін.) і несполітичних організацій.

Як відомо, у листопаді 1920 р. Директорія вже була без території, а її закони мали суто політичне і менш державотворче значення. Це ще більшою мірою стосувалося законопроектів, що розроблялися пізніше,

наприклад, Конституції (Основного державного закону УНР) із 158 артикулів, виробленої комісією у складі М.Білінського, О.Ейхельмана, І.Липи, П.Пилипчука, В.Завадського, Ф.Хижняка, А.Ковальського, С.Мішка, Проекту Конституції, що передбачав федеративний устрій України, та ін.

Безсумнівно одне: як закони українських державних утворень 1917–1920 рр., так і їх проекти писалися з позицій демократизму, були спрямовані на закріплення української національної державності, незмінною у них була ідея соціальної справедливості.

4. Актові документи західноукраїнських державних утворень 1938–1941 рр.

В 1938–1941 рр. на західноукраїнських землях було зроблено дві спроби проголошення і здобуття національної державності.

У складних міжнародних умовах осені 1938 р., вже після сумнозвісної Мюнхенської угоди Гітлера та Муссоліні з Чемберленом і Деладье про відторгнення від Чехословацької Республіки Судет, закарпатські українці на чолі з партією Українське Національне Об'єднання та Августиним Волошином домоглися від празького уряду визнання автономії Підкарпатської Русі (такою була офіційна назва Закарпатської України у складі Чехословаччини).

Вимогу незалежності Закарпатської України висунула 20 вересня 1938 р. створена політичними силами Закарпаття Українська Центральна Рада. “УЦР вимагає, говорилося в її ухвалі, ... самовизначення в дусі тез Вільсона, як забезпечення майбутнього українського народу”. Офіційно чехословацький уряд визнав автономію 11 жовтня 1938 р. Першим главою уряду став діяч промосковської та проугорської орієнтації Андрій Бродій, як виявилось пізніше — агент угорської розвідки під іменем Берталон. Викриття Бродія відбулося дуже швидко, і вже 27 жовтня пост прем'єр-міністра автономії посів Августин Волошин.

З приводу здобуття автономії Українська Центральна Рада видала Універсал. Він сповіщав, що “по довгих століттях тяжкої неволі наш Український народ став дійсним власником нашої Срібної Землі, нашої Батьківщини, Підкарпаття. Від сьогодні на нашій землі буде володіти наш народ без чужого окупанта...”

Чекає всіх нас тяжка й відповідальна праця. Ми повинні здобути свободу і творчою працею її скріпити. Мусимо цілому світові доказати, що наш Народ є гідним і зрілий на повну свободу”.

Універсал обіцяв хліб, працю, спокій, кликав всіх до творчої праці, витривалості, взірцевого порядку і дисципліни і закінчувався закличками

“Щасти нам Боже! Правда переможе! Хай живе Український народ на вільній Підкарпатській землі!”

Другого листопада 1938 р. відбувся так званий Віденський арбітраж, за яким Німеччина й Італія санкціонували відірвання від Чехословаччини на користь Угорщини значних територій з мішаним у національному відношенні населенням, у тому числі частини українського Закарпаття з містами Берегове, Ужгород, Мукачеве. У зв'язку з цим столицею Карпатської України став Хуст. Тут 3 листопада 1938 р. був виданий “Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України”. Він так само закликав помагати владі в розбудові держави, повідомляв про намір до будівництва нових доріг і залізниць, забезпечити всіх хлібом і працею. Невдовзі був прийнятий ще один універсал “Український народі Підкарпаття!”, який, щоправда, теж містив лише загальні заклики.

Важливе значення на шляху посилення суверенності Карпатської України мало прийняття закону Чехословацької Республіки 22 листопада 1938 р. про Конституцію Карпатської України. І хоч Конституція автономії не надавала права на ведення закордонної і тарифної політики, оголошувати війну і встановлювати мир, визначати грошовий курс і податки та інше, вона була важливим кроком у зміцненні національної державності.

З початку 1939 р. почалась підготовка до виборів у Сойм Карпатської України. Вони відбулися 12 лютого 1939 року. За УНО голосувало 92,4 % виборців, які взяли участь у виборах.

Президент Чехословаччини Гаха призначив скликання обраного сойму на 15 березня 1939 р. Але ще до цього, 14 березня, у зв'язку зі складністю міжнародного становища Августин Волошин проголосив самостійність Карпатської України. Діо Сойму було обрано 32 депутати, в тому числі 13 членів УНО. Головою сойму 15 березня став відомий педагог і політичний діяч Августин Штефан, заступником — Федір Ревай. Того ж дня Сойм розглянув законопроекти про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Було створено п'ять комісій Сойму.

Законопроект про незалежність, автором якого був Михайло Борщайко, мав такий зміст:

“§1. Карпатська Україна є незалежною державою.

§2. Назва держави є Карпатська Україна.

§3. Карпатська Україна є Республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§5. Барви державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барви синя — горшня, а жовта — долишня.

§6. Державним Гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півколі, і Тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.

§7. Державний гімн Карпатської України “Ще не вмерла Україна”.

§8. Цей закон обов’язує зараз од його прийняття”.

Сойм обрав президента Карпатської України. Ним став Августин Волошин, який склав на Конституцію присягу. Історія також записала його промову, яку він проголосив на відкритті сойму, процитувавши Тараса Шевченка:

Встане Україна, світ правди засвітить
І помоляться на волі невольничі діти.

Але в день роботи Сойму угорські солдати вже топтали землю Карпатської України. На захист стала Карпатська Січ. Та сили були нерівні. Угорці окупували Карпатську Україну.

Після вступу до Львова німецьких військ 30 червня 1941 р., а з ними і так званої похідної воєнізованої групи українських націоналістів бандерівського відламу у кількості 100 осіб на чолі з Романом Шухевичем та політичної групи націоналістів на чолі з Ярославом Стецьком, ввечері в Домі Товариства “Просвіта” (пл. Ринок, 10) були скликані громадські збори, які назвали себе Національними зборами. Оскільки у приміщенні не вистачало місць, збори відбулися на вулиці. Я.Стецько від імені Проводу ОУН СД зачитав проект Акта проголошення Відновлення Української держави. Збори проект схвалили. В Акті зазначалося: “Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української держави, за яку покладає голови цілі покоління найкращих синів України... На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному урядові, що створиться в столиці України — Києві”. Акт запевняв Гітлера і німецьку владу у солідарності українських націоналістів з Великою Німеччиною.

П’ятого липня 1941 р. Я.Стецько сформував Крайове правління — своєрідний уряд з 26 міністрів: 11 портфелів одержали члени ОУН, 11 — безпартійні, решту — соціал-радикали. Серед міністрів були Мар’ян Панчишин, Лев Ребет, Євген Храпливий, Юліан Павликівський, Микола Лебідь, Володимир Стахів, заступник міністра Роман Шухевич та ін.

Проте “Великій Німеччині” аж ніяк не було вигідно створення Української держави. Вона зробила тиск на Бандеру та інших українських “вождів”, щоб вони відмовились від своєї ідеї. Коли це не вдалося, 15 ве-

ресня 1941 р. гестапо заарештувало С.Бандеру, Я Стецька і його уряд та близько 300 інших активістів націоналістичного руху. Розбудова Української держави при орієнтації на фашистську Німеччину, як можна було очікувати, провалилася.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Джерела.

Конституційні акти України 1917–1920. К., 1992.

Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів //Голова редкол І Ф Курас К., 1994

Українська революція: документи 1919–1921. Нью-Йорк, 1984.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. К., 1996. Т.1; 1997. Т.2.

Універсали Української Центральної Ради //Великий українець Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. К., 1992 С.179–192

Праці:

Вегеш Микола, Задорожний Володимир. Велич і трагедія Карпатської України. Ужгород, 1993.

Кульчицький В С., Настюк М І., Тищик Б Й Історія держави і права України Львів, 1996.

Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. Львів, 1995.

Макарчук Степан Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів, 1997.

Малик Я., Вол В., Чуприна В. Історія української державності. Львів, 1995.

Мороз Валентин Україна в двадцятому столітті. Тернопіль, 1992.

Павленко Ю., Храмов Ю Українська державність у 1917- 1919 рр. Історико-генетичний аналіз. К., 1995.

Стерчо Петро Карпато-Українська держава До історії боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках (Репринтне видання) Львів, 1994

Тищик Б Й., Вівчаренко О.А. Українська Народна Республіка. Коломия, 1994

Лекція 19

ПРАВОВЕ ПОЛЕ УКРАЇНИ У СКЛАДІ СРСР. ДЕРЖАВОТВОРЧІ АКТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Конституційні акти та розвиток системи державного управління Української РСР у 1919–1991 рр.

Отже, в 1917 р. внаслідок діяльності Центральної Ради та революційно-визвольної боротьби українського народу в Україні розпочалося національно-державне будівництво. Проте проголошена у жовтні 1917 р. в Петрограді так звана советская власть від самого початку прагнула поширити свою юрисдикцію на всі землі колишньої Російської імперії, в тому числі й на Україну. В грудні 1917 р. на Першому з'їзді Рад України в Харкові було проголошено радянську владу. Формально ця влада нібито мала бути владою окремої держави — Української Народної Республіки. Насправді ж вона стала в руках більшовиків засобом ліквідації української національної державності та ще міцнішого, ніж за царизму, прив'язання України до Російської імперії. Зрозуміло, і законодавчі акти радянської Росії з самого початку мислилися більшовиками такими, що повинні мати силу і в Україні.

Першими актовими документами, які мали утвердити “владу Рад”, були *декрети* (від латинського *dekretus* — *постанова, указ* тощо). Причому вони видавалися як від імені “законодавчої влади” — з’їздів Рад та Центральних Виконавчих Комітетів (ЦВК) Рад, так і від імені виконавчого органу більшовицької влади — Ради Народних Комісарів (РНК), яку очолював Володимир Ульянов (Ленін). Декрети регулювали питання великої державної ваги, а часто — й другорядні. Тільки від Другого Всеросійського з’їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, що про-

ходив 25–27 жовтня 1917 р. (за ст.ст.), і до 10 січня 1918 р було видано 250 декретів, з них 56 — про організацію влади в центрі та на місцях, 35 — призначення керівників різних рангів, 20 — ліквідацію старих органів влади, 14 — звільнення з посад чиновників старого режиму, 20 з національних питань, 15 — про націоналізацію фабрик і заводів, 14 — про мир і землю, 12 — політику щодо Установчих зборів, 20 — матеріальне становище робітників і селян, 23 — боротьбу з так званими контрреволюціонерами, 30 — асигнування різних державних нужд і справ.

Відповідно до диктаторського характеру радянської влади (“влади диктатури пролетаріату”) декрети здебільшого впроваджувались у життя при застосуванні насильства. “Мечем диктатури пролетаріату” була утворена 7(20) грудня 1917 р. Всеросійська Надзвичайна Комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем (ВЧК). Водночас з тим багато декретів мали відверто агітаційний зміст і були розраховані на завоювання більшовиками симпатій народної маси. Це декрети про мир, землю, утворення РНК, прийняті II Всеросійським з’їздом Рад, декрет про 8-годинний робочий день, декрет про робітничий контроль та ін.

Юридичну силу мали також *постанови Раднаркому та ВЦВК, Положення ВЦВК, накази Народних Комісарів, інструкції Наркоматів.*

Дуже важливими засобами пропаганди радянської влади були такі види актових документів, як *декларації* — Декларація прав народів Росії, прийнята Раднаркомом Росії 2(15) листопада 1917 р., Декларація прав трудящого і експлуатованого народу, теж прийнята Раднаркомом, а потім затверджена 18(31) січня 1918 р. Третім Всеросійським з’їздом Рад. Пізніше, у грудні 1922 р., декларація проголошувала утворення Союзу РСР та ін. Декларація прав трудящого і експлуатованого народу мала конституційну силу. Відповідно до неї Росія одержувала офіційну назву Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР).

Перша ж *конституція* за формою в РСФРР була прийнята на V Всеросійському з’їзді Рад 10 липня 1918 р. До прийняття Конституції УСРР у 1919 р. Конституція РСФРР мала зобов’язуючу силу в зонах радянсько-російської окупації України. Конституція Росії 1918 р. не була демократичною. Відповідно до неї представництво делегатів від міст (робочих Рад) на Всеросійські з’їзди було у 5 разів більшим (від кількості населення), ніж від селянських Рад (сільського населення). Представники так званих експлуаторських класів, духовенства, старого чиновництва позбавлялися виборчих прав. Після утворення у 1922 р. СРСР зобов’язуючу силу для України мали Конституції СРСР 1924, 1936 та 1977 рр.

Згадані конституції за формою ніби відображали процес демократизації суспільства СРСР у напрямі від “держави диктатури пролетаріату” до “всенародної диктатури”. Це, зокрема, знайшло відображення у зміні назв радянської влади. За Конституцією РСФРР 1918 р. та Конституцією СРСР 1924 р., також за Конституцією УСРР 1919 р. та 1929 р. влада і в Росії, і в Україні мала офіційну назву Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, за Конституцією СРСР 1936 р. та Конституцією Української РСР 1937 р. — Рад депутатів трудящих, за Конституцією СРСР 1977 р. і Конституцією Української РСР 1978 р. — Рад народних депутатів. До 1936 р. виконавчі органи рад формувалися всесоюзними, в Україні — всеукраїнськими з'їздами Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. В СРСР виконавчий орган рад мав назву Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет Рад (ВЦВК), в Україні — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад (ВУЦВК), Згідно з Конституцією 1936 р. (СРСР) і 1937 р. (УРСР) у радянській системі вищу владу стали репрезентувати не з'їзди Рад, а Верховні Ради, що обиралися на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування терміном на чотири роки. Останні, як правило, збиралися на свої дво-триденні сесії двічі на рік, проштамповували одностайним голосуванням підготовлені партійними та державними виконавчими структурами закони, укази, бюджети, і депутати після цього роз'їжджалися.

Виконавчими постійнодіючими органами Рад були Президії Верховних Рад, в областях, районах і селах — виконкоми Рад депутатів трудящих, з 1977–1978 рр. — виконкоми Рад народних депутатів. Як при виборах делегатів на Всеукраїнські з'їзди Рад (і всесоюзні), так і при виборах депутатів до Верховних Рад кандидатури депутатів у списки для таємного голосування повсюдно висувалися на так званих зборах трудящих, але насправді за вказівкою партійних комітетів. Серед кандидатів до списків було введено приблизно дві третини — три четвертих комуністів, решта були безпартійними, що мало засвідчувати про існування “непорушного блоку комуністів і безпартійних”. У бюлетені практично завжди була лише одна кандидатура. Виборець не мав альтернативи вибору. Через це при участі в голосуванні 99,90 % виборців за кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 99,95 % чи близько до того. Компартія висувала кандидатами в депутати насамперед людей законопослушних, ті ж, хто мав схильність до критики радянської системи, потрапити в кандидати жодних шансів не мали. Справедливості ради, слід, однак, визнати, що у кандидати Компартія підбирала людей авторитетних, новаторів виробництва, науки, визнаних митців та ін.

На сесіях Верховних Рад приймалися важливі закони державного життя, закони про п'ятирічні плани, державні бюджети, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення. Щоправда, всі проекти законів, перед їх винесенням на обговорення і схваленням формальних законодавчих органів, проходили апробацію керівних партійних структур — Політбюро ЦК КПРС чи Політбюро ЦК Компартії України. Це ще раз засвідчувало, що влада, про яку так багато говорили, була просто ширмою диктатури комуністичної партії.

Серед державних законів з проблем економіки особливого значення надавалось річним та п'ятирічним планам розвитку народного господарства. До 1928 р. у РСФРР, УСРР та СРСР на з'їздах Рад розглядалися і схвалювалися річні плани. Господарський рік, за річними планами, розпочинався 1 жовтня, а закінчувався 30 вересня. Отже, це були плани розвитку народного господарства на 1921/22 р., 1925/26 р. та ін.

Наприкінці 20-х років радянське керівництво вирішило перейти до планування розвитку господарства на п'ятирічку. Перший п'ятирічний план у СРСР був розроблений з 1 жовтня 1928 р. до 30 вересня 1933 р. Його схвалив (прийняв як закон) П'ятий з'їзд Рад СРСР у травні 1929 р., тобто з великим запізненням, через вісім місяців після початку реалізації п'ятирічки. "Під мудрим керівництвом вождя всіх народів світу товариша Сталіна" перший п'ятирічний план СРСР був виконаний за 4 роки і три місяці, хоч навіть з формального боку це виконання виглядає дуже сумнівно. Але незважаючи на це, з 1933 р. річні плани почали складатися з 1 січня на рік, тобто господарські роки в СРСР (і в Україні також) почали збігатися з календарними, а п'ятирічні — відповідно на п'ять календарних років. Отже, другий п'ятирічний план СРСР припадав на 1933–1937 рр., третій — на 1938–1942 рр., але у зв'язку з війною його не виконали. У післявоєнний період четвертий п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства був прийнятий на 1946–1950 рр., п'ятий — 1951–1955 рр., шостий — 1956–1960 рр. Однак керівництво комуністичної партії на чолі з Микитою Хрущовим вирішило, що завдання шостої п'ятирічки дуже скромні і на 1959–1965 рр. був прийнятий гігантоманський семирічний план. Спочатку його схвалив XXI з'їзд КПРС. Він проходив у січні–лютому 1959 р. Взагалі всі п'ятирічні плани (їх так звані контрольні цифри) перш ніж висувалися на обговорення з'їздів Рад чи Верховних Рад, апробувалися на з'їздах партії. Згідно з семирічним планом компартія планувала зробити вирішальний ривок, щоб наздогнати найпотужнішу країну світу США за загальним обсягом промислового виробництва. Але цього СРСР зробити не вдалося. З 1959 р. у США розпочався новий промисловий бум, який поламав усі московські розрахунки.

Керівництво КПРС на чолі з Леонідом Брежнєвим, прийшовши до влади в жовтні 1964 р., вирішило повернутися до практики складання п'ятирічних планів, і з 1 січня 1966 р. почалася сьома п'ятирічка, з 1 січня 1970 р. — восьма та ін.

Всі закони СРСР про п'ятирічні плани і семирічний мали в Українській РСР свої республіканські відповідники і так само обговорювалися і схвалювалися на Всеукраїнських з'їздах Рад, а з 1977 р. — на сесіях Верховних Рад Української РСР.

В областях розроблялися і приймалися свої плани розвитку народного господарства, в районах — свої. П'ятирічні плани розвитку у дусі загальнодержавних складала також окремі підприємства, колгоспи, радгоспи, наукові установи.

Безсумнівно, історики народного господарства, економічного розвитку повинні вивчати радянські плани, але обов'язково у поєднанні з дослідженням ходу та підсумків їх виконання. При цьому при аналізі підсумків виконання планів дуже важливо пам'ятати, що радянська статистика про низку галузей промисловості, зокрема тих, що мали оборонне значення, подавала завищені, а не конкретні показники. Показники ж розвитку сільського господарства практично фальсифікувалися кожного разу.

За 74 роки радянської влади в Україні було видано сотні законів у галузі цивільного, кримінального, сімейного права, земельних, трудових, житлових та інших відносин у країні. Вже в 20-х роках було проведено кодифікацію законів з основних галузей права, видано Цивільний кодекс, Земельний кодекс, Кодекс законів про працю, Кодекс законів про народну освіту, Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Закон про ліси (1923 р.), Цивільний процесуальний кодекс (1922 р.), Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану (1924—1925 рр.), Виправно-трудова кодекс (1925 р.) тощо.

У 1958—1984 рр. була проведена друга кодифікація законодавства Української РСР, яку оформлено в 13 кодексів, зокрема в Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний (1960 р.), Цивільний, Цивільний процесуальний (1963 р.), Кодекс про шлюб та сім'ю (1969 р.), Земельний, Виправно-трудова кодекс (1970 р.), Кодекс законів про працю (1971 р.), Водний кодекс, Кодекс законів про надра (1976 р.), Лісний (1979 р.), Житловий (1983 р.) кодекси, Кодекс про адміністративні правопорушення (1984 р.).

У 60—70-х роках були прийняті окремі важливі закони, що мали самостійне значення. Це закон про охорону природи України (1960 р.), Положення про товариські суди (1961 р., 1977 р.) та ін. По суті, всі закони

оформлялися указами Президії Верховної Ради Української РСР, а потім виносилися на затвердження Верховної Ради.

З погляду форми радянські закони нерідко вважалися бездоганними, демократичними, проте кожного разу вони були такими доти, доки громадяни у своїх діях і поведінці не виходили за межі дозволеного “моральним кодексом будівника комунізму” і так званих принципів соціалістичного співжиття. Тобто громадянин СРСР чи Української РСР не мав ніякого права на те, що стосувалося таких загальнодемократичних свобод, як право на об’єднання в позакомуністичні партії чи товариства, на приватне підприємництво, діяльність в інтересах нації. Обмеженою була свобода совісті та ін.

2. Державотворче законодавство незалежної України

У другій половині 80-х років у СРСР розпочалася так звана перебудова, ініціатором якої став обраний у березні 1985 р. Генеральний Секретар ЦК КПРС М.С.Горбачов. Очевидно, суб’єктивно діяч вірив у можливість перебудови (“перестройки”) тоталітарної імперії, хотів надати їй видимості демократії, розблокувати з догматичних організаційних та ідеологічних пут розвиток економіки, працю людей, творчість учених і митців. Проте горбачовська перебудова насправді виявилася косметичним засобом. При збереженні однопартійної системи, суворого планування народного господарства, централізованого управління економікою, непорушного панування ідеології марксизму-ленінізму та інших догматичних принципів змінити життя так званого радянського суспільства було неможливо.

“Перебудова” впродовж кількох років дала інший, неочікуваний у середовищі комуністичного керівництва ефект. Вона розбудила громадську думку, політичну активність мас, привела до появи легальних опозиційних товариств і організацій на зразок Української Гельсінської спілки, потім до широкого громадського об’єднання Народного Руху України. За цих умов у квітні 1989 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР, коли у багатьох місцевостях, наприклад у Львівській та інших західних областях, Москві, Ленінграді, Києві, а особливо в республіках Прибалтики контроль комуністичної партії над виборчою кампанією був рішуче підірваний. На весняних виборах 1990 р. до Верховної Ради Української РСР неузгоджені з партійними органами кандидати у депутати в багатьох округах здобули перемогу над кандидатами від компартії. Так, по Турківському виборчому округу Львівської області

перемогу над кандидатом у члени Політбюро ЦК Компартії України, першим секретарем Львівського обкому партії Яковом Погребняком здобув науковець-етнограф, уродженець району Степан Павлюк. Трапилось так, що обрана в умовах "перебудовної" комуністичної системи Верховна Рада Української РСР виявилась малокерованою, хоч її головою ще обрали першого секретаря ЦК Компартії члена Політбюро Володимира Івашка. Після переходу останнього на посаду заступника Генерального Секретаря ЦК КПРС у Москву Головою Верховної Ради УРСР став інший секретар ЦК Компартії України член Політбюро Леонід Кравчук.

Через кілька місяців після обрання, ще у складі СРСР, ця Верховна Рада 16 липня 1990 р. прийняла Декларацію про державний суверенітет України. За неї проголосувало 355 депутатів із 385 присутніх. Більшість тих, хто голосував за суверенітет України, були комуністами. Це, отже, стало одночасним переконливим свідченням того, що з-під ідеологічного і статутного контролю центрального партійного апарату почали виходити самі члени КПРС. Декларація була прийнята українською національною ідеєю і зовсім не вкладалася в догматичне ложе радянської ідеології та системи. Декларація мала розділи:

- I. Самовизначення української нації.
- II. Народовладдя.
- III. Державна влада.
- IV. Громадянство Української РСР.
- V. Територіальне верховенство.
- VI. Економічна самостійність.
- VII. Економічна безпека.
- VIII. Культурний розвиток.
- IX. Зовнішня і внутрішня безпека.
- X. Міжнародні відносини.

Декларація кваліфікувала суверенітет як "верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах".

Проголошення суверенітету розглядалося як "здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення". Єдиним джерелом влади в Республіці оголошувався народ України. Оголошувалась повна рівність всіх громадян незалежно від їх соціального стану, національності, освіти, релігії, а все національне багатство, в тому числі надра землі, земля, ліси, води, фабрики і заводи, власністю народу.

Українська РСР, за Декларацією, "забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості та тра-

дицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя". Наголошувалось на обов'язку України пклуватись про культурно-національні потреби зарубіжних українців. Констатувалось право України на власні збройні сили, власну зовнішню політику. Визнавалась перевага загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішнього державного права.

Новим вирішальним актом, здійсненим тим самим складом Верховної Ради, був Акт проголошення незалежності України, прийнятий 24 серпня 1991 р.

Поштовхом до проголошення незалежності стала спроба державного перевороту в Москві 19 серпня 1991 р. і створення нелегітимного навіть для радянської системи Державного Комітету з надзвичайного стану (ГКЧП), який заявив про намір силою зберегти тоталітарний режим у СРСР. Наміри ГКЧП навіть Компартією України не були однозначно підтримані. Сильною до ГКЧП виявилась опозиція в Москві, де її очолив Борис Єльцин, тодішній голова Верховної Ради РРФСР.

За цих умов Верховна Рада Української РСР і проголосила незалежність України. Зауважимо, що до 24 липня вона прийняла низку важливих для нації законів, прийняття яких могло вважатися прерогативою незалежних держав. Це, наприклад, закон про економічну самостійність України (серпень 1990 р.), проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки, зокрема законів "Про заснування поста Президента Української РСР" (5 липня 1991 р.), "Про вибори Президента Української РСР", "Про Президента Української РСР". Встановлювалось, що Президент повинен обиратись на п'ять років і переобиратись лише раз. Президентом може стати кожний громадянин України, котрий досяг 35-річного віку, користується виборними правами, проживає в Україні не менше десяти років, володіє українською мовою. В "Акті проголошення незалежності України" зазначалось: "Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави України.

Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і Закон України.

Цей Акт набирає чинності з моменту його схвалення”.

В наступному Верховна Рада України в розвиток “Акту проголошення незалежності України” прийняла низку законів, спрямованих на зміцнення незалежності, розширення її правової основи. Важливе значення, зокрема, мав “Закон про правонаступництво України”, прийнятий 12 вересня 1991 р. Він стверджував вищим законодавчим органом України існуючу Верховну Раду, що мала виконувати свою функцію до виборів в Установчі Збори чи новий парламент. Оголошувалось, що в Україні продовжували діяти закони Української РСР, які не суперечили законам, прийнятим після проголошення Акту незалежності, підтверджувались зобов'язання України з міжнародних договорів, підписаних до 24 серпня 1991 р.

Восьмого жовтня 1991 р. законом “Про громадянство України” в державі встановлювалось єдине громадянство, що надавалось всім особам, які на момент введення закону в дію проживали на території України і не заперечували проти прийняття її громадянства.

Верховна Рада 1 листопада 1991 р. схвалила “Декларацію прав національностей України”. Були також створені закони, на основі яких почалося формування українських збройних сил, дипломатичного корпусу та ін.

Особливе значення в утвердженні незалежності України мав проведений 1 грудня 1991 р. референдум. На запитання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України” з 31 891 742 громадян, котрі брали участь у референдумі (84,16 % всіх громадян з правом голосу), ствердну відповідь дали 90,32 %, “Ні” — 7,58 %, недійсних бюлетенів виявилось 2,1 %.

Результати референдуму, що дійсно продемонстрували величезну національну свідомість українців, здивували весь світ. Якщо до референдуму незалежність України визнала всього кілька держав (Угорщина, Польща та інші), то після нього міжнародне визнання незалежної держави України набуло лавиноподібного характеру. Україну визнали понад 150 держав світу.

В день референдуму про незалежність Україна вперше вибирала свого Президента. З шести кандидатів (Л.М.Кравчук, В.М.Чорновіл, І.Р.Юхновський і ін.) у першому турі за Леоніда Кравчука проголосувало 61,59 відсотків виборців.

До найважливіших актів 1992–1996 рр. належать ратифікація Угоди про Співдружність незалежних держав (10 грудня 1991 р.), прийняття

законів про державні символи — герб, прапор, гімн України, законів “Про загальний військовий обов’язок і військову службу” (25.III.1992 р.), “Про службу безпеки України”, “Про вибори народних депутатів України” (18.XI.1993 р.), “Про міжнародні договори України” (22.XII.1993 р.), “Про державну таємницю” (22.I.1994 р.), “Про правовий статус іноземців”, “Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів” і багатьох інших.

Здійснено кодифікацію законодавства. Так, 13 березня 1992 р. схвалено Земельний кодекс України; 27 липня 1994 р. — Кодекс України про надра; 21 січня 1994 р. — Лісовий кодекс України; 27 березня 1994 р. відбулися дострокові вибори в парламент — Верховну Раду. Повторне голосування проводилось у квітні, а потім ще у липні—серпні. До складу Верховної Ради обрано 394 депутати (450 згідно з законом “Про вибори народних депутатів”); 28 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла Основний закон — Конституцію України. Враховуючи, що студенти історичного факультету вивчають спеціальну нормативну дисципліну “Основи конституційного права України” обсягом 50 год., було б зайвим робити детальний аналіз цього найважливішого закону нашої держави. Зазначимо лише, що Конституція складається з 15 розділів, має 161 статтю та 14 пунктів XV розділу “Перехідні положення”. Конституція прийнята “від імені Українського народу — громадян України всіх національностей”. Її прийняттям Верховна Рада виразила суверенну волю народу, право української нації на самовизначення, відповідальність “перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями”.

Стаття 5 констатує: “Україна є республікою”. В 10 статті зазначено: “державною мовою в Україні є українська мова”, але водночас “гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України”.

Згідно зі статтею 11, “Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури”.

Другий розділ “Права та обов’язки людини і громадянина” містить 48 статей (від 21 до 68), дуже детально регулює різноманітні соціальні права і свободу людей, а також їх обов’язки перед державою. Третій розділ “Вибори. Референдум” становить основу для складання конкретних положень про вибори, передбачає відповідні ситуації, коли необхідними є референдуми.

Четвертий розділ (Верховна Рада України), п’ятий — (Президент України), шостий — (Кабінет Міністрів, інші органи виконавчої влади) окреслюють повноваження і прерогативи державних органів управління,

законодавчої та виконавчої влади. Наприклад, стаття 92 окреслює сфери суспільного життя, які повинні регулюватись законами Верховної Ради. Стаття 106 перелічує повноваження Президента. В пункті 29 цієї статті зазначено, що Президент “підписує закони, прийняті Верховною Радою”, а пункт 31 статті наділяє Президента повноваженням від свого імені видавати актові документи у вигляді указів і розпоряджень, обов’язкових до виконання на території України. “Акти Президента, — наголошується у цьому пункті — скріплюються підписами Прем’єр-Міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання”.

Певними правами видавати актові та нормативні документи Конституція наділяє і Кабінет Міністрів. Згідно зі статтею 116 пункт 6 Кабмін розробляє проєкт закону про державний бюджет України, а після прийняття Верховною Радою забезпечує його виконання. У статті 117 сказано: “Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов’язковими до виконання”.

Систему судочинства регулюють розділ сьомий — Прокуратура, та розділ восьмий — Правосуддя і розділ дванадцятий — Конституційний Суд.

Питання територіального устрою і місцевого самоврядування визначаються розділами дев’ятим — Територіальний устрій України, десятиим — Автономна Республіка Крим та одинадцятим — Місцеве самоврядування.

Розділ тринадцятий “Внесення змін до Конституції України” передбачає умови, необхідні для внесення змін до Конституції. Особливі вимоги передбачені для внесення змін у розділи перший — “Загальні засади”, другий — “Вибори. Референдум”, тринадцятий — “Внесення змін до Конституції України”. Стаття 157 сформульована так: “Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України”.

Стаття 161 наголошує: “День прийняття Конституції України є державним святом — Днем Конституції України”.

Наприкінці зазначимо, що державні актові документи ХХ ст. є найголовнішим історичним джерелом для дослідження соціального і національного змісту політики українських державних утворень, починаючи від УНР Центральної Ради і до часу існування сучасної незалежної України. Сама по собі законодавча діяльність українських державних структур була невід’ємною і суттєвою стороною боротьби українського народу за національну державність і суверенітет. Але це не стосується

більшості радянських законів, які тримали народ у покорі й освячували тоталітарний режим.

З прийняттям Конституції законотворча робота в Україні розвивається далі. З квітня 1997 р. державні актові документи публікуються в періодичному виданні "Офіційний Вісник України".

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ПРАЦІ

Д ж е р е л а:

Конституційні акти України. 1917-1920. К., 1992

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918–серпень 1919): 36. документів і матеріалів. К., 1962.

Русначенко А Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х–початок 1990 років. К., 1998. Т.ІІ "Документи і матеріали", с.309-714.

П р а ц і:

История государства и права Украинской ССР. К., 1987. Т.2.

Кульницький В С, Настюк М І, Тищик Б Й. Історія держави і права України. Львів, 1996.

Санчевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970). К., 1972.

Макогон С.О., Ткач А П., Цестков В В Розвиток радянської державності на Україні. К., 1966.

ПІСЛЯСЛОВО

Своїми лекціями автор прагнув дати студентам, а також широкому колу читачів як теоретичні знання про предмет джерелознавства, так і прагматичні відомості про основні види писемних джерел: літописи вітчизняного походження, різновидові твори іноземців про Україну, публічні та приватні акти, публіцистичні й літературні твори від XI до XIX ст., описові праці з XVIII—початку XX ст., у тому числі люстрації королівщини XVI—XVII ст., описи намісництва XVIII і описи губерній XIX ст., так звані польські, литовські й австрійські метрики, пам'ятні книжки губерній, давні географічні словники, церковні шематизми, а також про види пізнішого походження, зокрема статистику, періодику, мемуари, політичні твори XIX—XX ст. та ін. Дві останні лекції присвячені актовим матеріалам, які відображали історію українських державних утворень XX ст. Лекції є тільки своєрідною вузькою доріжкою від Геродота і до наших днів по безмежному полі історичних джерел. У зв'язку з цим ілюстративний матеріал лекцій відбиває особливості невеликої частки численної кількості писемних пам'яток. Автор, щоправда, прагнув показати такі конкретні документи і групи документів, які були б типовими у своїх видах, значущими на шляху історичного процесу, прагнув будувати розповідь так, щоб вона викликала інтерес у слухачів і читача, зароджувала в нього інтерес до власного пошуку історичних джерел та роботи над ним. У курсі лекцій широко використані напрацювання українських істориків, зокрема джерелознавців про джерела різних видів і епох. Кожного разу при цьому називалися імена відомих дослідників, сповіщалося, в яких і яких працях ті чи інші питання досліджені науково, спеціально.

Автор не приховує того, що головним завданням було не власне наукове дослідження всіх тих видів джерел, про які йдеться в цій книжці, а коротке узагальнення, в міру його розуміння, точна, лаконічна передача змісту і висновків праць інших дослідників. Окремі сюжети книжки написані методом власного пошуку, систематизації, аналізу й узагальнення джерел, у багатьох випадках власні наукові спостереження доповнюють уже відомі науці факти і висновки.

І все-таки ця книжка в своїй основі є не більше, ніж краще чи гірше узагальнення наукових праць про історичні джерела таких українських істориків, як Антін Петрушевич, Володимир Антонович, Іван Франко, Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Іван Крип'якевич, Леонід Махновець, Ярослав Дашкевич, Іван Ковальченко, Марія Литвиненко, Микола Котляр, Микола Ковальський, Юрій Мицик, Орест Мацюк, Іван Крупський та ін. І якщо воно знайде прихильного читача, то в цьому чимала заслуга і згаданих учених.

З М І С Т

ВІД АВТОРА	3
Лекція 1 ПРЕДМЕТ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА	5
1 Визначення джерелознавства	5
2 Класифікація історичних джерел	8
3 Деякі принципи роботи дослідника над джерелами	11
4 Основні сховища історичних джерел	16
Лекція 2 ЕПІГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ЗАРУБІЖНОГО ПОХОДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЙДАВНІШОГО ЧАСУ	19
1 Епіграфічні пам'ятки	19
2 Відомості про населення на території України у творах давньогрецьких авторів	23
3 Писемні пам'ятки візантійських та західноєвропейських авторів про Русь VI-XI ст	29
4 Арабські автори про Русь	33
Лекція 3 ДАВНЬОРУСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ	38
1 Культурне середовище давньоруського літописання	38
2 Повість минулих літ (Повість временных лѣт) Редакції списки і протографи	40
3 Київський літопис	48
4 Галицько-Волинський літопис	51
5 Північноруське літописання та його зв'язок з літописанням південноруським	52
Лекція 4 АКТОВІ ДЖЕРЕЛА ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ	55
1 Руська Правда як пам'ятка права Редакція, списки композиція і зміст Короткої Руської Правди	55
2 Походження та списки Розширеної Правди та Скороченої Правди	59
3 Інші актові матеріали X-XV ст Класифікація і форми актових матеріалів	60
Лекція 5 ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XII-XVI ст ПОЛЬСЬКОГО І ЛИТОВСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ	76
Давні польські хроністи які писали про Україну XII-XVI ст
Визначення джерелознавства	76
2 Польські та литовські акти загальнодержавного значення	79
3 Коронна і Литовська метрики Документи з історії України в польських архівах	82
4 Польські видання актових і діловодних матеріалів	86
Лекція 6 АКТОВІ ТА ДІЛОВОДНІ ДЖЕРЕЛА XVII-XVIII ст	91
1 Актові та діловодні документи з доби Козацької держави (документи Б-Хмельницького гетьманські універсали XVII-XVIII ст царські актові матеріали правові пам'ятки XVIII ст кампути і ревізні матеріали Генерального слідства про маєтності Румянцевський опис)	91
2 Археографічні видання давніх джерел в XIX-XX ст	103

Лекція 7 ЛІТЕРАТУРНІ ТВОРИ ПАМ'ЯТКИ ПУБЛІЦИСТИКИ	
АГІОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА	109
1 Видатки літературно публіцистичні твори XI-XV ст	110
2 Агіографічна література	118
3 Літературно публіцистичні твори XV-початку XVII ст	
Полемичні твори	122
Лекція 8 ПІЗНЄ УКРАЇНСЬКЕ І БІЛОРУСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XV-XVIII ст	128
1 Українські та білоруські літописи XV-XVII ст	128
2 Історичні твори XVII ст Хроніка Феодосія Сафоновича та 'Синопис	135
3 Козацькі літописи XVIII ст	140
4 Про літературно художні твори епохи	145
Лекція 9 МАТЕРІАЛИ З ДЖЕРЕЛ ІНОЗЕМНОГО ПОХОДЖЕННЯ	
ПРО УКРАЇНУ XV-XVIII ст	147
1 Джерелознавчі особливості творів іноземців які писали про Україну	
2 Найважливіші мемуарні та історичні твори іноземців про Україну, написані до першої половини XVII ст	148
3 Опис України Гійома Левассера де Боплана	152
4 Визвольна війна середини XVII ст та Україна часу козацької державності в оцінці іноземців	155
Лекція 10-11 АКТОВІ ТА ДІЛОВОДНІ ДОКУМЕНТИ РОСІЙСЬКИХ І АВСТРІЙСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	
XVIII-ПОЧАТКУ XX ст	165
1 Російські органи державного управління	165
2 Розвиток австро-угорських органів державного управління на західноукраїнських землях	170
3 Різновиди законодавчих актів Кодифікаційно-видавнича робота	175
4 Види діловодних документів державних адміністративних органів	
Документи судочинства	181
5 Діловодство поміщицьких маєтків та капіталістичних підприємств	186
Лекція 12 ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ І ПУБЛІЦИСТИКА XVIII-ПЕРШОЇ	
ПОЛОВИНИ XIX ст КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	188
1 Українські вчені та публіцисти XVIII ст на російській службі	188
2 Революційні організації в російському війську в Україні та їх програмно-політичні документи	193
3 Кирило-Мефодіївське товариство Книга буття українського народу	197
4 Політичні документи Головної Руської Ради періоду революції 1848 р Слово перестороги В Подолинського	203
5 Закарпатські публіцисти	208
Лекція 13 ОПИСОВІ ТВОРИ КІНЦЯ XVIII-ПОЧАТКУ XX ст ЯК ІСТОРИЧНІ	
ДЖЕРЕЛА	211
1 Описи намісництв України останньої чверті XVIII ст Описи 1781 р, виконані на чолі з А Милорадовичем Опис Чернігівського намісництва А Шафонського Описи Харківського намісництва Описи Київського намісництва	211
2 Статистико-топографічні, військово-топографічні та інші описові твори про Україну XIX-початку XX ст	211
3 Описи і описові матеріали західноукраїнських земель Іосифинська і Францисканська метрики	228

Лекція 14 ДОКУМЕНТИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ОРГАНІЗАЦІЙ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст	232
1 Програми та інші матеріали народницьких організацій	233
2 Документи більшовицької партії і КПЗУ	238
3 Українські національно-демократичні та націоналістичні партії кінця
ХІХ першої третини ХХ ст їх нормативні та діловодні документи	242
Лекція 15 СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ ст	251
1 Специфіка статистичних джерел	251
2 Переписи населення як основне джерело до вивчення демографічних
процесів	254
3 Економічна статистика	260
4 Про особливості економічної статистики радянського часу	265
Лекція 16 ПЕРІОДИКА ЯК ВИД ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ	270
1 Принципи класифікації періодичних видань	270
2 Найдавніші зарубіжні періодичні видання про Україну та українська
преса другої половини ХVІІІ ХІХ ст	271
3 Національна періодика в підросійській Україні на початку ХХ ст	279
4 Преса Галичини Західної України Буковини і Закарпаття у 1900 1939 рр	283
5 Особливості класифікації та змісту преси радянського часу	288
Лекція 17 МЕМУАРИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	294
1 Особливості мемуарних джерел	294
2 Класифікація мемуарів за жанрами	296
3 Класифікація мемуарів за соціальним становищем авторів	304
4 Класифікація мемуарів за тематико хронологічним принципом	311
Лекція 18 ЗАКОНОДАВЧІ ДОКУМЕНТИ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ
ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ 1917 1923 рр	318
1 Актові документи Центральної Ради	318
2 Акти Української держави гетьманського правління	326
3 Державотворчість ЗУНР та УНР Директорії	327
4 Актові документи західноукраїнських державних утворень 1938 1941 рр	332
Лекція 19 ПРАВОВЕ ПОЛЕ УКРАЇНИ У СКЛАДІ СРСР ДЕРЖАВОТВОРЧІ
АКТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	336
1 Конституційні акти та розвиток системи державного управління
Української РСР у 1919 1991 рр	336
2 Державотворче законодавство незалежної України	341
ПІСЛЯСЛОВО	348